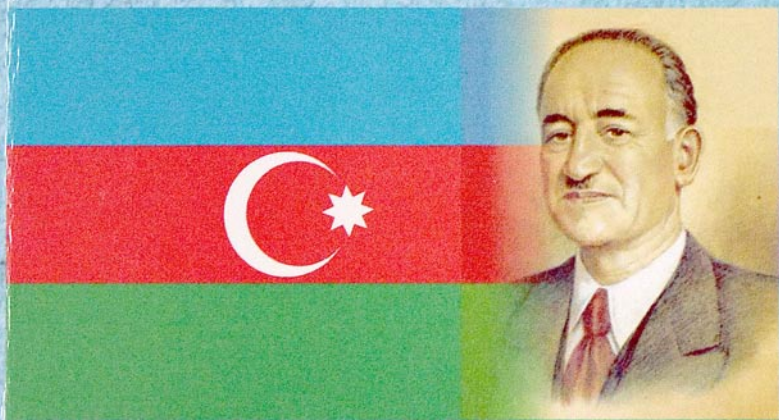

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏ

AZƏRBAYCAN
CÜMHURİYƏTİ

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə

104291

AZƏRBAYCAN CÜMHURİYƏTİ

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

Bakı - 2015

T3(2A) 7-8, 014 + W6(2=A3) 7-49

Yenidən işləyib çap edən:

Yadigar Türkel
fəlsəfə üzrə elmlər doktoru

**Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. «AZƏRBAYCAN
CÜMHURİYƏTİ» Bakı. 2015, 152 səh.**

İSBN: 5-8020-2102-0

© Məhəmməd Əmin Rəsulzadə

ARXIV

~~~~~ Azərbaycan Cümhuriyyəti ~~~~~

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏ

(31 YANVAR 1884 - 6 MART 1955)

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə 1884-cü il yanvarın 31-də Bakının Novxanı köyündə ruhani ailəsində doğulub. Atası Axund Hacı Molla Ələkbər Rəsulzadə, anası Zal qızı Zinyətdir.

İlk oxuma, eləcə də ulusal eyitimi ailəsində alan Məhəmməd Əmin Bakı Texniki Okuluna girsə də çağın politik olaylarına qatıldığından oxumağı buraxıb basına atılmış, 1903-cü ildə Tiflisdə çıxan «Şərqi Rus» qəzetində ilk yazısını yayımlamışdır.

1903-cü ildən çeşidli sosial-siyasi dərnəklərdə çalışan Məhəmməd Əmin bəy gizli yaşillər qurumu yaradıb çarizmə qarşı çıxmış, izləndiyindən 1909-cu ildə İrana [Qacarlar dövlətinə] getmişdir. İranda anayasaçılıq axınına qatılıb, «İran-e nov» (Yeni İran) adlı gündəlik qəzet çıxaran Məhəmməd Əmin bəy Rus böyük elçisinin basqısı ilə 1911-ci ildə oradan çıxarılmışdır. İstanbula gələndə Məhəmməd Əmin bəy burada «Türk ocaqları»nın çalışmalarına qatılmış, «Türk yurdu» dərgisinə yazılar yazmışdır.

1913-cü ildə Romanovların 300 illiyilə bağlı bağışlananndan sonra Bakıya dönən Məhəmməd Əmin Rəsulzadə çeşidli kəltür, politika qurumlarında çalışmış, 1915-1917-ci illərdə Türk dilində «Açıq söz» adlı gündəlik qəzet çıxarmışdır.

«Türk Federalist Müsavat Xalq Partiyası»nın başçısı

~~~~~ 3 ~~~~~

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə 1917-ci ildə Bakıda toplanan Qafqaz Müsəlmanları Qurultayında Rusiyanın yerli özərklərə bölünməsinə, Güney Qafqaz Seymində isə Müsəlman Fraksiyasının başçısı təqə Qafqazın Rusiyadan ayrılmasına, Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurulmasına çalışmışdır.

1918-ci il mayın 28-də, Tiflisdə Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaradıldığı bildirilmiş, Azərbaycan Milli Şurasının sədri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə iyunun 4-də Cümhuriyyətin Dış İşləri bakanı Məhəmməd Həsən Hacınskilə birlikdə Batum Konfransında Osmanlı dövlətilə anlaşaraq ordu yardımını almışdır.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin 23 aylıq dönəmində Azərbaycan, Türk ulusu üçün çox böyük politik, ideoloji, ekonomik, kəltür işləri görülmüşdür.

1920-ci il aprelin 27-də Rus-erməni-sovet-mason bolşefəstləri Bakını tutub Azərbaycan Cümhuriyyətini devirmişlər. Bundan sonra tutulub Moskvaya aparılan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Finlandiyaya qaçmış, oradan İstanbula gəlib, 1923-cü ildə «Azərbaycan Cümhuriyyəti (Keyfiyyət-i, təşəkkülü və Şimdiki vəziyyəti)» adlı bitiyini yayımlamışdır.

1923-cü ildən bütün türklər üçün yayımladığı «Yeni Qafqaz»dan (1923-1928) sonra «Azəri türk» (1928-1929), «Odlu yurd» (1929-1931) dərgilərini çap etdirmişdir.

Sovet Ağalığının Türkiyə Cümhuriyyətinə basqısı üzündən 1931-ci ildə arxadaşları ilə birlikdə İstanbuldan Avropaya gedən Məhəmməd Əmin Rəsulzadə 1932-ci ildən Varşavada yaşamışdır.

1939-cu ildə Alman faşistləri Polşanı tutandan sonra Rumıniyanın başkəndi Buxarestə keçən Məhəmməd Əmin bəy 1942-ci ildə Almaniyanın başçıları ilə Azərbaycan Cümhuriyyətinin gələcəyini danışmağa çalışmış, istədiyini almamışdır.

ğından, yenidən Buxarestə dönmüşdür.

1944-cü ildə Sovet Ordusunun Buxarestə yaxınlaşmasından sonra Almaniyaya gedən Məhəmməd Əmin bəy 1945-ci il aprelin 24-də Amerikanların tutduğu bölgəyə keçmişdir.

1947-ci ilin sentyabrında Türkiyəyə gələn Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ömrünün sonuna kimi Ankarada yaşamış, böyük bilimsəl, politik, ideoloji işlər görmüşdür.

1952-ci ildə Avropaya gedən Məhəmməd Əmin Rəsulzadə orada «Qafqaz Bağımsızlıq Komitəsi»ni qurmuşdur. Azərbaycançılıq, türkçülük, islamçılıq, çağdaşlıq ideyalarının dönməz savunucusu olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə qafqazçılıq ideyasını da dönmədən yayırdı. Çağdaş Azərbaycan Respublikasında qafqazçılıq ideyası da azərbaycançılıq ideologiyasının içindədir.

Ayrı-ayrı çağlarda Azad Avropa Radiosundan sevgili Azərbaycanına səslənən Məhəmməd Əmin Rəsulzadə 1955-ci il martın 6-da Ankarada ölmüşdür.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə «Qaranlıqda işıqlar»-«Nagəhan bəla», «Camaat idarəsi», «Bizə hankı idarə faydalıdır», «Azərbaycanın təşəkkülündə Müsavat», «Azərbaycan Cümhuriyyəti», «İstiqlal məfkurəsi və gənclik», «Rusiyada siyasi vəziyyət», «İnqilabçı sosializmin iflası və demokratiyanın gələcəyi», «Milliyyət və bolşevizm», «Qafqaz türkləri», «İran türkləri», «Azərbaycanın kəltür gələnləri», «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyatı», «Çağdaş Azərbaycan tarixi», «Milli birlik», «Azərbaycan şairi Nizami», «Panturanizm. Qafqaz sorunu», «Çağımızın Siyavuşu» eləcə də başqa çox dəyərli bitiklər yaratmışdır.

YADİGAR TÜRKEK

2015-Cİ İL ÇAPINA ÖN SÖZ

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə XX yüzildə Azərbaycanın yetirdiyi ən böyük politoloq, politik, ulusal ideoloqdur! Azərbaycanın bağımsızlığı, dövlətçiliyi, ideologiyası, ulusal kimliyi yolunda onuntək dönmədən çalışmış ikinci politik yoxdur!

Ötən 24 ildə Azərbaycanın dönməz azərbaycançı aydınları Rus-erməni-sovet-mason bolşefəşistlərinin 70 il ulusundan gizlətdiyi Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ilə arxadaşlarını yurddaşlarına az-çox tanıdıblar. Bu ideoloji savaşın sonunda, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti 2013-cü il noyabrın 22-də Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin 130 illiyini bayram etməkdən ötrü Göstəriş verdi. Ancaq Göstərişdən bir ildən çox ötsə də, bu yöndə önəmli bir iş görülməmişdir! Bundan dolayı Azərbaycanın yurdsevər, ulussevər aydınları ulusun şəhid balalarının ölüsü üstündə yəni-dən qurduqları Azərbaycan Respublikasının dövlət yetkililərlə barışmaz ideoloji savaşıdadırlar!

Azərbaycanın 1905-ci il Rusiya Devrimindən sonrakı 110 illik politik, ideoloji, kültür tarixi Məhəmməd Əmin Rəsulzadəsiz boş, qara tuneldir! Buna görə də Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin politik, ideoloji bitiklərini toplamaq, yayımlayıb ulusuna çatdırmaq Azərbaycan dövlətinin, aydınlarının başlıca görüvlərindəndir.

«Elm» Yayın evi Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin 1923-cü ilin mayında İstanbulda yayımladığı «Azərbaycan Cümhuriyyəti (Keyfiyyət-i təşəkkülü və Şimdiki vəziyyəti)» bitiyini 1990-cı ildə Bakıda çap etmişdir. Türkiyə türklərindən Yavuz Akpınar, İrfan Murad Yıldırım, Səbahəddin Çağın da bu bitiyi 1990-cı ilin oktyabrında «Azərbaycan Türkləri Kültür, Dayanışma Dərnəyi»nin yardımı ilə İstanbulda «Azərbaycan Cümhuriyyəti» adı ilə çap etmişlər.

«Azərbaycan Cümhuriyyəti» anıtı Azərbaycan türklərinin özünənənləmə, özünütanıma, özünütanıma, özünüqoruma savaşı – Məhəmməd Əmin savaşıdır! Ötən 24 ildə Azərbaycanlılara ulusal

kimliyini anladan bu tarixi, geopolitik, ideoloji anıtı Türk dilinə Fars dilindən gətirilmiş, gətiriləndən Türk dilinin quruluşunu, düşüncə biçimini, anlamlığını, kəsinliyini, gözəlliyini pozan Kİ, VƏ bağlayıcılarından, dil bilimçilərinin ƏDAT dedikləri, «ayrılıqda anlamı olmayan, cümlədə başqa sözlərlə birlikdə anlam qazanan», düzünə qalsa, heç bir anlam qazanmayan, gərəksiz fəqət, əcəba, zətən, həтта, hərçəndi, sadəcə... eləcə də başqa busayaq Ərəb sözlərindən arındırılıb, Azərbaycan-Latın yazısı, yüksək çap texnologiyası ilə yeni soylara çatdırmamaq bağışlanmazdır! Məhəmməd Əmin Rəsulzadə deyir: «Politik hüququna, toprağına, yaşamanın özülü olan ekonomisinə sayğısız qalan bir ulus dilini, ulusal kimliyini qoruya bilərmi?!».

Buna görə Azərbaycan dilçilərini, aydınlarını, jurnalistlərini bir daha türkcə düşünməyə, türkcə yazmağa çağırırıq!

Azərbaycan türklərinin ən böyük sorunlarından biri «seçkin sorunu»dur. Azərbaycanda öncə İslam dininin yayılması ilə bir sözünün on-iyirmi, tərs anlamı belə olan Ərəb dili, açıq, irəliləyici Türk düşüncəsinin yerinə tutucu, geriçi İslam düşüncəsi yayılmış, Türklər özlərini müsəlman kimi anlamağa başlamış, sonra da Azərbaycanın Türk ağalarının-bəylərinin-seçkinlərinin ulusal düşüncəsizliyindən Fars dili Türk dilini yüksək çevrələrdən, rəsmi yazışmadan çıxarmışdır.

Acınacaqlı da olsa, bu gün də belədir! Azərbaycanı 1993-cü il iyunun 15-dən oçağkı prezident Əbülfəz Əliyevin, yüksək dövlət yetkililərinin ağciyərliyi, qorxaqlığı, dönüklüyü, satqınlığı üzündən Ağalığı dövlət çevrilişi yolu ilə ələ keçirmiş, Türk ulusal kimliyinə yad, Orta çağ düşüncəli, Azərbaycan aydınlarının minillik «ədalətli ölkə», yüz illik, çağdaş demokratik dövlət qurmaq idealarını ürəklərində qoymuş «yarımrus» yolsuzlar yönətir!

Ari-duru, başqasına sayğılı Türk düşüncəsindən uzaq, Rus-erməni-sovet-mason bolşefəşistlərinin yetirdiyi bu geridüşüncəli kommunistlər 1995-ci ildə özlərinin yetişdirdikləri bir bölük «xalq

sairi», «xalq yazıçısı»nın dəstəyi, «yalançı ellikləsəsvermə» ilə uyduladıkları Anayasada Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin Türk adını dəyişib, Azərbaycan dili etdiilər. Bu, Azərbaycana, Türk ulusuna, ulusal dirçəlişə edilmiş bağışlanmaz dönüklük, satqınlıq idi! Məhəmməd Əmin Rəsulzadə isə bütün ömrü boyu ulusal kimliyini itirmiş belə «seçkin»ləri: «Hə, dizi üstündən enməyən Füzulisi, Koroğlu ilə bağıryanıq Kərəmə ağlayan aşıqları, bu aşıqların ürək dağlayan sazları ilə çobanların könül oxşayan türküləri, çocuqların sevə-sevə oxuduqları maniləri, anaların yavrularını uyudurkən çağırtdıkları ninniləri seçkinlərinin düşüncəsilə özünü İranlı bilən bu ulusun çox böyük bir çöküşdə olduğunu göstərir: – Yox, deyil, sən Türksən!» – hayqırışı ilə oyatmağa çalışmışdır.

Biz də Azərbaycan tarixinin bu taysız bitiyini yayımlamaqla ulusal düşüncəsi dolaşdırılmış ulusumuzu türklüyə çağırırıq!

«Azərbaycan Cümhuriyyəti» bitiyinin 1990-cı il çarında bir sıra abzaslar çox böyük olduğundan 2015-ci il yayımında gərəkən yerlərdə yeni sıralar açılmış, adlar Hüseynzadə Əli kimi yox, Azərbaycan oxucusunun düşüncəsindəki Əli bəy Hüseynzadətək yazılmışdır. Bundan başqa ancaq adı, ya da soyadı yazılan bir sıra tanınmışların adı, ya da soyadı düz ayrıda [Nəriman], [Nərimanov] artırılmışdır.

Oxucuların bitiyin «Təşəttüti-əfkarın tovhidini üçün tətbiq olunan iqna üsülü ilə bərabər bir az daha icbar təriqinə gedilsə idi, ehtimal ki, nəticəyi-vüquat başqa dürlü olurdu» kimi dilinin anlaşılmaz Ərəb-fars sözlərindən arındırılmasının Türk dilinin gələcəyi, çağdaş, eləcə də gələcək soylar üçün önəmini dərindən anlamalarından ötrü Əli bəy Hüseynzadənin «Bir mütalie»sini olduğu kimi vermişik.

Sevgili Azərbaycanından uzaqlarda «qaçqın yaşamının çəkilməz koşulları içində» yaşayan Məhəmməd Əmin bəy daha çox yadında qalanları yazdığından, bir sıra olayların tarixini, qurucu arxadaşlarının adlarını, soyadlarını kiçik yanlışlarla vermişdir. «Azərbaycan Cümhuriyyəti» bitiyi Azərbaycan tarixinin, politikasının, ideologiyasının ensiklopedik yolgöstərənini olduğundan,

gələcək soylara daha düzgün yol göstərmək amacı ilə bitikdə göstərilən ideoloji bilgiləri Azərbaycan Respublikasının Dövlət arxivlərindən, başqa qaynaqlardan tapıb, düz ayrıda [] gərəkən yerinə qoyduq. Ayrıclardakı () sözlər Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin, düz ayrıclardakı [] açıqlamalar Yadigar Türkelindir.

1990-cı il İstanbul çarını yayımlayanlar yararlandıqları 1923-cü il bitiyinin uzunun olmadığını, ancaq onda Azərbaycan Respublikasının üçboyalı bayrağının qara dördbucaq içində çəkildiyini bildiklərindən, bunu 1990-cı il çarında da oxşar etmişlər. Ancaq bu gün Azərbaycan Respublikası vardır, yaşayır, gəlişir, 1992-ci ildən Birləşmiş Uluslar Qurumunun, 2001-ci ildən də Avropa Şurasının üzəsidir. Buna görə də Azərbaycan Cümhuriyyətinin üçboyalı, üçanlamlı, ay-ulduzlu bayrağını bitiyin üzünə sevinclə çəkirik!!!

Azərbaycan Cümhuriyyəti Türklərin Bəylik qurumunun Azərbaycan tarixində etdiyi, çağdaş, eləcə də gələcək soyların öyünə biləcəyi ən böyük politik olaydır!

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Azərbaycan Cümhuriyyətinin tarixini yazacaq tarixçilərin olayları dərindən öyrənəcəklərini deyirdi. Azərbaycan aydınları ötən 27 ildə Azərbaycan Cümhuriyyətinin tarixini, onu yaradanların örnək yaşam yolunu, politik-ideoloji yattırını az-çox öyrəniblər. Bu ulusal borc bir az da dövlət əlilə edilib. Biz də Azərbaycan, Türk ulusu qarşısında sorumluluğumuzu anlayaraq, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin Azərbaycan Cümhuriyyəti politik-ideoloji, kültür anıtını Azərbaycana, Azərbaycanlılara, Türk ulusuna yaraşan biçimdə işləyib gələcək soylara çatdırmaqla borcumuzu ödəməyə çalışdıq.

Kiçik əməyimizi dəyərləndirənlərə, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arivinin [ARDA], Azərbaycan Prezidentinin İşlər Qurumunun Politik Bəlgələr Arxivinin [APIQPBA] əməkdaşlarına, onun çarında əməyi olan bütün aydınlara, daha çox da **Xan Bahadır Törəliyə, İlqar Vahidoğluna ÇOX SAĞ OL!** – deyirik.

YADIGAR TÜRKEL

fəlsəfə üzrə elmlər doktoru

BİR MÜTALİƏ

Əzizim, Əmin arkadaş! «Azərbaycan Cümhuriyyəti» ünvan ilə vücudə gətirdiyiniz əsər həqqində fikir və mü-taliəmi soruyursunuz...

Cahan hərbinə qədər Azərbaycanın həyati-hərsiyə və ic-timayəsini yaxından-uzaqdan az-çox təqib edə bilmişdim. Fəqət hər bəşlədiqdan sonra buna layiq vəchlə davam bit-təb mümkün olmadı.

İki qardaş Türk şəhəri olan İstanbul ilə Bakı və əlləlüm-Türkiyə ilə Azərbaycan arasında sövqi-hadisat ilə pey-da olan qalın sis pərdəsi bir şey görməyə, eşitməyə, duymağa mane oldu. Bu gün pərdə yavaş-yavaş qalxıyor. Siz də bu pərdəni qaldıranlardan biri olursunuz.

Həqiqət yekdikərə müariz tərəfləri dinləməklə meydana çıxarıla bilir. Ötədən bəri hökmləri vermək üçün «Andiatur et altera pars», yəni «Digər tərəflər də dinlənməli» qaydasına riayəti kəndimə bir vəzifə ittixaz etmiş olduğumdan, əsə-riniz həqqində ancaq bu nöqtəyi-nəzərdən bəyani mütalie edə bilirəm.

Siz Azərbaycanın ən böhranlı zamanlarında fəal bir mü-cahid sifətilə çalışdınız, bir çox mühüm vəqayə və hadisatı rəyüleyən yaxından gördünüz, müxtəlif cərəyanların içində bulundunuz və sərgüzəştlərlə mali bir həyat yaşadınız!...Və zatən mövcud və müsəlləm olan elm və ürfanınıza əlbəttə, pək çox qiymətdar və müfid müşahidat və məlumat əlavə etdiniz və şübhəsiz, bunları əsərinizdə qeyd və təsbitə çalı-şdınız. Lakin siz Azərbaycanda bir tərəfi, bir firqəni, bir firqəyi-siyasiyəni təmsil ediyorsunuz. Arzunuz rəğmən nə dərəcə bitərəf qala bilərsiniz, bunu şimdiki halda təyindən

acizəm...

Məmafih, şübhə yoxdur ki, əsəriniz bir boşluğa dolduru-yor. Türkiyə nəşriyatının ən böyük qüsurlarından biri qon-şu məmləkətlər, ələlxüsus həmcivar Türk ölkələri həqqin-də sədrə şəfa verəcək kafi məlumatı ehtiva etməməsidir. Bu cəhətlə əsəriniz hadisatı vələv vəhədülcanib bir zaviyə-yi-röyətdən görüyor fərz edilsə belə, mətbuatımıza pək qiymətli bir hədiyyə olacaqdır. Çünki mövzuyi vəziyyəti-iqtisadiyə və siyasiyəsi ilə ələmşümül bir əhəmiyyəti haiz olan Bakının, Azərbaycanın və dolayısı ilə bütün türklüyün müqəddəs və müəzzəz istiqlalı, istiqbalı məsələlərinə təmas ediyor.

Bir xəlqin, bir millətin asudə və müsəmmər bir həyatə, rifah və səadətə nail ola bilməsi nasil sünufi-ictimaiyə bey-nində iqtisadi bir təsanüd və ədalətin vücuduna vəbəstə isə öylə də ələmin, bütün bəşəriyyətin sülh və asayiş nemətlərin-dən mütənəm ola bilməsi beynəlmiləl münasibatda ədalət və insaf məfhumlarının hakim və cari olmasilə qabildir. Bey-nəlmiləl insaf və ədalətdən doğan sülhi-ümumiyyəsi-ələm isə Azərbaycan dəxi hürriyyət və istiqlalını istilzam edər. Ancaq bu istiqlalın mücahidləri, nigahbanları qəvi və mütəqəyiz ol-malıdırlar!..

İzmir İqtisad Konqresində, «İqtisadi misaq» proqramın-da bir də «Kitab bayramı» ehdasından bəhs olunuyor. Ümid edirəm ki, «Azərbaycan Cümhuriyyəti» ilk «Kitab bayramı» zi-yafətində ən dadlı, ən müğdi qidayi-ruhiyələrindən biri olur və ... Türk istiqlalının mücahidlərini, nigahbanlarını bəslər, təqviiyə edər və oyandırar!

ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏ

GİRİŞ

Doğunun çox dərin bir coşqunluq içində bulunduğu sözsüzdür. Birinci Dünya Savaşının sarsıtdığı bu aləm yüzillərdən bəri alışdığı durğunluqdan silkinərək gerçək bir yaşam iştirakı göstərir.

Bütün dünyanı silkələyən bu devrim saldırsı İslam uluslarını da sardı. Uluslaşma çağını adlayan ölkələrdə toplumsal nədənləri yönəldərək toplumsal devrim idealini doğuran bu saldırsı İslam ölkələrində başqa bir devrim ideali doğurdu: ULUSAL AĞALIQ İDEALI.

Anadolu türklüyünü ağılları şaşırtdan tarixi bir bahadırılığa yönəldən bağımsızlıq ideali bütün Doğu uluslarının qutlu idealidir.

Ağalığ, bağımsızlıq ideali ilə aşılana Doğu ulusal axını indi son amacına doğru gedir. Gediləcək daha çox yol var. İtikilər, ağır-acılarla dolu olan bu yolu qolay gedə bilmək üçün yoldaş bulunan doğulular bir-birini tanımalıdırlar. İslam aləmi Quranın «Fətəarafu» [Bir-birinizi tanıyın] buyurduğuna daha çox indi uymalıdır.

Xəlifəlik başçısı bulunan Türkiyə İslam aləminin birlik ortaqlığıdır. Ulusal Ağalığ düzən ilə qurulan yeni Türkiyə Türk ellərinin umud yeridir. Ulusal idealın ünlü uğurunu göstərən böyük Türkiyə Doğu uluslarının yolgöstəricisidir.

Hə! Türkiyə ilə Doğu, İslam, daha çox da Türk aləmi arasındakı duyğu bağı kanıtlanacaq bir olay deyildir. Ancaq bu bağıllıq bilimsəl tanıtmaqlarla göstəriləməlidir.

İndiki çağın tanışlıq aracının basın olduğu bəllidir. Doğu basınına baxsaq, doğuluları bir-birinə tanıdacaq tanışlıq qaynağı neçə bitik buluruq?!...

Avropada isə «Doğu bilimçiliyi» bəllibaşlı bir bilimdir. Burada yaşamını Doğunu öyrənməyə vermiş bilimçilərlə yanaşı, Doğudan çoxlu bitiklər, toplular bulursunuz!

Burada Doğu sorunlarını öyrənən qurumlar yalnız dil, arxeologiya, tarix, ədəbiyyat kimi bilimsəl sorunlarla uğraşmayıb, Doğuda yaşanan politik, toplumsal, ekonomik olayları, axınları da günü-gününə izləyərək, ölkələrini sürəkli bilgiləndirirlər.

Biz doğuluların bu yöndəki bilgisi isə qəzetlərdəki qırıq-tökük çevirmə yazılardakı olaylarla sınırlanır. Biz bilirik: Əfqanıstan bağımsızlığını bildirmiş, Azərbaycan Cümhuriyyət yaratmış, İran yadelli ordudan arınmış, İraq, Hicaz, Fələstin qorunma altına alınmış, Hindistanda bir ulusalçı axın varmış, Misir də bağımsızlıq savaşı edirmiş... Bax bunca... Bundan artıq bilgi almaq üçün güvən ilən bir yer, geniş bilgili bir qaynaq ararsaq, əlimizə tək bir bitik də keçməyəcəkdir!

Bu durum «Tanıma»nı saran ən böyük çatışmazlıqlardandır. Bu çatışmazlığın Doğunun bütün uluslarını nə boyda qapsadığını kəsinliklə deyə bilməsək də, müsəlman bölümünə deyə bilirik. Bu çatışmazlıq İslam aləminin ortaqlığı, Türk ellərinin umud yeri olan Türkiyədə daha çox etkilidir.

Örnəktək konumuz Azərbaycan sorununu alağ. Görüşdüyümüz adamlardan bu sorunun Türkiyə toplumsal düşüncəsində nə düzəydə aydınlandığını öyrəndik. Ulusal Azərbaycanla indiki Azərbaycan arasındakı ayrılığı bir çoxları bilmirlər. Azərbaycanın bağımsız ikən get-gedə bütün hüququnun Rusiyaya nədən verildiyini, Azərbaycanlıların buna nədən boyun əydiklərini soranlarla qarşılaşdıq. Bolşevikləri Azərbaycana ulusun çağırıldığına inananlar var. Bolşeviklərə qarşı çıxarılan ayaqlanmalar necə anlaşılıb, necə yozulmuş?!... Bu da çox acı bir öyğü. Bolşevik əlində bulu-

nan Azərbaycanı uğurlu görənlər də yox deyil. Kəsəsi, bilgisizlikdən doğan bir çox yanlış anlamalar, yanlış düşüncələr, bundan doğan könül qırıqlığı iki qardaş ulus arasında istənməyən utanmaq, darğınlıq yaradır.

Biz öz gücümüzlə «Ulusal Azərbaycan Yayınları» genəl adı altında ardıcıl çap edəcəyimiz bir sıra bitiklərlə Azərbaycanın durumu ilə bağlı konuları işıqlandırmaqla bu yöndəki tanıma çatışmazlığını azaltmağa çalışacağıq.

Azərbaycan Cümhuriyyəti İslam aləmində yaranan ilk Respublikadır. Bu Respublika eləcə də bir Türk dövlətidir, başqa sözlə kiçik Türkiyədir.

Kiçik Türkiyə ulusu ilə böyük Türkiyə ulusu arasındakı ilişkilər iki qardaşın bağlılıqtək ürəkdəndir. Bu ürəkdənliyin ən canlı tutaqlığı «Sevr Anlaşması»nın [10 avqust 1920-ci il. Fransanın Paris kəndinin yaxınlığında Osmanlı dövlətilə I Dünya Savaşında Yenmiş Dövlətlər Birliyinin-Böyük Britaniya, Fransa, İtaliya, Yaponiya, onlara yardım etmiş dövlətlər-Belçika, Yunanıstan, Polşa, Portuqaliya, Rumıniya, Çexoslovakiya, Yuqoslaviyanın bağladığı anlaşma. Sevr anlaşması ilə Osmanlı İmperatorunun topraqları paylanmışdır] ölüm buyuruğu altında üzüntüdəykən belə, Türkiyə toplumsal düşüncəsinin Birlik Dövlətlərinin Azərbaycanın bağımsızlığını tanınmasından özünkü kimi sevinməsi idi.

Yurdum, Azərbaycan ulusu da bolşevik saldırısı altında inləməkdəykən Türkiyənin ağlasığmaz uğurunu mənimsəməklə sevinmişdir.

Keçirdiyimiz bu dəyişiklik günlərində Osmanlı İmperatorluğunun özül ulusu olan Anadolu türklüyü yeni bir ulusal dövlət qurur. Düşüncəmizcə, bu dövlətin dıx politikası Doğudakı görəvinə yaxşı görmək istərsə, Azərbaycan Cümhuriyyətinin gələcəyinə önəm verməlidir. Bu baxımdan Azərbaycan

sorunu Türkiyə üçün dərinədən düşünüləcək bir sorundur.

Bir sorunu dərinədən düşünmək, o sorunu eyicə araşdırmaq, öyrənməklə olur. İndi uluslararası biçimdə olan Azərbaycan sorunu Türkiyə üçün yaşam dəyərində olan Qafqaz sorununun da bir parçasıdır. Ancaq bu sorunda da Türkiyə baxışından aydınlaşdırılmalı bir çox yönələr vardır.

Biz bu yöndəki yayımlarımıza «Azərbaycan Cümhuriyyətinin Təşəkkülü və Şimdiki Vəziyyəti»ni açıqlamaqla başlamağı gərəklı bulduq. Savaş, devrim günlərində olan neçə illik olaylarla o çağın əbədi, kültür olaylarını özətləməklə baş konudan genəl bir düşüncə yaratmağı düşündük. Olub-keçəndən danışarkən olayların özündən çox nədənlərinə önəm verdik.

İrəlində, allah qoysa, sürdürəcəyimiz yayımların başlanğıcı olan bu bitiklə sayğılı Türkiyə oxucularına Azərbaycan sorununu önəmsədə bilsək görəvimizi görmüş sayırıq.

Sonucda, yazılarımızda, Azərbaycan türkü olduğumuzdan dolayı, İstanbul ədəbi danışığından uzaqlaşma görüldürsə, sayğılı oxucularımızdan bağışlamalarını diləyirik!

I

AZƏRBAYCAN ULUSU

Birinci Dünya Savaşından öncəki rəsmi coğrafiyaya görə Azərbaycan Quzey İranda [Qacarlar dövləti] olan Təbrizlə bölgəsinə deyilirdi. Savaşdan, eləcə də Böyük Rusiya Devrimindən sonra dillərdə dolaşan Azərbaycan sözü gedən Azərbaycanın quzeyində, Guneypoğu Qafqaz bölgəsindən oluşur, başkəndi Bakıdır.

Azərbaycanlılar ulusca Türk, dincə müsəlman, költürəcə doğuludurlar.

Öz danışığı ilə Anadolu türkcəsinə yaxın danışan Azərbaycan türkü çeşidli danışıqları olan, olduğu yerlərə görə adlar daşıyan böyük Türk ağacının bir dalıdır.

Azərbaycan türklərinin indi oturduqları yerlərdə min illər öncə də əski Türk elləri yaşayırdı. Gərək Bakı, Gəncə, Şamaxı, İrəvan, Təbriz, Marağa, Ərdəbil, eləcə də başqa bölgələr, gərək Muğan, Aran, Qarabağ, Qaradağ kimi bölgələr sürəklilə olaraq Türk ulusunun oturağı, Türk xanlarının ovlağı olmuşdur. Bu yerlər burada bir çox Türk soylarının böyük-lü-kicikli ağalıqlar qurduqlarını, illərlə ağalıq sürdüklərini görmüşlər.

Atıl¹ çayının Quzğun² dənizə töküldüyü yerdə böyük bir dövlət quran Xəzər türkləri Miladın 700-cü illərində Kalmık çölü, Kumık qıyısı ilə aşağıya doğru enmiş, Muğan çölünə yayılmışlar. Daha sonra onları başqa Türk axınları izləmiş, böyük Çingizlə Teymurun savaşqan köçəriləri Kür çayı ilə Araz

1 Volqa çayının tatarca adı. Bu adın AT İLİndən yarandığı düşünülür.

2 Adının çoxluğu ilə tanınan Xəzərin bir adı da Quzğun dənizdir.

çayı boyularını Ceyhunla Seyhuna oxşar bulduqlarından özlərinə oturaq etmişlər. Səlcuqlar dönəmində buralar kəsinliklə Türk ölkəsi durumuna qoyulmuşdur.

Səlcuqlardan sonra bu yerlər əldən-ələ keçmiş, çeşidli ağa soyların əlində qalmışdır. Ancaq bir-birini izləyən bu soyların da çoxu Türk olub, böyükkləri dağıldıqda yerlərini yenə bir Türk xanlığına vermişlər. Bunlardan Azərbaycan Atabəyləri adı ilə bağımsızlıq bildirən Şəmsəddin Eldəgizin soyu 80 il [1136-1225] ağalıq sürmüşdür. Bu bağımsızlıq olayı 541-ci ildə [Hicri] Gəncədə bildirilmişdir.

Bundan başqa Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu Türkmən soyları da burada ağalıq eləmişlər.

Rusiya çarizminin yüz il öncə bağımsızlığına, varlığına son qoyduğu Dərbənd, Quba, Lənkəran, Şəki, Şirvan, Bakı, Qarabağ, Gəncə, İrəvan, Naxçıvan xanları da Azərbaycanlı Türk ağaları idi.

Türklərin buradakı ağalıqları Hindistan, Ərəbistan, İran, Misirdə olduğu kimi, başqa soydan bir ulusa orduçu bir sinif olaraq ağalıq etmək olmamışdır. Osmanlılardan başqa Türk köçərilərinin çoxu ağalıq etdiyi ulusa qatışmışkən, Azərbaycan türkləri ulusun böyük göstəricisi olan dillərini saxlaya bilmüşlər.

Azərbaycan xanlıqları 1808-1828 [1805-Kürəkçay, 1813-Gülüstən, 1828-Türkmənçay anlaşmaları] illər arasında başda ulusal bahadır Cavad xanın¹ söyləncəyə dönmüş qorunması olmaqla, çeşidli donlara girən çarpışmadan, savaşdan sonra öz mənliklərini yetərincə anlamadan, özünü tanıyıb ulusal bir üz göstərmədən, bütünlüklə İran költürü-

1 Cavad xan Gəncəni knyaz Sisianovdan qoruyan bahadır. Bu bahadır ona bir çox yol deyilən yeniliği buyuruğuna igidliklə boyun əyməyərək, son soluğuna kimi qorunmuş, qala topuna bağlanıb parça-parça edilincəyə kimi yağlı ilə vuruşmuşdur.

nün, mənəvi saygınlığının etkisi altında ikən, yerlərini çağdaş bir ordu ilə gələn Rusun gücünə basılsalar da, ulus özünün ədəbiyatı, şairləri, aşığı, dərvişlərilə acısını, sevincini öz dililə söyləyir, öz düşüncəsilə bir varlıq olduğunu sezdirdi.

Hə, dizi üstündən enməyən Füzulisi, Koroğlu ilə bağlı yarıq Kərəmə ağlayan aşığı, bu aşığın ürək dağlayan sazları ilə çobanların könül oxşayan türküləri, çocuqların sevə-sevə oxuduqları maniləri, anaların yavrularını uyudurkən çağırtdıqları ninniləri seçkinlərinin düşüncəsilə özünü İranlı bilən bu ulusun qorxunc bir çöküşdə olduğunu göstərir:

– Yox, deyil, sən Türksən! – deyirdi.

II

ƏDƏBİ, ULUSAL OYANIŞ

Bu türklər Azərbaycanı ikiye bölən Araz çayının iki yanında yaşayıb, İrana o, ya da bu yolla bir az bağlı, yarıbağımsız bir durumda yaşadığı çağda, yüzillərdən bəri İranlı ağa sinfini türklər oluşdurduğundan, yenilmiş bir ulus deyil, ağa olaraq yaşayırdı.

Azərbaycan ulusu yönətimcə gördüyü ağırlığı başqalarından deyil, öz soyundan gördüyü üçün gerçək yenilgisini, mənəviyatca başqa bir kultürün asılısı olduğunu anlamırdı. O, get-gedə farslaşdı. Seçkin farsca oxuyur, Fars eyitimi alır, Fars kimi düşünür, özünün doğrudan-doğruya İranlı olduğunu inanırdı. Ulusun yönətimini əlində bulunduran bu seçkin kimi, mənəviyatına ağa olan mollalar sinfi də bir ruhda, bir eyitimdə, bir düşüncədə idi.

Fars ədəbiyatına nizamilər, xaqanilər, məhsətilər kimi bilginlər verən bu topraqda yetişən Azərbaycan seçkini bir ara Süleyman Qanununun belə az qala uyguladığı «Sədi dili» qarşısında əriyib özündən keçmiş, Türklə türkcəyə aşağı baxmışdı.

İranın o parlaq, dünyada tanınmış ədəbiyatı, o ədəbiyatla oluşan güclü mənəviyatı qarşısında yenilib özgələşən Türk seçkininin oxumamış üzərində də böyük etkisi olacaqdı, olmuşdu da. Türk dili oxumamış, köylü dili sayılmış, rəsmi, eləcə də ədəbi dil farsca yayılmış, sonucda gülünc bir ulus ortaya gəlmişdi: dili başqa, yazısı başqa bir ulus!

Arazın güneyindəki Azərbaycanın durumu indi də belədir. Orada hər kəs türkcə söylər, ancaq iş yazıya gəlincə fars-

ca kəsilir.

Seçkin düşdüyü bu yanlış alışqanlığın çıxılmaz yol olduğunu sezməsə də, oxumamış elə də duyğusuz deyildi. Ulus doğal olmayan bu duruma bacardıgıtək qarşı çıxırdı. Türk ulusu seçkindən heç bir kimsənin önəm vermədiyi bu duruma, öz soyundan uzaqlaşdırılmasına qarşı ayaqlanmışdır. Bu ayaqlanmanın bahadırları el duyğuları ilə ilhamlanan, bu duyğularla yanan aşıqlar idi. Kimliyi bilinməyən yazarların yaratdığı «Koroğlu», «Əsli-Kərəm», «Aşiq Qərib», eləcə də bu kimi söyləncələr ürək yaxan aşiq sazlarının könlü oxşayan səsləri altında Azərbaycan Türk topluluğunun ürəyinə elə girir, elə yerləşirdi, onunla Farsın «Nuş-afərin»i, «Fərhad-Şirin»i bir yana, Firdovsisilə Hafizi belə əyişəmməzdi! O, öz Firdovsini, öz Hafizini, öz Sədisini özündəndoğma Türk qoşucusunu, ruhundan soraq verən Azərbaycan oxuyanı arayırdı.

Ancaq seçkinin hamısı ondan üz döndərməmişdi. Bax bu, doğulduqları ortama daha bağlı qalan Azərbaycan qoşucuları, ulusun könlünü oxşamaq üçün türkcə qoşular yazmağa başladılar, El ədəbiyatı yanında bir də Yazı dili yarandı.

Bu yöndə yalnız Azərbaycanın deyil, bütün Türklüyün böyük qoşucularından, Azərbaycanlılarca «qoşucular başçısı» taxma adını daşıyan ölməz Füzulinin dərin saygınlığı, böyük bir doğruyolgöstərənliyi vardır.

Füzuli Azərbaycanda hər yerdən çox tanınır. Azərbaycanın ən çox oxuduğu, ən çox sevdiyi qoşucu Füzulidir. Azərbaycan qoşusu son çağlaradək demək olar, Füzuliyə bənzətmə idi.

Füzuli divanı hər yerdən çox Təbrizdə basılmışdır. Hafiz divanı Farslar üçün nəsə, Azərbaycan türkləri üçün də Füzuli divanı odur:

Ol səbəbdən farisi ləfzilə çoxdur nəzmi kim,
Nəzm-i nazik türk ləfzilə ikən düşvar olur.
Bəndə tovfıq olsa, bu düşvari asan eylərəm,
Növbəhar olğac tikəndən bərg-i gül izhar olur,
- deyər türkcə yazmağa başlayan Füzuli çağında düşünülen bu «düşvari» [ağrı, çətinli] doğrudan da yüngül eləmişdir.

Füzuliyə belə bir istək verən çağ, çağdaşı bulunan İran [Səfəvilər] şahını belə türkcə yazmağa yönəltmişdir.¹

Bu böyük qoşucu, bilginin uğuru ilə türkcə qoşu yazmaq «yüngüllüyü» tapıldıqdan sonra Füzuliyə bənzətmə yazıb, yolu ilə gedənlər çoxaldı. Azərbaycan Türk ədəbiyatı ayrıca bir axın aldı.

Bu ədəbiyatın hankı özəlliklər, uğurlarla irəlilədiyini, nə kimi əsərlər ortaya gətirdiyini göstərmək özü ayrıca bir konudur. Burada isə biz yalnız bunu söyləmək istərik: Azərbaycan ədəbiyatının doğal oluşumu Füzulinin yaradıcılıq yaşamına bənzər: Füzuli öncə farsca yazmış, sonra türkcəyə başlamış, türkcə yazarkən də başlanğıcda Azərbaycan danışığı ilə yazmış, Bağdad Osmanlılara keçdikdən sonra Füzuli dili getdikcə osmanlılaşmış, Doğu danışığından uzaqlaşaraq Batı danışığına yaxınlaşmışdır.

Azərbaycan ədəbiyatı da belədir: Azərbaycanlılar başlanğıcda farsca yazmışlar. Sonra yerli Azərbaycan danışığı ilə yazan füzuliyollu qoşucularla qocaman bir dönəm olmuşdur. Bu dövəndə öncə Qövsü, Nəbati, sonra Vaqif, Seyid Əzim, Ləli, Raci kimi qoşucular yetişmişdir. Sonda üçüncü dönəm gəlmiş: Batı yaşamının, düşüncəsinin etkisinə girən Azərbaycan ədəbiyatı Osmanlı Türk ədəbiyatından ilhamlanaraq çağdaş ədəbi türkcə ilə yazmaya başlamışdır. Bir yandan Rus ədəbiyatı, bir yandan da Osmanlı ədəbiyatının etkisində bu-

¹ Səfəvilərdən Şah İsmayıl türkcə qoşular yazar, Xətai taxma adı ilə qollayardı. Xətai divanı yayılmışdır.

lunan bu çağın qoşucuları Məhəmməd Hadi, Sabir, Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, [Abbas] Səhhət, [Əlabbas] Müznib, eləcə də başqalarıdır.

Quzey Azərbaycan Rus əlinə keçdikdən sonra politik hüququnu bütünlüklə itirmiş, yenilginin acısını bütünlüklə dadmışdı. O, qabaqlar gördüyü kultür yenilgisini ortağ din, ortağ kultürün etkisilə sezmir, ulusal kimliyini sözün bugünkü anlamı ilə daha yaxşı anlamırdı. Getdikcə farslaşan Azərbaycan türkü bu əl ruslaşdırmaq politikasına uğrayırdı. Bu durum ulusun duyğularına toxunur, özünüqoruma duyğularını dərinədən qıcıqlayırdı. Bunun üçün də ulus özünü düşünməli olurdu.

Çarizm Azərbaycanı ruslaşdırmaq üçün iki yandan gəlirdi: Bir yandan ulusun din düşüncəsini yönəldən din alimlərilə mollaları öz kontrolunda tutur, bir yandan da ulusal eyitimə yol verməyərək çocuqları Rus okullarında (uşkol) oxudurdu. Birinci istəyinə çatmaq üçün şiələrə sünnilərə ayır-ayrı iki ruhani qurumu yaratmış, bu qurumla bütün mollalarla əfəndiləri özündən asılı bir qulluqçu kimi qullanmışdı. İkinci amacına yetmək üçün də bəlli ruslaşdırma proqramı ilə uşkollar yaradılmışdı.

Ulusda nə bu qulluğa girən mollalara sayğı, nə də bu uşkollardan çıxan bəy balalarına güvən vardı. Ağalığın qoyduğu mollalara «Dəftər mollası»¹ Rus uşkolunda oxuyan yaşillara da «Rus balası» deyən ulus, anadangəlmə duyğusu ilə sezdiyi ruslaşdırma politikasına bildiyi kimi qarşı çıxmışdı. O, «dəftər mollası»na öz axundunu, Ağalığ uşkoluna da öz «məktəbxana»sını qarşı qoymuşdu.

Ulusun bərk tutduğu «axund»la «məktəbxana» bütünlüklə

1 Rus Ağalığı qoyduğu imamlara (mollalara) toplum işləri deyilən nikah, boşanma, doğum, ölüm olaylarını görüb yazmaq üçün divan dəftərləri vermişdi.

lülklə özünün deyil, İran etkisinin qurumları olsa da, ruhuna yad bulunan rusluğa qarşı bu qurumlar daha ulusal, daha doğma idi. Buna görə də o, «axund»un özgürlüyü ilə «məktəbxana»nın bağımsızlığı üçün yapdığı çalışmada çox haqlı, bu çalışma da düzgun idi. O, politik yenilsə də, mənən dağılmaq istəmirdi.

Ancaq seçkin yenə yanılmışdı. Bir ara Firdovsinin romantizmi, Sədinin dərin bilginliyi, Hafizin dadlı qəzəlləri qarşısında bayılan «mirzə» bu dəfə də Lermontovun dağlarda uçan ruhu, Puşkinin su kimi axan danışığı, Tolstoyun isə-sayağı fəlsəfəsinə vurulmuş bir «uçitel» idi.¹

İllər keçdi, bir yanda «mirzə», bir yanda «uçitel» durdu. Bunlar bir ara anlaşamədilər. Farslaşmış mirzə kimi ruslaşmış uçitel də ulusun sezib duyduğu anlamı bir ara anlayamədı! Sonucda bir çox dolanbaclardan keçildi. «Uçitel» məktəb-mədrəsələrə qarşı yəntəmsiz savaşdan sonra amacı anladı, bildi: Sədini də, Tolstoyu da Türk ulusuna öyrətmək, Türkü onlarla tanışdırmaq gərəklı, yararlıdır! Ancaq bununla birlikdə Türkü öz Sədisindən, öz Tolstoyundan ayırmaq olmaz!

Sədini, Tolstoyu, eləcə də dünyanın başqa tanınmış yazıçılarını anlamaq üçün öz füzulilərini, nəbatilərini, kiçik də görünsələr seydilərini, sabirlərini, cavidlərini, cavadlarını öyrənməlidirlər.

Bu anlamda Rus okulu ilə çağdaş kultürü az-çox anlamış oxumuşlarla ulusun bir-birini anlamaq çağı başladı [Bu savaşı indi də türkçülərlə «yarımrus» antitürkçülər sürdürürlər].

Bundan 50-60 il qabaq çağdaş Azərbaycan ədəbiyatının evi quruldu. Doğru kultürünü yaxşı bilən, Rus dililə də Batı kultürünün dayaqları ilə tanışan Mirzə Fətəli Axundzadə ilə

1 Fars dilindəki mirzə dəyişilib öyrətmən anlamına gəlidiyi kimi, rusca uçitel də bu anlamdadır.

başlayan teatr ədəbiyatını Nəcəf bəy Vəzirov, Əbdürrəhim [bəy] Haqverdiyev, Sultan Məcid Qənizadə, Nəriman Nərimanov, Cəlil Məmmədquluzadə kimi yazıçılar bənzədib, gəlişdirdilər.

Mirzə Fətəlinin komediyaları Türk aləmində yazılmış ilk komediyalardır. Ələşdiricilərcə «Doğu Molyeri» taxma adını qazanan Mirzə Fətəlinin seçilmiş əsərləri Rus, Alman, İngilis, bir az da Fransız dilinə çevrilmişdir.

Teatrdan danışınca, Azərbaycan musiqisindən danışmamaq düzgün deyildir. Teatr sənəti İslam aləminin heç bir yerində Azərbaycanda olduğu kimi irəliləməmişdir! Burada türkcə opera, operetta yaradılmışdır. İlk Azərbaycan bəstəçisi Üzeyir bəy [Hacıbəyli] sözləri Füzulinin olan «Leyli-Məcnun» operasını bəstələmiş, bundan başqa «Əsli-Kərəm», «Aşiq Qərib», «Şah Abbas-Xurşudbanu», eləcə də başqa operalar, «Arşın mal alan» kimi operetları da bütün Qafqazda, İranda, az-çox da Türkiyədə tanınır. Özüöyrənmişlər «Arşın mal alan» operettasını İstanbul səhnələrində göstərdiyi kimi, ermənicəyə, gürcücəyə, rusçaya da çevrilmiş, teatr ilərində çoxlu oynanmışdır.

Teatr yazılarının ardınca qəzet yayımına başlanmış, 1875-ci ildə ölməz Həsən bəy Zərdabi «Əkinçi» qəzetini yayımlamış, bundan sonra Ünsizadələrin yaratdığı «Ziya-yi-Qafqaz»la «Kəşkül» qəzetləri çıxmışdır. Birincisini 1877-ci il Rus-Türk savaşından dolayı Ağalığ qapatmış, ikincilər də bir kaç sayı çıxdıqdan sonra özü dayanmışlar (1880; 1891) [«Ziya»- güclü işıq, parıltı, aydınlıq – həftəlik ədəbi, toplumsal, politik, bilim qəzetinin ilk sayı 1879-cu il yanvarın 16-da, son sayı 1880-ci il dekabrın 6-da çıxıb. 77-ci sayından «Ziya-yi Qafqasiyə» adlanıb. «Ziya-yi Qafqasiyə» qəzeti 1882-ci ildə Tiflisdə, 1883-84-cü illərdə Şamaxıda yayımlanıb. Yiyə-

si, redaktoru Səid, Cəlaləddin Ünsizadə qardaşlarıdır.

«Kəşkül»-üstünə döyülmüş fıstıq, ya da Hind qozu tökülmüş şirni – 1883-cü ilin yanvarından çıxan toplumsal, politik jurnal. 11 sayı çıxıb. 1884-cü il martın 7-dən 4 səhifəlik qəzet. 123 sayı çıxıb. Öncə Türk, Fars dillərində, 1888-ci ildən Türk dilində yayımlanıb. Yiyəsi, redaktoru Cəlaləddin Ünsizadə. 1891-ci ilin oktyabrına Qafqaz Senzor Komitəsi bağlayıb].

Azərbaycan ədəbiyatı ilə basını 1905-ci ilə kimi düzənli yaradılıb, gəlişməmişdir. Yalnız 1903-1904-cü illərdə Tiflisdə yayımlanan «Şərq-i Rus» qəzeti bu uzun susqunluq dönməni bitirmişdir. Məhəmməd ağanın [Şahtaxtinski] yaratdığı bu qəzet bir il yayımlandıqdan sonra Bakıya köçmüş, burada qapanmışdır.

Ancaq Kiçik Rusiya Devriminin olduğu 1905-ci il Rusiya türkləri üçün ulusal yüksəliş çağının başlanğıcı olmuşdur. Toplumsal qurumlarla basın özgürlüyü baxımından bir parça yüngüllüklə sonuclanan bu devrimdən yararlanan bütün Rusiya türklərində olduğu kimi, Azərbaycan türklərində də hızlı bir uluslaşma axını başladı. Bu axın bir yandan ulusal basının yaradılması, o biri yandan da ulusal okulla din qurumunu ulusun özünün seçdiyi adamlarla, qurumların yönətməsi savaşı idi.

Bakı bu ulusal axının ortaqlığı idi. 1914-cü ildə, Birinci Dünya Savaşının başlanğıcında, Bakıda türkcə iki gündəlik qəzet «İqbal», «Səda-yi həqq» yayımlanırdı. Məsəlmanların hüququnu qorumaq amacı ilə bir də rusca «Kaspi» qəzeti çıxırdı. Bundan başqa bir kaç da Türk «Çap evi» bulunurdu. Bu qəzetlər 1905-ci ildə saygılı Əhməd bəy Ağaoğlu ilə Əli bəy Hüseynzadənin yaratdığı «Həyat» [Yiyəsi Əlimərdan bəy Topçubaşı, redaktorları Əhməd bəy Ağaoğlu, Əli bəy Hüseyn-

zadə], «İrşad» [Yiyəsi, redaktoru Əhməd bəy Ağaoğlu] qəzetlərinin başladıkları ulusal savaşı sürdürürdülər.

Birinci Dünya Savaşı çağında yaradılan «Açıq söz»¹ qəzeti də bu savaşı sürdürürdü. «Açıq söz» ilk yol olaraq o çağda kimi Qafqaz müsəlmanı, ya da tatarı deyilən ulusun Türk olduğunu açıqca, dönmədən ortaya qoymuş, bu yöndə Ordu senzoru ilə çarpışmalı olmuşdu.

Gündəlik basından başqa bir kaç həftəlik ədəbi, politik, gülüş qəzetləri də yayımlanırdı. Bunlar arasında «Molla Nəsrəddin» jurnalı Azərbaycan gülüşünün yaratdığı bir şah əsərdir.

Ədəbi jurnallardan ən sayılanı saygılı Əli bəy Hüseynzadənin başçılığında çıxan «Füyuzat» [Yaxşılıqlar] jurnalı idi. «Füyuzat» jurnalı Azərbaycan yazıçılarını Osmanlı ədəbiyyatını yamsılamağa yönəldən ən böyük nədənlərdən biri olmuşdur.

Bakı ulusal basının ortaqlığı olduğu kimi, o çağda yardımsevər topluluq kimi yaradılan ulusal qurumlara da ortaqlıq olmuşdu. Bakı «Müsəlman Xeyriyə Cəmiyyəti»nin Birinci Dünya Savaşında Türkiyə cəbhəsindən qaçan üçlük [Qars, Ərdəhan, Batum] müsəlmanlarına elədiyi yardım bütün Rusiya müsəlmanlığını coşdurdu. Sözü gedən topluluğun Türk savaş tutuqlularına göstərdiyi yardım da ayrıca yazılmalı, anılmalıdır.

Bu topluluq üçün Bakı varlılarından Musa Nağıyevin yapdığı, 1918-ci ildə Bolşeviklərlə Ermənilərin yaxdıqları ev bəlkə də İslam aləmində belə bir amacla yapılmış evlərin gözəllikcə ən birincisidir. Bunun yanında duran başqa bir ev də Doğu arxitekturası ilə gözə çarpır. Bu, Azərbaycan türkləri arasında yardımsevərliyi ilə tanınmış Hacı Zeynalabdin əfən-

1 «Açıq söz»ün yiyəsi də, redaktoru da bu bitiyi yazandı.

dinin [Tağıyevin] açdığı «Müsəlman Qızlar Seminariyası»dır. Ulusal tikililərdən biri də «Səadət» toplumsal qurumunun okulu üçün yapdığı görkəmli tikilidir.

Bu qurumlardan başqa Bakıda eyitimçilik amacı ilə «Nicat», «Nəşr-i məarif», «Səfa» qurumları da yaradılmışdır.

Azərbaycan ulusal yaşamında önəmli etkisi bulunan ikinci ortaqlıq Gəncədir. Gəncədə yaradılan «Ruhani Mədrəsəsi» o çağda ulussevərlik ruhunu gücləndirən ən önəmli ortaqlıq idi. Azərbaycan buradan bir çox öyrətmənlər, yazıçılar, qoşucular qazanmışdır. Bu okulun dəyərini anlayan çarizm onu tez-tələsik qapatmaqla «qorxu»nun önünə keçmək istəmişdir. Bakıdakı «Nəşr-i məarif Müəllimlər İnstitutu» ilə «Səadət» okullarını da oxşar bir yaddırma uğradığı kimi.

Özətlədiyimiz bu ədəbi oyanış Azərbaycanın ekonomik, toplumsal gəlişimilə bağlı idi. Azərbaycan xanlıqlartək Rusiyanın əlinə keçdiyi çağda economicə daha gəlişməmişdi. Hər xanlıq öz yağında qovrulan qapalı bir üretim bölgəsi idi. Bir bölgə ilə başqa bölgənin ilişkileri çox sınırlı idi. Bütün xanlıqlar ortaçağsayağı dərəbəy bir yaşam keçirirdi. Kəndlər kiçik qəsəbə durumunda, sənaye əl işindən oluşur, alver kiçik maldəyişmə ilə sınırlı idi.

Oçağkı toplumsal yaşam, oçağkı politik duyğular doğul olaraq bu varlıq ortamına uyğun idi. Ədəbiyyat da beləcə, xan çevrələrinin kiçik «saray ədəbiyyatı» durumunda idi. Bu ədəbiyyat yerli duyğular, istəklərlə sınırlı bir şeydi. Bir ədəbi yığıncaqla başqa ədəbi yığıncağın ilişkisi ancaq bir kəndlə o birinin arasında gedirdi. Bu axın çox da sıx, içdən olammazdı, yağlı bulundurları belə olurdu. Ədəbi yığıncaqların yağılığı

çağımızda da bilinən bir gerçəkdir. Ancaq bu yağılıq bölgəsəl deyil, sosial qatdan, sinifdəndir.

Qafqaza enən Rusiya Böyük Pyotrın devrimilə güc bulmuş bir Rusiya idi. Qabaqcıl yontəmləri uyğulamaqla bu, gəlisməyönlü bir dövlət idi. Çağın bütün böyük dövləti kimi bu da imperializm idealını güdüdü. Bu yöndəki istəyi, gəlismilə, o Doğuya doğru yayılır, yolu üstündə İslam dövlətlərini görürdü.

Qafqaz onun üçün daha önəmli idi. Qafqaz yollarını yapmaq, doğal qaynaqlarını işlətmək, Xəzər dənizində donanma yaratmaq planları vardı.

Bu planlar Batumla Bakını Rusiyanın önəmli ortaqlıqlarına bağlayan dəmir yollarının çəkilməsilə gerçəkləşdi. Sonucda Qafqazın coğrafi ortamı dəyişdi. Ömrü boyu çəkişən, yağıtək yaşayan gücsüz xanlıqların yerində bir yönətimə bağlı ekonomik bütövlük yarandı. Bundan gələn gəlirin çoxunu öncə Rusiyaya, sonra yerli xristianlara vermək Rusiyanın politikası idi. Buna baxmayaraq Qafqazın Azərbaycan bölümü də istər-istəməz bundan yararlandı, Azərbaycan kəndləri böyüdü, aralarında ilişkilər, alver artdı, xanlıqlar dönəmindəki özəlliklər aradan qalxdı, ölkə economicə, alvercə gəlşdi, doğal gəlismə yoluna girdi. Bu gəlismə işlək bir ürətim çağı ortaya çıxararaq, yeni əmək bölgüsü yaratdı. Yeni əmək bölgüsü ilə də yeni toplumsal qatlar yaranırdı.

Rusiya nə Avropa kimi Avropa, nə də Doğü kimi Doğü idi. Böyük Pyotr «Yenidənqurma»sından sonra Rus yönətimi feodalizm qalıqları ilə burjua dayaqlarını şaşırıdıcı bir biçimdə birləşdirmişdi. Bunun üçün də o başqa Avropa ölkələrinə baxanda çox yavaş addımlarla gəlşirdi. Ancaq Rusiya kapitalizmi son yüzilin dördə birində eyicə irəlilədi. Sonucda önəmli sayılacaq bir demokratiya oluşdu.

Rusiya kapitalizminin yüksəlişində Bakının önəmi böyük idi. Bakı Rusiya sənayesinin böyük bölümünün, eləcə də bütün dəmir yolunun (neftə görə) motoru olduğu kimi, özü də çox önəmli alver, sənaye ortaqlığı durumuna gəlidi. Bu anlamda o, neftdən başqa coğrafi durumuna da borclu idi. Bura Rusiya ilə İrani, İrani Türkünstanı, Rusiya ilə Qafqazı alverlə bağlayan tək limandı. Bakının bu yeri indiki toplumlarda önəmli olan demokratiyanın oluşması ilə də artdı. Burada başqaları ilə birgə Türk toplumsal sinifləri də ortaya çıxmış, Türk demokratiyası oluşmuşdu.

Hə, xanlıqlar aradan qaldırılmış, tarixin gedişilə yerində bütöv bir türklük yaranmışdır. Ayrılığın göstəricisi bulunan xanlıqların ortadan qaldırılması ilə qəsəbələr birər kəndə çevrilmiş, ulusal birliyi gərəkdirəcək demokratiya doğmuşdu. Bu demokratiyanın qatları içində çağın bilim-texnikası ilə sağlanmış uzmanlar, aydınlar, sənayeçilər, alverçilər, işçilər yetişirdi. Bu sinif başlanğıcda Rus yönətiminə, Rus kültürünə çox da qarşı deyildi. Tərsinə, hər şeydə Rusiyanı yamsılamaq bu sinif öncüllərinin özəlliyi idi. Bunun üçün onlara «rusyönlülər» deyilirdi.

Rusyönlülərin qarşısında isə «iranyönlülər» dururdu. İranyönlülər Rus yönətiminin etkisilə yerlərini yeni güclərə vermək istəməyən əski toplumsal qatın ideoloqları idi. Birincilər yeni oluşan toplumun hürrendişləri (liberalları), ikincilər isə mühafizəkarları (konservatorları) idi.

Liberallarla konseratorların qarşudurması illərcə sürdü. «Uçitel»lə «mirzə» yağı bulunarkən, konservatorlar liberal-ları kafir adlandırırırdılar. Sonda bu durum dəyişdi. Liberallar qatı toplumsal yaşamın yönəltməsilə onu hüquqca, economicə basan rusluğa savaşı bayrağı açmalı oldu.

Doğrudur, kəndlər böyüyür, burada demokratiya olu-

şurdu. Ancaq bununla birgə kəndlər ruslaşdırılır, köçürmə siyasəti yerlilərə, yerli ürəticilərə gəlişmə alanı vermirdi. Türk aydını, Türk alverçisi, elliklə Türk ürəticisi buna qarşı çıxacaqdı. Bu ağır görəvdə o yalnız savaşımmazdı, toplumu da bu savaşa yönəltməli idi. Bunun üçün onu etkiləmək, ona üz tutmaq gərəkdirdi. Bax, bu gərəklilik duyulduğu anda aydınlardan bir bölümünün ulusa doğru gedişi başlanmışdır. Aydınların bu girişimi varlıqlardan bir bölümünün dəstəyi, yardımını ilə güc bulmuşdur [Acınacaqlı da olsa, Azərbaycanın çağdaş varlıqlarının çoxu ulusun var-yatırını özəlləşdirmə, ya da başqa yolsuzluqlarla ələ keçirmiş, ulus, yurd düşüncəsindən uzaq «yarımrus» törəmələr olduğundan, ulusun adını, tarixini, kultürünü, politik var-yatırını qoruyan, gələcək soylara düzgün çatdırmağa çalışan ulusalçı yurddaşlar Azərbaycan Ağalığı bir yana, demək olar, heç bir varlıqdan yardım almır. Bu yurdsevər demokratlar, gerçək igidlər sıxışdırılıb, çox ağır günə salınsalar da, qutsal yollarından dönmürlər!].

Bu anlamda gündəlik basının yaradılmasının çox önəmi olmuşdur. Basının yaranması ilə Qafqazda politik, toplumsal, ulusalçı bir düşüncə oluşur, toplum düşüncəsi ortaya çıxır, ulusal yaşam üçün çox önəmli olan bir taqım sorular çəkışirdi.

Qəzetlərin bugünkü ulusların oluşmasında oynadıqları rol bəllidir. Onlar bu rolunu Rusiya türklüyü üçün də oynayırdılar. Onlar eldə ulusal duyğuları oyandırır, ulusal amacdan olan soruları işıqlandırirdilər. Türkcə basının işıqlandırdığı soruları araşdırsaq, aşağıdakı düzlükləri özətləyə bilərik:

1. «Yeni yol» sorunu. Okullarda Türk dilinin qramatikasının öyrədilməsi, mədrəsə proqramına yeni bilimlərin salınması.

2. Ulusal okulların açılması, yaradılması. Öncə olan mə-

həllə, köy, cami okullarındakı farsca yerinə türkcə oxutmaq, yeni yollu okullar açmaq.

3. Ağalığ okullarında Türk dilinin öyrədilməsini istəmək.

4. Ruhani qurumlarla İslam fondlarını müsəlmanların seçdiyi mollaların, yöneticilərin yönetməsi baxışını yaymaq.¹

5. Müsəlmanlar üçün də başqa uluslarda olduğu kimi, eyitim yayımı, yardım işlərilə uğraşan qurumların yaradılması.

6. Bələdiyyə, Duma (Rusiya Parlamenti) seçkilərində müsəlmanlara qoyulan yasal sınırlamaların qaldırılmasına çalışmaq (Bakı, Gəncə, elliklə Qafqaz bələdiyyələrində müsəlmanlar üyələrin yarısından çox olammazdı).

7. Yurddaşlıq, uzmanlıq hüququnun bütünlüklə müsəlmanlara da verilməsilə, politik, eləcə də mülkiyyət hüququnda başqa yurddaşlarla bir tutulmaq.

1905-ci il devrimindən sonra çoxalan basın bu kimi istəkləri yayması ilə güclü bir axın yaratmışdı. Bu istəklər yalnız qəzetlərdə qalmıyıb, az-çox gerçəkləşmiş, bir az da ayrı-ayrı çağlarda Ağalığa verilən diləkçələrə, toplumsal qurumlarda çıxarılan qərarlara qaynaq olmuşdur. Bu amacın yayılması üçün açıq-gizli olmaq üzrə çeşidli komitələr, toplumsal qu-

1 Rusiya müsəlmanlarının ulusal yaşamında bu sorun daha çox önəm qazanmışdır. Azərbaycan türklərində isə bu sorun yalnız «ruhani qurumu»nun seçki yolu ilə oluşturulmasını istəməklə qalmayıb, İslam birliyi düşüncəsinin yayılmasına da nədən olmuşdur. Azərbaycan türkləri Rus Ağalığının şia-sünni adları ilə iki ayrı kuruluş kimi yaratdığı qurumların «İslam ruhani qurumu» adı ilə birləşdirilməsini də istəyirdi. Bu istək 1905-ci ildə Güney Qafqaz müsəlmanları adından Qafqazın başçısına verilən diləkçədə yer bulduğu kimi, şia-sünni qarşıdurmalarının aradan qaldırılması üçün keçirilən İslam qurultaylarının qərarlarında da yazılmışdır. Şia-sünni çatışmaları hər yerdən öncə Azərbaycan türkləri arasından qalxmışdır. Bu, ulusal birliyini anlayan bir toplum üçün çox uyğun idi.

rumlar, partiyalar yaranmışdır. Güclü-gücsüz demədən, bu politik topluluqların başlıca istəyi çarizm quruluşunu dəyişmək olmuşdur. Bu topluluqlardan çoxu çox ara çarizmə qarşı olan devrimçi partiyalarla ilişkidə, ya da anlaşmada bulunmuşlar [Azərbaycana bağımsızlıq günəşitək doğmuş Məhəmməd Əmin yaşıl çağlarından, Mirzəbala Məhəmməd-zadənin «Heyvanın insandan daha çox dəyəri olan Orta çağ dərəbəylik, qulluq düzənilə yönətilən çarlıq Rusiyası» dediyi İmperiyanın, ən önəmli sənaye otaqlıqlarından olan Bakıdakı açıq-gizli bütün özgürçü, devrimçi dəstələrə qatılmış, 1903-1904-cü illərdə «Azərbaycanlı gənclərin inqilabçılar dərnəyi»ni yaratmışdır. 1903-1904-cü illərin «Bakı Qorunma Bölməsinin «Hümmət» dəstəsindən olanların izləmə bilgiləri» bəlgəsində göstərilir: «Hümmət» dəstəsindən olanlar: Rəsulzadə-molla oğlu, Axundov, İsabek Aşurbekov». «Difai» qurumundan olanlar: Əhməd bəy Ağayev, Q. b. Qarabəyov. Musa b. Əzimbəyov, İsa bəy Aşurbəyov, Abbasqulu Kazımzadə, Məmməd Əmin Rəsulzadə («Təkamül»ün red.), Məhəmməd Sadıq Axundov, Məhəmməd Həsən Hacınski, Murtuza Muxtarov». ARPİQPBA, f. 276, sıra 3].

1905-ci il devrimi devrimçilərin istədiyi kimi gəlişmədi, geriçiliyin yenməsilə devrim axını durdu. Bundan sonra güclü bir geriçilik başladı. Bununla bağlı edilən basqıların sonunda başqa Rus partiyaları kimi müsəlmanların da başlanğıcda bulunan topluluqları dağınıq duruma gəldi. Rusiya toplumunda şovinist politik axın başladı. Bu axın Balkan Savaşı dönməndə daha da gücləndi. Rus şovinizmi doğrudan-doğruya Türk aləminə qarşı yönəldilmişdi. Tanınmış Rus yazıçılarından biri balkanlara gedən Qızıl Xaç dəstəsini uğurlama yazısında «Bir slavyan, bir xristian varkən Türk yaralısına baxmayın!» – deyirdi.

Bu şovinizm Rus olmayan uluslarda ulusal axını körük-ləyirdi, daha çox da Türk ulussevərliyi qabarırdı. Rus universitetində oxuyan Azərbaycan öyrəncilərinin Kiyevdəki topluluğu bəlirlənərək üyələri tutulmuşdu [Qaynaqlar o çağda Ukraynanın çeşidli yerlərində 200-ə yaxın müsəlman öyrənci oxuduğunu, onlar içində Şəfi bəy Rüstəmbəyli, Firuz Ordu-badski, Sona xanım Axundova... kimi Azərbaycan türklərilə yanaşı Rusiyanın başqa yerlərindən olan Türk-müsəlman öyrəncilər də olduğunu yazırlar. Onlar 1911-ci ildə «zemstvo»-«yerli toplumsal qurum»u yaratmışlar. Öyrəncilər 1913-cü ildə «Qutsal Vladimir Universiteti Müsəlman Öyrəncilərinin Qarşılıqlı Toplumsal Yardım Qurumu»nun «Düzük»ünə, eləcə də başqa bəlgələri sağlayıb yetkililərə versələr də istəklərinə çatmayıb, aprelin 17-də saxlanaraq, daha sıx izlənilər].

«Qızıl Ay» üçün yapılan propaqanda oçağkı duyğuların dəstəklənməsi üçün ən uyğun bir nədən olurdu. Bakı qadınlarından sırğalarını verənlər olmuşdu. Yaşıl öyrətmənlərlə öyrəncilər okullarını ataraq Türk Ordusuna könüllü gedirdilər.

Bu çağda çoxu 1905-ci ildəki devrim topluluqlarında yoxlanmış yaşılardan gizli bir politik qurum yaranırdı. Bu qurum Rusiyada yaşayan türkləri hər yəncə ruslarla bir hüquqlu görmək istəyir, bütün Türk, İslam aləminin özgürlüyünü də düşünürdü. Qurumun amacı uluslar arasında bütünlüklə hüquq eşitliyi idi. Bunun üçün də «Müsavat» [Eşitlik] adını almışdır.

Bu qurumun o çağda nə kimi bir ruhla yaşadığını göstərmək üçün «Səbiül-Rəşad» [Doğru yol] qəzetində yayımlanan «Bildiriş»indən bir parçanı buraya köçürürük:

«...Bilin, anlayın, bizim yeganə qurtuluşumuz ancaq Türkiyənin bağımsızlığında, onun dirçəlişindədir. Biz indi də

qabaqkı duyğusuzluğumuzdan vaz keçməzsək, bu üzdən dünyanın gözü önündə hüququmuzu, insanlığımızı, ulusal kimliyimizi itirib, yağlara günlükçü işçi, asılı olub, qultək qalacağımızdan quşqu edilməsin...».

«Bütün aləm bilir: bu savaşı Türkiyə İslam xəlifəliyinə açan Balkanın kiçik, ufaq ağalıqları deyildir. Axı, aslan necə gücsüz olsa da, çaqqallar, tülkülər [Bu kobud, aşağılayıcı deyim o çağda Azərbaycanda çox yayılmışdı. Azərbaycanın yurdsevər, türkçü qoşucuları bu deyimli qoşular yazmışlar. Onu ilk yol Fransız Pyer Loti Parisdə çıxan «Maten de Pari» qəzetində işlətməmiş, «İqbal»-«Gələcək əmac» qəzeti 1912-ci il 9 noyabr sayında çap etmişdir. Pyer Loti deyirdi: «Mən Balkan uluslarını bu yaxın günlərdə yırtıcı çaqqallara bənzədirəm! Bu yırtıcı çaqqallar özlərinə qurbanlıq seçdiklərinə doğru var güclərilə sürünürlər. Ancaq onun ən güvənsiz anında saldırlar!»] ona yaxın gələmməzlər! Bu işləri işləyən insanlıq, İslam yağısı, hər gün nə boyda sağlamlıq şeyləri, doktorlar, yardımlar, könüllü adı ilə bölük-bölük nizamilər (yəni əskərlər) göndərən, «Dünya jandarmı» adlı Quzey ayısı, Rusiya despotik ağalığıdır!».

«Buna görə Bolqar, Serb, Qaradağlıların ordu sıralarında saysız Rus subayları, topçuları savaşımaqdadır. Osmanlıların yenilməsindən çəkilən teleqraflar hamısı yalandır [Abbas Səhhət 1912-ci ilin oktyabrında çap etdirdiyi bir qoşusunda yazmışdı: «Teleqraf gündə verir xalqa soraq, Balkan işlərindən yalanı... «Russkoye slovo», «Novoye vremya» Balkandakı vulkanları yandırır, dəm vurarkən insanlıqdan bu çağda, Orta çağ vəhşiliyini andırır!«]. Bu yolla onlar bir yandan Rusiyadan savaşa gedənləri ürəkləndirmək, o biri yandan da müsəlmanları qorxutmaq istəyirlər. İslam aləminin başına gələn uğursuzluğun çoxuna, bəlkə də, bütününe bax bu... [Orişinalda buraxılıb.

Ola bilər, xristianlar, slavyanlıq duyğusu], ... [Orişinalda buraxılıb. Rusiya sözü uygundur] despotik ağalığa nədən olmuşdur. Başqa ölkələrdəki müsəlman qardaşlarımız canla, malla yarıdında bulduqları çağda biz, Rusiya müsəlmanları, nədən bir daş kimi donmuşuq?!».

«Sözsüz, müsəlman olan kimsələr, ulusal duyğusu olan adamlar, apaydın İslam dinini, ulusunu bunca ağır-acıda, çətinlikdə görəncə, el təpəri, din qeyrəti coşub, böyük, ünlü Quranın dini, Məhəmmədin bayrağı altında doğru yola çağıran ... [Orişinalda buraxılıb. Bu, Quranın «Tövbə» surəsinin 111-ci ayəsidir: Allah, sözsüz, allah yolunda vuruşub öldürən, öldürülən möminlərin canlarını, mallarını Tövrətdə, İncildə, Quranda söz verilmiş cənnətə qarşılıq satın almışdır. Sözü nü Allahdan daha çox tutan kimdir? Etdiyiniz alış-verişə görə sevinin. Bu, ən böyük qurtuluşdur (uğurdur)!] düzgün ayəsinə uyğun, çanlarını, mallarını əsirgəməzlər. Əsirgəyənlər ulus satqını, din yağısı, qeyrətsizdirlər!».¹

1 Səbiül-Rəşad. Sayı 38-220, səh. 226, ili 1328 [Hicri].

III

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI, BÖYÜK DEVRİM

Ulusal ağalığ savaşının 1905-ci il Kiçik Rusiya Devrimindən ulus okulu, ulus basını, ulusal qurumların yaradılmasına azacıq onaylar kimi qazandığı ürünlər vardı.

Doğrudur, bu ürünlər sayca çox az, necəlikcə də çox yeni idi. Buna baxmayaraq, bu onaylardan yararlanan Qafqaz türklüyü Böyük Savaş öncəsi, eləcə də Böyük Devrimin partladığı çağda çox da sağlıqsız deyildi. İndilik ulusal amacın böyüklüyü, çətinliklərinə uyğun bir qurumu yoxdusa da, daha politik düşüncəsiz, ulusal istəksiz bir topluluq da deyildi, yaşamını oluşturmaq şeyləri olan, diri, yaşamaq istədiyini duyuracaq bir varlıq durumunda idi.

On illik kiçicik bir ara Azərbaycan türklüyünü çoxlu basını, çeşidli quruluşları, politik çevrələri, gizli topluluqları, çağdan, olan-bitəndən anlar aydınları olan anlaqlı, bilinc yiyəsi bir toplum durumuna qoymuşdu.

Bu toplum 1914-cü ildə partlayan Dünya Savaşının alt-üst elədiyi anlayışları, dəyərləri duyğusalıqla izləyir, topların gurultusu ilə bir yerdə qopan «Ulusların hüququ qutsaldır!» çağırışını dörd qulaqla dinləyirdi. O, savaşa bütün böyük dövlətlərin yetkililərinin ağzından sıx-sıx eşidilən bu çağırışın içdənliliyinə deyilsə də, bu böyük gerçəyin istər-istəməz gerçəkləşəcəyinə inanırdı.

Birinci Dünya Savaşı çağında, daha Rusiya Devrimi ortaya çıxmadan, savaşın qatı sensoru hər yazılanı gözaçdırmadan silməkdə, daha çox da Türk sözü ilə türkcülük amacına qarşı yağca tutum sərgilədiyi sürədə «Açıq söz» qəzeti

yuxarıda göstərilən amacı gözə alıb yazırdı: «Hər hansı yeni-miş yan az-çox sürüncü bir dinclik yaratmaq istərsə, yüzilin vicdanlarını ən çox etkiləyən gücü – ulus idealını gözdə edəmməz! Bunun böylə olacağını ara-sıra, gələcək barışdan söz söyləyən Avropa bilginləri də doğrulamaqdadır. Barışcıl politikalərcə ulus özülünə dayanmayacaq, ulusların hüququnu gözlətməyəcək bir barış anlaşması çox çəkməz yırtılır, sürüncü bir dinclik yaradammaz!».

«Doğal hüququ tapdanmış bir ulus da qalınca yadək Avropanın böyük dövlətləri gerçək, sürüncü bir barış üzü görməyəcəyi kimi, yurddaşları arasında ögey-doğmalığ gözətən bir dövlət də gerçək bir gücə söykənməyəcək (istinad etməyəcək), qabaqcıl, güclü qurumu da olmayacaqdır!».

«Demək, bəlli bir idealı, çoxluğunun aydın bir amacı olan uluslar dövlətlər arasındakı ilişkilərdə dəyər qazandıqları kimi, dövlətlərin iç politikaları üzərində də böyük etkilər yaradacaqlar. Beləliklə, ayrı-ayrı uluslar bir ulus olaraq yaşaya bilmək üçün hər şeydən öncə özlərini bilməli, bəlli düşüncələr, istəklərdə birləşərək, böyük bir düşüncəyə, ideala çevriləcək o işıqlı ulduza yiyələnmişdirlər. Bütöv bir ruhu, ortaq bir idealı olmayan uluslarla yeni özüllər üzərinə qurulacaq yaşam düzəlişməyəcək, belə bir yaraqdan uzaq qalan toplumlar kimsəyə söz eşitdirəməyəcəklər!».

Böyük Savaşın Qafqaz türklüyündə doğurduğu umud belə idi. Ulus prinsipinin uğur qazanacağına bağlanmış bir umud!

Rusiya İmperatorluğunun (1917-ci ildə) Karpat dağlarında, Polşa ovalıqlarında, Baltik qyılarındakı o görünməz yenilgisi dünyanı sarmış alovun savaş bağının önəmli halqa-

larından birini qırmış oldu. Rusiyanı əlində tutuqlutək saxlayan çarizm də bu halqa ilə birlikdə devrilməmişdi, böyük savaş böyük bir devrim doğurmuşdu.

Ayrı-ayrı uluslardan yığılmış 180 milyonluq böyük bir topluluğu yönətən, dünyanın ən böyük imperatorluğunda ortaya çıxan Böyük Devrim iki dürlü sonuc verəcək, iki önəmli sorunu çözəcəkdi, yoxsa öz ruhuna, öz doğasına tərs olub, özü ilə birlikdə Rusiyanı da batıracaqdı.

1917-ci il devrimi əzilən siniflərə özgürlük, saldırya uğramış uluslara da özərklilik verəcəkdi.

İnqilabın ilk günləri parlament gözləntisi ilə keçirdi. Parlament bir an öncə toplanacaq, köylülərə topraq, işçilərə iş, uluslara da özərklilik verəcəkdi. Bu idi elliyin istəyi!

Parlamentdən kim nə bəkləyir? Toplantılar, qurultaylar, qərarlar, bildirişlər hamısı bunu bəirləməkdə...

Qafqaz da olmaqla bütün Rusiya türkləri də bunu unut-murdular. Bakıda, aprelin 15-də ilk yol olaraq «qurultay» adı ilə Qafqaz müsəlman konqresi toplanır. Qurultay hər şeydən öncə, hər sorundan daha qızgın bir biçimdə özgür Rusiyanın alacağı, istənən yönətim biçimini çəkişdikdən sonra aşağıdakı qərarı çıxarırdı:

«A. Qafqaz Müsəlmanları Qurultayı ulusal politik amacla bağlı sorunu çəkişərək, Rusiyanın dövlət quruluşunun müsəlman uluslarının çıxarlarına ən uyğun olan yerli federasiya özüllü üzərinə qurulu demokratik respublika olduğuna qərar verir».

«B. Qafqaz Müsəlmanları Qurultayı İslam dinində olan bütün ulusların ruhani, kültürel bağlılığını gözə alaraq, bütün Rusiya müsəlmanları üçün yasaçıxarıcı yetkisi olan genəl bir qurumun yaradılmasını uyğun görür».

Bu qərar günlərcə sürən çəkişmələrin sonunda uzlaşa-

raq alınmışdı. Qarşıdurma bir yandan türkcülər, bir yandan da islamçılarla sosialistlər arasında idi. Federasiya quruluşunu savunanlar türkcülər idi. Bunlar Azərbaycan üçün də ayrıca yerli özərklilik istəyirdilər. Qarşılar isə yalnız demokratik respublika ilə yetinib, ulus sorununun çözümlünü yerli deyil, kültürel özərklilik kimi düşünürdülər.

Apreldən sonrakı may ayında Moskvada bütün Rusiya müsəlmanlarının genəl qurultayı keçirilmişdi. Rusiya türklüyünün bütün ellərindən olan min elçili bu böyük qurultayda qızgın çəkişmələrdən, qarşıdurmalardan sonra Rusiyanın ulusal, bir də yerli özərkliliklər üzərinə qurulu federativ demokratik respublika olması istənmişdi.¹

Bu istək Rusiya müsəlmanlarının Böyük Devrimdən bəklədikləri politik amaclı bütünlüklə göstərmişdi.

Sonda Parlament seçkilərində Güney Qafqaz müsəlmanlarının böyük çoxluğunun səsini qazanan «Müsavət» Partiyası ilə «Ulusal komitələr»² sırası Rusiya Federasiyası ilə birgə Azərbaycanın özərkliliyini də bir çağırış olaraq ortaya atmışdı.

Türk Federalist – «Musavət» partiyasının³ bəklilərinin böyük ilgisi altında bu aylarda keçirilən ilk qurultayı [1917-ci il, 3 iyul] Rusiya türklüyünün Rusiyanın politik quruluşu yönündə bəklədiyi amaclı aydınlaşdıraraq, Azərbaycan, Türküstan, Qırğızıstan, Başqırdıstan kimi köklü Türk ölkələri üçün yerli özərklilik, Volqa çayı boyu ilə Krım tatarları, eləcə də Ru-

1 Bu istək yazarın dövlət quruluşu ilə bağlı etdiyi çıxışdan sonrakı çəkişmə-savunmadan sonra irəli sürülüb, qurultayın böyük çoxluğunca alınaraq, keçmişdir.

2 Rusiyada seçimlər proporsional yolla, partiyaların sunduğu sıraya uyğun keçirilirdi.

3 «Müsavət» Partiyasının Balkan Savaşı illərində Bakıda yaradıldığı yuxarıda deyildi. 1917-ci ildə Rusiya devrimi olanda Gəncədə «Türk Federalist Partiyası» yaradıldı. Bu iki qurum Qafqaz Müsəlmanlarının Qurultayındakı bildirişləri, savunmaları ilə ulusalçı, türkcü olduqlarını göstərdiklərindən, birləşib bu adı aldılar.

siyada yaşayan başqa Türk ellərinə də yerli olmazsa, ulusal özərklilik istəyirdi.

Beləliklə, «Açıq söz»ün 1915-ci ildə I Dünya Savaşından bəklədiyi ulusal ağılıq çağırışının uğurundan umduğunu, 1917-ci ildə Rusiya Devrimindən yararlanaraq gizlənmədən çıxan «Musavat» partiyası yuxarıdakı kimi bəirləyirdi.

Azərbaycan türkü bu yolla I Dünya Savaşı ilə Rusiya Devrimindən özgülüyünü, ulusal ağılığını bəirləyəcək bir sonuc bəkləyirdi.

Devrim İmperatorluğu içindən sarsıdan iki önəmli gücün daşmasından ortaya çıxmışdı. Bir yandan əzilən siniflər, bir yandan da əzilən uluslar haqlarını istəyirdilər. Köylü topraq, işçi iş, Velikorus olmayan uluslar da özərklilik diləyirdilər.

Devrim bunların hamısı ilə düzəlişməli idi. Ancaq bununla birlikdə o, bir də bunların üstündə başqa bir sorunla da üz-üzə gəlmişdi. Ortada çözüləcək bir savaş sorunu vardı. Çar Ağılığının uzantısı Keçid Ağılığı, özəlliklə Kerenski Ağılığı başlanmış savaşı uğurla bitirmək üçün bir arac olaraq qullandı. Qorxunc bir iş yapıldı, devrim ordusu Almaniyaya saldırya keçdi.

Bu yolla bütün gücünü «Son uğuradək»ə yönəldən Devrim Ağılığı doğıal olaraq başqa köklü sorunların çözümlünü bir sonraya saxladı. Toplumsal düşüncə devrimin ortaya atdığı «Topraqsız, ödəməsiz barış, uluslara özünübəirləmə hüququ!» çağırışı ilə birlikdə topraq, işçi sorunlarının bir an öncə sözdən işə gətirilməsini istəyirdi. Ağılıq isə hər şeyi Parlamentə saxlayırdı.

Bu yubatma bir yandan bolşevizmi, o biri yandan da ulusal axınları qızışdırırdı. Özəlliklə Kerenskinin Finlandi-

ya Seymi, Ukrayna Radasına qarşı aldığı qorxuducu tutumu, müsəlman ulusal alaylarının yaradılmasına qarşı çıxması, Almaniya üzərinə etdiyi uğursuz saldıry bolşevizmin yaranmasına alan vermişdi.

Petroqrada önəmli günlər keçirirdi. Bölgələr düşünül-məyəcək bir bunalım içində bulunurdu. Bir yandan işçi, köylü, əskər, bir yandan da ulusal şuralar yaranırdı. Milyonlarca orduçu kimsəyə sormadan cəbhəni ataraq dağınıq bir biçim-də geri dönürdü.

Sonda oktaybr ayı gəldi. Böyük Rusiya Parlamenti toplanmaqda ikən Ağılıq Kerenskidən bolşeviklərə keçdi. Lenin Ağılığı Parlamenti ilk toplantısında qovdu.

Bolşeviklərin Ağılığı güclə əldə etmələrindən sonra Rusiyanın hər yanında anarxiya başladı. Ordu «Evə! Evə!» deyərək döyüş yerini atdı. Köyünə yaraqlı dönən köylü, köklü seçkinlərin yaşayış yerlərini yağmalamağa, tarlalarını tutmağa başladı. Bütün Rusiya qorxunc bir devrim alovu ilə alovlandı. Velikorus olmayan bölgələr anarxiya içində bulunan ortaqlıqdan qorunmaq üçün özlərini yönətmək düşüncəsinə gəldilər. Ukrayna, Polşa, Baltik respublikaları, Finlandiya Rusiyadan ayrılmış oldu. Kazanda, Ufada, Orenburqda yaranan ulusal Tatar, Başqurd alaylarına dayanan ulusal quruluşlar yarandı.

Petroqradda bulunan Bolşevik Ağılığı isə heç durmadan dekretlər (qanunlar) çıxarırdı. Bu dekretlərilə o, böyük İmperatorluğun başlanmış dağılmasını hızlandırırdı. Bu yasalara görə köylü mülkədar toprağını, var-yatırını güclə almaq, istədiyi kimi qullanmaq yetkisi qazanırdı. Uluslar da istərlərsə Rusiyadan belə ayrıla bilirdi.

Bu arada Qafqazın durumu nə idi?

Volqa boyundakı Türklər ordu qulluğunda bulundularından Rus Ordusunun dağılma çağında ulusal alaylar qurmuş, Müsəlman Ordu Şurasını yaratmış, buna görə də devrimin ilk günlərində önəmli bir güc olmuşdular. Qafqaz müsəlmanlarının durumu isə çox ağır idi. Qafqaz cəbhəsindəki Rus Ordusu da dağılırdı. Bütünlüklə geriyə dönən ordu yollarda qarşılaşdığı müsəlmanlara olmazın saldıırı, alçaldırdı. Türkiyə sınırına yaxın yerlərdə araqarışdıranların yaydığı yalanlar üzərinə «dissiplin»dən [ordu düzənindən] çıxmış soldatlar (Rus əskərləri) yerli türkləri qırğınlarla qorxudurdu. «Daşqalaq» edilən müsəlmanlar olayı, gündəlik sırasına keçmişdir. Bu durum elə artmışdı, Petroqradda bulunan Tatar Ordu Şurası soydaşlarını qorumaq üçün Qafqaza ayrıca bir Elçi dəstəsi göndərməli olmuşdu.

Tiflisdə Rusiya Keçid Ağalığı adından Güney Qafqaz Komitəsi adlı bir dəstə ağalığı edirdi. Petroqradda çarın yetkisi Duma üzələrindən oluşan Keçid Ağalığına keçdiyi kimi, burada da canişinlik görəvi yenə Duma üzələrindən qurulmuş bu komitəyə keçmişdi. Sonda Ortaqlıq Ağalığı Kerenskiyə keçdiyi kimi, Güney Qafqaz yönətimi də Türk, Gürcü, Erməni politik qurumlarının qatılımı ilə yaradılan Güney Qafqaz Komisarlığına keçdi.

Bolşevik devrimi ortaya çıxanda, Rusiya Parlamentinə seçilmiş üzələr daha Qafqazda bulunurdu. Bunlar Tiflisdə toplanaraq «Güney Qafqaz Seymi» adı ilə Parlament yaratdılar [23 fevral-26 may 1918]. Bu Parlament Türk, Erməni, Gürcü elçilərilə bir az da Ruslardan oluşurdu. Güney Qafqaz Seymi Rusiyadan Türkiyə-Qafqaz cəbhəsilə bağlı qalan işləri

bitirəcək, eləcə də Güney Qafqaz ölkəsinin politik yönətimini boynuna götürəcəkdir.

O çağda Bakı olayları başqa bir yöndə gedirdi. Bura sənaye ortaqlığı olduğundan, işçi sinfi çox bulunan bir kənd idi. Yaşayanının üçdə biri işçi idi. Bu işçinin çoxu dışdan gələnlərdəndir. Rusiyadan gələnlər daha çox bolşevik düşüncəsinə qapılmışdılar. İran cəbhəsindən dönən Rus əskərləri də bunlara eklənirdi. Bakı limanındakı çoxu Rus olan, ordu, alver donanmasından olanlar da ayrıca bir qarışıqlıq gücü idi. Bu kimi güclərə dayanan bolşeviklər burada güclü «Sovet» yaratmışdılar.

Güney Qafqazın dörd yanı Tiflisdə yaradılan «Seym» Ağalığını tanımışkən, Bakı Soveti bunu tanımırdı. O, Petroqrada Ağalığını tanıyırdı.

Bununla birgə Bakıda yeni seçilmiş bir Bələdiyyə vardı. Bələdiyyə qurumu «Sovet»ə qarşı olub, «Seymi» istəyirdi. Bu nədənlə də kənd iki yerə ayrılmışdı. İşçi kəsimi «Soveti», o biri bölümü də Bələdiyyəni tanıyırdı. Bir birindən qorxmış iki güc istər-istəməz savaşıcaqdı. Ancaq bu çağın gəlişini nə bu, nə o biri yan hızlandırmaq istəməirdi, bir-birilə yola getməyə çalışırdılar.

Qafqazda «Seym»lə «Sovet»dən başqa bir də Ulusal şuralar vardı: Erməni, Gürcü, Türk Ulusal şuraları. Bu quruluşların rəsmi tutumları genəl politikada yerləri, sayğınlıqları çox önəmli idi. Güney Qafqaz Müsəlman Şurasının Ortaqlıq Komitəsi Bakıda idi.

Politik olayların gedişi Ulusal şuraların irəlidə birər ulusal ağalıq biçimini alacaqlarını çox açıq göstərirdi. Yuxarıda söyləndiyi kimi, Rus Ordusu dağılırdı. Güney Qafqaz Komisarlığının buyuruğu ilə dağılan bu ordunun yerinə Ulusal alaylar yaranırdı. Gürcü, Erməni alayları ilə yanaşı Müsəlman

Alayının yaradılması üçün də buyuruq verilmişdi. Ancaq irəlində də söylədiyimiz kimi, Güney Qafqaz müsəlmanları orduya alınmadıqlarından, bu buyuruğun yerinə yetirilməsində çətinliklərlə qarşılaşırdı. Müsəlman Alayının yaradılması çəkişilməkdə, qarşıdurma durumunda ikən Gürcü, Erməni alaylarının oluşumu az arada olub, bitmişdi.

Bolşeviklər nə qədər Petroqradda ağalığ qarşısı idilər bölgədəki bolşeviklər ulusal özərklilik düşüncəsini dəstəkləyən qurum kimi görünürdülər. O üzdən Bakı bolşevikləri Müsəlman Ulusal Axınına başqa Rus partiyalarından daha artıq yönəlirdi. Örnək: liberal Rus sosialistləri «Musavat» partiyası burjuva partiyasıdır deyər «Sovet»ə almasalar da, bolşeviklərcə menşeviklərlə eserlərdən üstün tutulurdu.¹

Lenin Petroqradda ağalığı əldə edər-etməz bütün dünya müsəlmanlarına yönəlik bir Bildiriş yayımlamışdı. Bu Bildirişində o, əzizən Doğuya peyğəmbərsayağı bir görünüşlə özgürlük, bağımsızlıq boyun olurdu.

Bu, Bolşeviklərin daha yerlərini bərkitmədikləri ilk günlərdə idi. Ancaq Bolşevik Ağalığı gücləndikcə «söz»lə «iş»in necə uyğun gəlmədiyini bir yol daha ortaya çıxdı. «Özünübəlihləmə hüququ hər kəsin deyil, işçilərinindir» – deyər ortaya yeni yozumlar çıxdı. «Azərbaycanın özərkliliyi demokratiyanın deyil, xanların, bəylərin, ağalarındır» – deyər düşüncə dəyişdi.

Lenin ortaqlıqda yerini gücləndirdikcə bölgələrdəki

1 Menşeviklər sosial-demokrat idealına salındırılır. Bolşeviklərlə aralarındakı ayrılığı devrimin daha sırasının gəlmədiyini demələri açığırlar. Eserlər Rusiyadakı toplumsal qurama ürünü olub, köylüyə dayanaraq sosializm devrimini yapılacağını düşünən bir partiyadır, indi bolşeviklərə qarşıdır. Eser adı isə Sosialist Revolyusionerdən yaranmışdır.

«törəmə»ləri bir anda birər ortaqlıqçı, Böyük Rusiyaçı biçimini, üzünü almağa başladılar.

Türküstandakı soyqırım, qanlı Daşkənd olayı, Krım qırğını, Kiyevdəki qanlı olaylar, Kazandakı qorxunluq hamısı bu üzdən törəyirdi¹

Azərbaycanın özərkliliyi artıq politik bir proqram biçimində ortaya atılmışdı. «Musavat» partiyası ilə Güney Qafqaz Ulusal Komitəsi bu proqramı tuturdular. Bolşevik partiyasının düşüncə yayıcısı bulunan «Bakinski raboçi» (Bakı işçisi) qəzeti bizimlə yapıdığı bir danışıqda: «Azərbaycan özərkliliyi Türk varlılarının özərkliliyidir. Bu özərkliliyi nə Rusiya burjuvasiyası, nə də Rusiya demokratiyası qoyar. Azərbaycan özərkliliyini istəyən musavatçılar sonda dağılmış yer bulurlar!» – deyirdi.

İlgincdir, «Musavat» idealına qarşı belə basqıçı tutum alan Bolşevik Ağalığının Güney Qafqaz yetkilisi Şaumyanın cibində Rus saldırgan ordusunun boşlatdığı Türkiyə topraqlarında Erməni bağımsızlığının bildirilməsilə bağlı Leninin qolladığı bir dekret bulunurdu [Rus-erməni-sovet-mason bolşefaşistlərinin uluslararası hüququ tapdayan bu bəlgəsi 1917-ci il dekabrın 29-da verilmiş, 1918-ci il yanvarın 15-də III Bütün Rusiya Sovetlər Qurultayında doğrulanmışdır. Dekreti Lenin, Stalin, Bonç-Bruyeviç, Qorbunov qollamışdı]. Bu dekretlə Şaumyan «yüzlərdən bəri yazıq Erməni ulusunun bəklədiyini ulusal amacı sözdən işə keçirmək» üçün Erməni qurumlarına, quruluşlarına yardım etməkdə görəvli idi. Şaumyandakı bu bəlgənin etkisindən bir ay qabaq Bakı

1 Bolşeviklər 1917-ci ildə Xokənd, Daşkənd, Krım, Ukrayna kimi bölgələrdə özərklilik istəyilə özlərini yönətməyə qalxan yaşayanları yaraq gücü ilə qırılmışdılar. Bolşevik Ağalığı ortaqlığı Kazanda bulunan Müsəlman Ordu Şurası ilə Tatar Ulusal Şurasını, Başqurdistan Respublikasını, Krım Qurultayı Ağalığını qanlı bir biçimdə dağıtmışdır.

Bələdiyyəsində Rus toplantısını dağıdan Bolşeviklərə qarşı bombalar, pulemyotlar saçan «Daşnaksütyun» partiyası Bakı «Sovet» ilə sıx ilişkiyə, ordu birliyinə girmiş oldu.

Şaumyanın əlində bulunan «Bakı İşçi, Əskər Soveti» Erməni alaylarının, «Daşnaksütyun» partiyasının yardımı ilə müsəlman qurumuna qarşı kəskin bir yol tutdu. Gözləri önündə söz sorulmadan gəzən Erməni Alayı döyüşçülərini görən Müsəlman ulusu Müsəlman Alayının yaradılması üçün Tiflisdən göndərilən subayların «Sovet» milislərinə yoxlanmasını görüncə, doqal olaraq qızıışdı. Beləcə, gündən-günə çoxalan yandırım (mevaddi-ehraqiyə) sonucda bir ara qarışdıçı qığılcımı ilə tutuşdu, 1918-ci il martın 17-dən 21-nə kimi [Yeni stillə 30 mart-2 aprel 1918-ci il] sürən qanlı Mart olaylarına nədən oldu.

Bu olayla Bolşeviklər bir çox bölgələrdə yaptıkları qanlı qırğınları Bakıda da uyğulayırdılar. İşçi-yoxsul Ağalığı adından «Müsavət» Partiyası ilə «Müsəlman Ulusal Şurası»na savaş açan «Bakı Soveti» Erməni alayları ilə birlikdə 10.000-ə yaxın müsəlmanı öldürdü [Azərbaycan Cümhuriyyəti Ağalığının 1918-ci il iyulun 15-də Ermənilərin Azərbaycanda törətdikləri soyqırımı araşdırmaq üçün yaratdığı «Olanüstü Araşdırma Komissiyası» Rus-erməni-sovet-mason bolşefasistlərinin Bakıda 12 mindən çox Türkü, müsəlmanı öldürdüyünü bəlgələrlə doğrulamışdır. Azərbaycan Cümhuriyyətinin Paris Barış Konfransındakı Elçiliyinin başçısı Əlimərdan bəy Topçubaşı da 1919-cu il iyunun 5-də Konfransın başçısı C. Klemansoya verdiyi Notada 12 minə yaxın insanın öldürdüyünü yazıb.

Ermənilər Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində, Güney Azərbaycanda, Türkiyədə də yüz mindən çox Türkü, müsəlmanı öldürmüşlər]. Öldürülənlər arasında çoxu işçi, yoxsul

sinfindən olan minlərcə qadın, çocuk, yaraq daşımaları söz konusu olmayan qocalar vardı.

Bakı Türk ulussevərliyinin ortaqlığı idi. Rus partiyası bulunan Bolşevik partiyası bu ortaqlığı dağıtmaq istəyirdi. Bu işdə o, Rusiyanın türklərə qarşı gələnxəksəl ortağı olan Erməniləri bulurdu. Doğrudan da mart olaylarında ortaya çıxan qırğın, bir sinif savaşına heç bənzəmirdi. Bu, hər hankı bağımsız gözlənciyə görə savunmasız müsəlman ulusunun amansız bir biçimdə soyqırımından başqa bir şey deyildi. Toplar, pulemyotlar, Erməni əskərinin yaylım atəşləri, aeroplanlar, limandakı dəniz donanması toplarının hamısı müsəlmanlar yaşayan yerlərə tuşlanmışdı. Müsəlmanlar yaşayan yerlərin başına od yağdırılır, cəhənnəm püskürdülürdü.

Görəsən, müsəlmanlığın, türklər yaşayan yerlərin suçu nə idi?

Bu suç «Müsavət» Partiyası ilə «Milli Komitə»yə çıxılırdı. Baxmayaraq, bu iki qurumun o qırğının qarşısını almaq üçün eylədiyi çalışmalar, gördüyü işlər bəlgələrdə vardır. Ancaq bir ulusa yağılığını bildirmək bolşevikliyə yaraşmazdı. Bunun üçün də onlar «Müsavət»i mahna eləyir, «Komitə»ni sorumlu tuturdular.

Ancaq sonuc?... On minədək müsəlman işçisi, yoxsulu öldürülmüş, «Təzə Pir» məscid-camisinin minarələri top gülləsilə dəlinmiş, ulusal qurumların «İsmailiyə» El yurdu ilə Türk toplumsal düşüncəsinin yayıcısı bulunan «Açıq söz» redaksiyası, «Kaspi» Çap evi yaxılmışdı. Müsəlmanlar böyük bir terrora uğradılmış, bir çox aydınlar saxlanıb, tutulmuşdu.

Bu acı olaydan sonra Bakı bütünlüklə Sovet əlinə keçmiş, Güney Qafqazdan ayrılmış, Tiflisə qarşı yağıca tutum almışdı.

Bakının bu dağılması ilə Güney Qafqaz Müsəlmanlarının Müsəlman Ortaqlıq Komitəsi də dağılmışdı.

Bu olaydan sonra bütün Güney Qafqaz müsəlmanlarının baxışları Tiflisdə yaradılan «Seym»ə dikildi.

«Seym»də bulunan müsəlman elçilər bir fraksiya yaratmışdılar. Bu fraksiya öncə ancaq yasa çıxarmaqla görəvli ikən, sonra müsəlmanların bütün sorunlarını boynuna götürməli oldu. «Seym»in müsəlman elçilərinin qulluq edəcəyi yerlərdən uzaqda bulunması olan çətinliklərə bir qat daha əngəllər artırıldı. Bu sırada bir taqım qırğınlar durumu daha da qorxunc edirdi. Güney Qafqazın güneybatısında olan qanlı olaylar baxışları özünə çəkirdi. Öncə Rus Ordusunun I Dünya Savaşında tutduğu Türk topraqlarında, sonra da Ermənilərin Qarsla İrəvan bölgələrindəki müsəlmanları soyqırmağa uğratmalarından bir-birindən daha qorxunc soraqlar alınır.

Bir yandan Bakı soyqırımı, o biri yandan da İrəvan, Qars qırğınlarına uğrayan Güney Qafqaz müsəlmanlığının o günlərdə keçirdiyi ağrı-acıları bir az anlamaq üçün sözü gedən «Müsəlman Fraksiyası»nın 15 aprel 1918-ci il tarixli protokolundan kiçik alıntını aşağıda yazırıq: «Tiflisə gələn Rum [Yunan] köçkünləri Qars bölgəsindəki müsəlmanların durumunu belə anladılar: Türk Ordusu qarşısından qaçan Erməni Ordu bölüklərilə yaraqlı Erməni qaçqınları yolları üstündəki müsəlman köylərini yer üzündən silərək hər şeyi odla qılıncdan keçirir, düşünülməyəcək qorxunluğa, dağıntıya uğradırdılar. «Yenmiş» Erməni Ordusu savaşı yağmaları, yəni süngü ucuna taxılmış südəmər çocuklarla çəkildikləri yollar üzərində müsəlman qadınlarını çılpaq soyundurur, sıraya qoyurlar...Rumların dediyinə görə bu, cəhənnəm acısını görmüş, çıldırmış qadınların, çocukların ürək parçalayan iniltilərini, qocaların umudsuz haraylarını dinləmək üçün insanüstü bir dözümlü olmalıdır. Səksən altıdan çox köyü olan

bir sancaq bu düşünülməsi çətin ağrı-acıya uğramışdır.¹

Varlı Qars bölgəsinin kapitan Movsesyanla general Areşovun törətdikləri qırğından, qorxunluqlardan ortaya çıxan dağıntısı 1915-ci ildə I Dünya Savaşında Rus kazaklarının yapdığı qırğını unutturmuşdu.

İrəvan bölgəsindən gələn soraqlar qorxunluğuna görə bundan az deyildir. «Seym»in İrəvan olaylarını araşdırıb, zərərçəkmişlərə yardım amacı ilə göndərdiyi Ulus elçiliyinin başçısı İbrahim ağanın [General-mayor Usubov] raportuna görə İrəvan bölgəsində 211 müsəlman köyü yerlə bir edilib, qaçqınların (mühacirlərin) sayı yüz minə varırdı.

Bu olayların gözlənilmədən deyil, bağımsız Ermənistan bölgəsində ulusal çoxluq qazanmaq üçün cızılmış bir plan üzrə törədildiyi düşünüldü.

O yolla artan olayların önünə keçmək iş görmək üçün gərəkləri olmayan, ordu gücünə dayanmayan müsəlman «Seym» fraksiyasının olanağı dışında idi. Yapılanlar olayların ölçüsünə uyğun olmayan ötəri işlər idi.

1 Bakıda yayımlanan «İstiqlal» toplusundan alınmışdır [«İstiqlal». 1918-28 mayıs-1919, B., 2014, s. 82].

IV

QARDAŞ TÜRKİYƏNİN HARAYA YETMƏSİ

Bolşeviklər Azərbaycan türklüyünün Rusiya Böyük Devriminin də bildirdiyi «özünübəhləmə» hüququndan yararlanmağa qalxmağını Bakı küçələrində axıtdıqları qanlarda boğmaq, «İsmailiyə» El evində yaxılan özgürlük alovunu o gözəl evin dağıntıları, külü altında söndürmək istədilər [Erməni quldurbaşısı Tatevos Əmiryan 1918-ci il martın 20-də üç əskərlə yandırır. Bəlgə: ARPIQPBA, f. 277, s.2].

Belə qorxunc bir tarixi suçun törədildiyi çağda ulusun düşüncəsinin, idealının daşıyıcıları olan müsəlman elçilər Tiflisdə idilər. O çağda Tiflisdə toplanan Seym ortaqlar toplantısı bir yandan çarizmidən qalan Qafqaz cəbhəsinin sorunlarının çözmünü, bir yandan da Rusiyadan beryolluq ayrılaraq bağımsızlığını bildirmək sorununu araşdırıb çəkişməklə uğraşır.

Seymdəki müsəlman elçilərinin bütün gücü cəbhə sorunlarının barışçıl yolla çözülməsilə Qafqazın bağımsızlığının bir an öncə sözdən işə keçirilməsinə yönəlmişdi. Onlar Rusiyadan ayrı, bağımsız bir Qafqazın yaradılması üçün bundan daha eyi bir olanaq gəlməyəcəyinə inanırdılar. Bağımsız bir Qafqaz yalnız Qafqaz müsəlmanlarının deyil, uzun illər Rus basqısı altında bulunan başqa müsəlman ölkələrinin də çıxarlarına uyğun idi. Bakı qırğını müsəlmanların bu politik «suçlu» istəklərinə qarşı Bolşeviklərin uyguladığı bir öcalma idi.

Bakı doğal olaraq Tiflisin yardımını bəkləyirdi. Yalnız Bakı deyil, bütün Azərbaycan Azərbaycanlıların qatılması ilə qurulan «Seym» Toplantısı ilə Güney Qafqaz Ağalığının bu

yardımını gözləyirdi.

Ancaq yox! Azərbaycanlı «Seym» üyələrinin yüksək səclə bağırır-çağırması Tiflis Ağalığının gerçək yiyələri olan Gürcü mənşeviklərini yetərincə etkiləmədi. Gürcüstan içindəki bolşevizmi min güclə, acıqla basdıran bu ağalar Bakıya quru savaşı belə bildirmək istəmədilər. Gəncə Milli Müsəlman Komitəsinin yaratdığı qurtuluş ordusuna milyonlarla fişəng, onlarla pulemyot, bir kaç top boyun olunsa da, bu sözlər gerçəkdə tutulmadı. Tiflis basını isə Bakının Azərbaycanın «başşıpozuq» güclərilə qurtuluşuna qarşı «gerilikçi olayı» – deyər protest etdi. Sonda «Türk qorxusu varkən, Bolşeviklərə yağ olammarıq!» – deyər aldıkları bu şaşırılacaq durumu görünməmiş dillə açıqladılar.

Bu sırada Seymdəki Erməni bölümünün tutumunu açıqlamağa gərək varmıdır?...

Müsəlmanların öcündən, Tiflisin yardımından qorxan çaxnaşmaçı Bakı bolşevikləri öncə qorunmaçı bir durum almışkən, ürəklənərək saldırya keçmişdilər. Başda Hamazasp, Avetisov kimi Erməni döyüşçüləri, Petrov kimi Rus topçuları olmaqla Gəncəyə doğru yürüyən bu saldırgan gücdən öncə Şamaxı pisliklər gördü. Əski Şirvanşahların bu əski başkəndi bir saldırya oda verilib, ünlü tarixi camiyyə varıncayadək yaxıldı. Yalnız erməni bölgəsi sağ buraxıldı. Sonda sağ qalmış bu bölüm də Gəncə qorunma güclərinin kəndə girib-çıxmasından sonra yandı. Yanmayan yalnız iki kilsə qalırdı.

Şamaxının uğradığı saldırya Lənkəran, Salyan, Quba, Nəvahi, Kürdəmir kimi sancaqlar, qəsəbələr də uğradı. Bu saldıryalarda yaxılan evlərin, qıyılan namusların, kəsilən qarır-qocaların, yağmalanan mal-qaranın göstərilməsi düşünləməyəcək bir ağır-acı yaradır.

Qorxu artıq Gəncəyə gəlmişdi. Bir yandan Gəncə qorxu

altında ikən, bir yandan da Qarabağ Erməniləri Bakı bolşevikləri ilə birləşmək üçün bir plan cızurdılar – Azərbaycanın odla qılıncdan keçirilməsi planı!

Bəlli Stepan Şaumyanın qəzeti «Özərklik deyil, dağılmış yer alacaqsınız!» – deyirdi.

Belə bir qorxu qarşısında ulusu qoruyacaq yalnız bir Gəncə qalmışdı. Gəncə üstünə düşən bu ağır görəvi təkbaşına görəmməzdi. Savunma günləri uzandıqca yönətim əldən çıxır, Bolşevik əlinə keçməyən yerlərdə də böyük bir sorumsuzluq, anarxiya ortaya çıxırdı.

Beləcə, doğal yaşamını dağıdan bu qorxunluğa qarşı ağılığını tanıdığı Tiflis Ağalığından qulaqardılıq görən Azərbaycan toplumsal düşüncəsində çox doğal olaraq bir güvən doğurdu. Bu çətin durumdan ulusu qurtaracaq tək bir güc vardı: TÜRKİYƏ!

Umudlar bütünlüklə oraya yönəlmişdi: «O, qardaş ulus gələcək, bizi yağlı əlindən qurtaracaq!». Ulusun bundan başqa bir umudu qalmamışdı.

Ancaq iş elə də saya deyildi. Özünü Rusiyadan ayrı, gerçək bağımsız bir durumda yönətməkdə olan Güney Qafqaz Türkiyə ilə barış bağlamaq istəsə də, amacına yetəmmirdi. Türkiyə Güney Qafqaz Ağalığı adından Trabzona gəlmiş, 1914-cü il I Dünya Savaşından qabaqkı Qafqaz sınırlarının saxlanması istəyən Elçi dəstəsinə «Brest-Litovsk» Anlaşmasının bütünlüklə işə keçirilməsini önərir. Bu önəriyə görə Güney Qafqaz Ağalığı qabaqlar Türklərdən savaş ödəməsi kimi alınan Qars, Ərdəhan, Batum üçlüyündən əl çəkməli idi. Bolşevik Ağalığı Brest-Litovsk Anlaşması ilə bu bölgələrdən çəkilməmişdi.

Durum belə olunca, Trabzon danışıqları olduqca kəskinləşirdi. Ermənilərlə Gürcülər «savaşmadan Türkiyəyə yenil-

mərik!» – deyirdilər. Bir yandan bolşevizm, bir yandan da Erməni-Gürcü savaşıllığı arasında qalan Müsəlmanlar çox dolaşlıq bir durumda bulunurdular.

Ancaq durumun kəskinliyini anlayan Trabzon Elçiliyi Erməni, Gürcü, Türk üyələrinin birləşməsi ilə Türkiyənin ultimatumunu alqılamağa qərar vermişkən, «Seym» toplantısında Gürcü menşevikləri ilə Erməni daşnaklarının çoxluğu ilə savaşa qərar verilmişdir.

Konfrans dağılmış, savaş başlamış, Elçilik Tiflisə dönmüşdü. Ancaq Elçilik Tiflisə gəlincəyə kimi savaş da demək olar bitmiş, Batum tutulmuş, Qars qısqaca alınmışdı.

Daha dözmək olmurdu. Savaş durmalı, barış bağlanmalı, Güney Qafqazın bağımsızlığı rəsmən bildirilməlidir, yoxsa biz ayrılır, özümüza gün ağlayarıq – deyər «Seym»dəki müsəlman üyələr son olanağa əl atmışdılar.

Yanlış, gerçəkdişi düşüncəyə qapıldıqlarını, Güney Qafqaz uluslarının belə bir savaşa kəskinliklə sağlanmış olmadığını anlayan gürcülər də bundan başqa bir yol qalmadığını bilərək, savaşçı Gegeçqori ağalığını dəyişib, yerinə barışçı Çxengeli kabinəsini gətirdilər.

Batumda yeni danışıqlar başladı. Çxengeli Trabzondakı Türk istəklərinin artmayacağına ümid edirkən, gerçək düşündüyü kimi çıxmadı. İstanbul Ağalığı Batumla Qarsda tökülən Türk qanına qanpulu olaraq yeni bir sıra topraq istəyirdi. Bu istək Axıska, Axalkələk, Aleksandropol, Sürməli, Naxçıvan sancaqlarından oluşurdu.

Güney Qafqaz Elçiliyi ilə Türk Elçiliyi Batumda danışıqlarda ikən Nuru Paşa başçılığında bulunan bir kaç subay İran-Qarabağ yolu ilə Gəncəyə gəlmişdi [Nuru Paşa Təbriz-Savucbulaq-Alacücə yolu ilə mayın 20-də Araz çayına çatmış, onu salla keçərək, ayın 25-də Gəncəyə girmişdir].

O çağda qorxunc bir anarxiyaya uğramış, bir yandan da Bolşevik saldırsı ilə qorxudulan Gəncə Nuru Paşanı «göydən enmiş qurtarıcı mələk» kimi görürdü. Ulusun ona yaptığı qarşılama Gəncə tarixində görünməmişdir.

Batum danışıqları bir çox çətinliklərə uğrayırdı. Danışıqlar uzanırdı. Gürcülər bundan belə Güney Qafqaz Ağalığı içində qalmağı özlərinə gərəksiz görür, əl altından Almaniya ilə anlaşırdılar. Türkiyə ilə savaş ortağı Almaniya arasındakı anlaşmazlıq gürcülərə belə bir addımın yararlı olacağını deyirdi. Sonda olan oldu. Gürcüstan mayın 26-da Güney Qafqazdan ayrı bağımsız bir respublika yaratdığını bildirdi.

Gürcülərin Güney Qafqaz Federasiyasından çıxmalarından sonra birgə Ağalılıq parçalanmışdı. Buna görə «Seym»dəki müsəlman elçilər də, gürcülər kimi, özlərinə Azərbaycan Milli Şurası dedilər. Milli Şura iki gün sonra, mayın 28-də, Azərbaycanın bağımsızlığını bildirərək, bunu mayın 30-da teleqrafla bütün dövlətlərə yaydı.¹

Milli Şura bağımsızlığı bildirməklə birgə Azərbaycan Ağalılığını da qurdu. İlk Ağalılıq Azərbaycan Ulusal Axını yağılarının Tiflisdə öldürdüyü Fətəli Xanın başçılığında qurulmuşdu.

Güney Qafqaz Ağalılığının dağılması ilə Batumdakı Elçilik də dağılmış, buna görə danışıqları Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan elçiləri ayrılıqda sürdürmüşlər.

Batumda iyunun 4-də Osmanlı İmperatorluğu adından Ədliyə bakanı, birinci elçi Xəlil bəylə, Doğu Ordusu komandanı, ikinci elçi Vəhib Paşa, Azərbaycan adından Milli Şura başçısı Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Dış İşləri bakanı Məhəmməd Həsən [Hacınski] bəylər Barış Anlaşmasını qolladılar.

Azərbaycan Cümhuriyyəti bu Anlaşmanın 4-cü düzüyünə

1 «Azərbaycanın təşəkkülü» adlı bitiyə bax [Əlimərdan bəy Topçubaşı. «Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaradılması» B., 2013].

gərə ölkənin güvənliyini, toxunulmazlığını qaytarmaq üçün Türkiyədən ordu yardımı istəmək hüququnu qazanırdı.

Azərbaycan elçiləri Trabzonla Batumda Türklərlə olan görüşlərində Azərbaycanın nə kimi çətinliklərə düşdüyünü, bu qorxunc çətinlikdən çıxma bilmək üçün Türkiyənin yardımından asılı olduğunu istər sözlə, istərsə yazılı anlatmışdılar. Bu yol Azərbaycan Milli Şurası adından biz, Dış İşləri Bakantlığı adından da Məhəmməd Həsən bəy [Hacınski] bu Anlaşmanın 4-cü düzüyünə dayanaraq Türkiyə Ağalığına üz tutub qurtuluş gücü istədik.

Türkiyə Elçiliyi bütün Azərbaycan ulusunun dördgözlə bəklədiyi umuda hay verən bu diləyimizə yubatmadan uyğun cavabını verdi. Ancaq Gürcüstan yolu ilə gedəcək qurtuluş gücü Almaniya Ağalılığının göstərdiyi çətinliklərdən dolayı istənildiyi hızla yetişəmmirdi.

Olanüstü durumda bağımsızlıq bidirən Milli Şura Gəncəyə köçdü.

İyun ayının 16-da keçirdiyi tarixi toplantısında Milli Şura Fətəli Xanın ikinci kabinəsini qurub, bütün yetkilərini bu Ağalılığa verərək, olanüstü nədənə bağlı özünü buraxdı. Toplantının bununla bağlı çıxardığı qərar aşağıdakı kimi idi: «Azərbaycan Milli Şurası Azərbaycanın keçirməkdə olduğu ağır iç, dış çətinlikləri gözə alaraq, bütün hüquqlarını, yetkilərini Fətəli Xan Xoyskinin başçılığında qurulan kabinəyə verib, bu kabinəni yubadılmadan, ulus səsvərməsilə Parla-men toplanana kimi, Azərbaycanın ağalılıq hüququnu öz əlində bulunduraraq kimsəyə verməməklə gərəvləndirir».

Azərbaycan Milli Şurasının bu yolla buraxılması, o çağda Gəncədə ortaya çıxan bir taqım politik çəkişmələrdən yaranmışdı. Bu çəkişmə ölkənin politik quruluşu ilə bağlı demokratik axınlarla aristokrat düşüncələr arasında yara-

nırdı [Tiflisin önəmsəməməsi, «Seym» üyəsi bulunan müsəlmanların çıxış yolu tapammaması üzündən arxasız qalan Bakı, eləcə də ağalıqsızlıq bəlasına uğrayan başqa yerlərin qaçqınları Gəncəyə toplaşmış, ürəkləri «başçılar»a acıq duyğusu ilə dolmuşdu. Çoxu canı acımış seçkin siniflərdən olan bu topluluq yerli qarşıçıxanlarla birlikdə elliyin düşüncəsində ortağ bir geriçilik etkisi yaratmış, «Seym» üyələrinə qarşı bütöv bir axın doğurmağa çalışmışdılar. O çağ Milli Şuranın çağırışı ilə, Azərbaycan Ağalığına bəlli, yasal olaraq Gəncədə bulunan Türk komandanlığı da hamını saran belə bir etkidən uzaq qalammamışdı... Milli Şuranın başçısı Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Baş bakan Fətəli Xan Xoyski, Dış İşləri bakanı Məhəmməd Həsən Hacinski bəylər Nuru Paşa ilə bu yöndə anlaşımaq istəmişlərsə də, Paşa bir əskər olub politikadan anlamadığını, bununla bağlı «politik-yardımcı»-sı bulunan Əhməd bəy Ağaoğlu ilə anlaşmağın gərəkdüyünü söylədiyindən, elçilər onunla görüşmüşlər. Əhməd bəyin bu yolda baxışı belə olmuşdur: Ulus sizi istəmir! Komandanlıq da sizin işinizə qarışmaq istəmir. Öz gücünüzə güvənirsinizsə toplantınızı açın, Ağalığınızı qurun. Ancaq ulus sizə qarşı ayaqlanarsa, Türk əskəri qarışmaz! Əskər buraya qardaşlarını yağıdan qurtarmaq üçün gəlmiş, yaşayanlara güllə atmaq üçün deyil!

Elçilər Əhməd bəyə sormuşlar: Komandanlıq Azərbaycan Ağalığına hankı yolla yardım edə bilər? Cavab almışlar: Milli Şura özünü buraxsın. Onda Paşa özü bir Ağalıq qurar. Elçilər buna qarşı çıxmışlar. Belə olursa, Azərbaycanın uluslararası hüququ tapdanır turalqasına qarşı Əhməd bəy Milli Şuranın Ağalığı qurub bütün hüququnu ona verərək özünü buraxmasını bildirir. «İstiqlal». 1918 – 28 mayıs – 1919. B., 2014, s.94].

Hər yandan yağdı güclərlə çevrələnən ölkədə bu kimi çəkişmələri bir ara qırağa qoymaq gərəkdir. Bu gərəklilik geniş yetkiləri olan bir Ağalıq qurulması ilə əldə edilə bilməmişdi.

Azərbaycanın yaradılış tarixində önəmli olan bu olayda Milli Şuranın nə kimi duyğularla yaşadığını göstərmək üçün başçısı tək söylədiyimiz qapanış çıxışından bir parçanı burada veririk: «... Hə, bəylər, Azərbaycanın keçici başkəndi Gəncədə az da olsa Ulus Ağalığının göstəricisi olan bir qurumun bu yolla ortadan çəkilməli olması, sözsüz, demokratiyanın geriləməsi, geriçi güclərin uğurudur. Bu geriləmə ağ, arı güclərə qarşı qara, çirkin gücləri gücləndirəcəkdir. Bu baxımdan görüləncə ilk baxışda bizim durumumuz Ukraynanın durumuna bənzəyən kimidir. Bu durumlar bizdə Rusiya devriminin amacının uğursuzluğunu göstərən bir düşüncə yaradır. Ancaq bəylər, görüntü ilə qalmayaq, üzdən düşünməyək, çox da düşkün olmayaq! Böyük Rusiya Devrimi nə deyirlərsə desinlər, kəsinliklə yenilgiyə uğramadı. Rusiyada devrim nə yapacaqdı? Bu sualla «Böyük Rusiya» düşüncəsilə ağılanmış Rus devrimçilərinin baxımından deyil, devrimin öz doğasını araşdıraraq cavab verilməlidir. Belə baxılırsa, Rusiya Devrimi əzilən, itkiyə uğramış siniflərlə tutuqlu uluslara özgürlük verməlidir. Əzilən siniflərin istədiklərindən artığını aldıqlarını deməliyik. Uluslar isə birər-birər bağımsızlıq qazanırlar.

Devrim dünyanın altıda birini tutan Böyük Rusiya yaratmaq planı görəli idi? Kəsinliklə deyildi! Aşırıya varan sinif özgürlükləri sözsüz, gözə alınacaq, uyğun bir biçimə gircəkdir, axı, özgürlüyün bu biçimi sözsüz, özgürlük deyil, bir bələdir! Ancaq güman edirəm, bu yolda yapılacak geriləmə bütün durumlarda devrimdən qabaq olan sınırın ötəsində deyil, bərisində qalacaqdır. Demək, durum qabaqına baxanda eyi olacaqdır.

Bəylər! Mən əski Rusiya toprağında yaşanan bu olaya belə baxıram. Buna görə də indi də umudlarla yaşayıram. Bilirəm, bəylər, Azərbaycan Rusiya Devriminin ortaya çıxarış gözəl quramalarla bildirdiyi ələdüşməz özgürlükdən sonadək yararlanacaqdır!

Budur, bağımsız bir Azərbaycan! Politikaca özgür, bağımsız olacaq Azərbaycanda toplumsal özgürlüklərin, insan hüquqlarının despotik Rusiya çağından daha geniş, daha uyğun olacağına quşqu etməm! Özü də, bəylər, söyləmək istərəm, Azərbaycan Qafqazda ən özgürlüksevər, devrimçi sayılan Gürcüstandan daha uğurludur! Nədən? Burada bizim iç özgürlüyümüzə qatışan, qatışacağı düşünülen güc yad bir güc deyil, öz gücümüzdür! (Alqışlar).

Buradan, gələcək, böyük, ünlü bir ulusun çeşidli bölmələrinin, budaqlarının qovuşmağa doğru gedəcəyi birgə amacımızdır! (Alqışlar).

Toplumsal, eləcə də hüquq özgürlüklərində itirsək belə, politikada qazanacaq, itkiləri dolduracağıq! Ancaq Ukrayna, ya da Gürcüstan elə deyildir.

Hə, bəylər! Çox da umudsuz olmayaq. Tarixin, ulusal amacımız baxımından uyğun bir çağında olduğumuzu, Türk birliyi üçün olanaq ələ keçdiyini unutmayaq. Bütün gücümüzü bu politik özgürlüyün gerçəkləşməsinə verək. Bunun üçün də hər dürlü qurbanlığa sağlanmış bulunaq!».

Yuxarıda alıntı verilən Qərarnaməyə görə, Milli Şuranın ölkəni yönətməkdən sorumlu etdiyi Ağalığ bir an öncə Bakını qurtaracaqdır!

Nuru Paşanın başçılığında ordunun yardımı ilə az bir sürəddə Bakı bölgəsindən başqa bütün Azərbaycanda yasal düzən yaradıldı. Yalnız Bakı ilə yan-yörəsi Bolşeviklərin əlində idi. Bunlar ara-sıra baş qaldıraraq saldırdı belə bulunur-

dular. 5-6 aylıq bir olanaqdan yararlanan Bolşeviklər olduqca yaxşı bir qorunma gücü sağlamışdılar.

Dışdan Azərbaycan-Türkiyə ulusal güclərinin sıxışdırıldığı «Bolşeviklər-Daşnaksütyun» gücləri içdən sarsılır, aralarına parçalanma girirdi. Sonda yad əlində bulunan Bakıda Bolşevik diktaturasına qarşı bir çevriliş olur, ağalığ Erməni alayları ilə Bakı limanındakı donanma əskərlərinə dayanan, Ermənilərlə Ruslardan yaradılmış bir «Direktoriya»ya keçir. Bu «Direktoriya» İngilisləri Bakıya çağırır. O çağda İranda bulunan İngilis komandanlığı bu çağırışdan sonra Bakıya qoşun çıxarır.

Durum belə olunca, Türkiyədən yeni güclər çağırılması gərək görülür. Almanlar isə yuxarıda deyildiyi kimi, Gürcüstan yolu ilə Bakıya gedən Türkiyə yardım güclərini yubatmağa çalışırlar. Buna görə Bakının qurtuluşu da sentyabrın 15-nə kimi gecikir.

Qanlı bir savaş, dönməz bir qarşıdurmadan sonra qardaş qurtuluşuna can atan igid Məhəmmədiyin Türk birliyi tarixində altun həflərlə yazılacaq igidliyi ilə Azərbaycan ulusal gücləri öz başkəndinə girir. Altı ay başdan-başa qan-ciyər yeyən müsəlmanların üzü gülür. Bakı Qurban Bayramı kimi gözəl bir gündə yenidən öz yiyələrinin əlinə keçir.

O arada biz İstanbulda idik. O biri Qafqaz respublikaları ilə birlikdə, Orta Avropa Dövlətlərinin qatılımı ilə olacaq toplantıya qatılmağa getmiş Azərbaycan Cümhuriyyəti Elçiliyinin başında bulunurduq. O çağın Ordu bakanı, Baş komandan elçisi bulunan Ənvər Paşa telefon edirdi:

– Əmin bəy, Bakı alındı!

Bu qısa soruğun məndə doğurduğu duyğunu yazmaqla göstərəməm! O duyğunu indi də unudammıram!

Bundan bir kaç gün qabaq Almaniyə Ağalığının bir qə-

rarını protest etmişdik [Azərbaycan Respublikasının İstanbuldakı Elçiliyinin başçısı kimi Almaniya İmperiya Ağalığının Türkiyədəki elçisi qraf Valdburqa 12 sentyabr 1918-ci ildə protest edib] Almaniya dövləti Bolşevik Ağalığı ilə Brest-Litovsk Anlaşmasına ek olaraq gizli yaptığı bir bağlaşmaya görə Bakı bölgəsinin Kür çayına kimi Ruslara verilməsinə onay vermiş, qarşılığında özünə neftdən yararlanma üstünlüyünü qazandırmışdı. Böyüyümüz Əhməd bəyin [Ağaoğlunun] dediyi kimi, bizi bir tənəkə neftə satmışdı. Bununla bağlı bizə üz tutan qəzetçilərə: «Bakısız Azərbaycan – başsız bədənir!» – demişdik [1918-ci il sentyabrın 6-da Azərbaycan Cümhuriyyətinin Dış İşləri bakanı Məhəmməd Həsən Hacınskiyə göndərdiyi «Bildiriş»də «Bakı sorunu ancaq gücdən asılıdır. Bakı alınmazsa – hər şey bitdi! Sağlıqla qal, Azərbaycan! – da deyib] .

Başı ölüm məngənəsində bulunan bir adamın qurtulması necə bir yenidən doğuşsa, Bakının qurtuluşu da eləcə ağılaşmaz bir olaydı. Doğrudan da elə idi. Sonra acı bir devrim sonucunda məzarları unudulmuş qalan Anadolu məhəmcikləri Bakıda şəhid olmaları ilə türklüyə yeni bir politik görkəm verirdilər. Varlığı unudulmuş, ancaq mənən bütün könuüllərdə bulunan bu bahadır şəhidlər yalnız Bakıdadır mı? Naxçıvandan, Qarabağdan, Şamaxıdan, Gəncədən Bakıyadək bir yer varmı, orada belə bir igid yatmasın?!

Hə, Azərbaycanın dörd bir yanında qoşucu dediyi «Sarmaşlıqlı bir məzar» bulursunuz. «Qız-gəlin»lərin anita çevirdikləri məzar, qardaş harayına qaçan «TÜRK» məzarıdır!

V

MUDROS BARIŞININ QAFQAZDAKI SONUCLARI

Tarixin daha başqa işləri varmış. Türkiyə Mudros Barışını [30.10.1918] bağlamalı oldu. Biz də bəklədiyimiz konfransın [Orta Avropa ölkələrinin Güney-Qafqaz respublikalarının qatılması ilə İstanbulda keçiriləcək konfrans] başlanmasını görmədən geri döndürdük. «Yürük» gəmisini quzeydən əsən güclü yelə qarşı boğazdan çıxırı, bizi Batuma doğru götürürdü.

Oktyabrın sonlarına doğru Bakıda idik. Bir az öncə sevinən üzlərdə dərin bir üzüntü görünürdü. Türk Ordusunun gedəcəyi, İngilis Ordusunun gələcəyi soracağı hər kəsi üzürdü.

Görəsən, nə olacaq? İngilislərlə birgə Rus Ordusu, Erməni quldur dəstələri də dönəcəklər, kim bilir, yaşayanlardan nə kimi öc alacaqlar?

Ənzəlində bulunan Birlik Dövlətləri Ordusunun komandanı general Tomson Nuru Paşadan Mudros Barışığına görə bir həftəyə kimi Bakının, bir ayadək bütün Qafqazın boşaldılmasını istəyirdi. Nuru Paşa Azərbaycanda ordu qulluğuna keçdiyini irəli sürərək, Bakıda qalmaq girişimində bulunsa da, alınmadı. Tomsonun ultimatumu kəsindi, başqa heç bir yorum-yozuma yer buraxmırdı.

O çağda Baş bakan görəvində bulunan Tofiq Paşanın bir teleqrafı gəlmişdi. Bu teleqrafda Barışın ayrıca düzüyünə görə Osmanlı Ordusunun Azərbaycanı boşaltmasının gərəkliliyi soragı verilirdi. Anayurdu çətinliklərə soxmaq istəməyən subaylar İstanbuldan gələn buyuruğa uymaq yolunu seçirdilər.

Bakının qurtuluşundan sonra Milli Şura yenidən toplanmışdı. Milli Şura noyabrın 16-da ölkənin Milli Şurada bulun-

mayan bölgələrinə, ulusal azlıqlarına da elçilərini göndər-mək üçün yeni bir yasa çıxarırdı. Bu yasaya görə 120 elçidən oluşacaq bir Parlament toplanacaq, yeni yaranmış duruma uyğun ortağ bir Ağalığ yaradılacaqdı.

Unudulmayacaq ağır bir gün, noyabrın 17-si. İngilis göstəricisilə çar Rusiyasının bayrağı olan donanma Bakı li-manına yanaşırdı. Bir az qabaq Bakıdan qaçaraq Ənzəlidə yerləşən bu gücün Bakıda oturmaqda olan Azərbaycan Ağalığına yanaşması nə olacaqdı? – Bəlli deyil!...

Türk Ordusu çəkilməmiş, Azərbaycan bəliqləri də yox. Gələn komandanlıq Azərbaycan bəliqləri deyər ordu tanımır. Azərbaycan Ordusu adlı düzənli bir güc gerçəkdə yox kimi idi. Komandan Nuri Paşanın o çağda Milli Şuranın başçısı olduğundan mənə yazdığı bir məktubdan anlaşıldığı kimi, toplam ancaq 1500 kişi olan Azərbaycan Ordusunun toplu olaraq bir yerdə bulunmayıb ölkənin çeşidli yerlərində dur-duğu anlaşıldı. Azərbaycan Ağalığını bu gün Bakıda qoru-yan güc yalnız 500 milis (polis) idi.

Düşünək: güc olsa belə, Almanyanın, Türkiyənin yenildiyi bir gücə qarşı Azərbaycanın savaşa açması ağla belə gəlməzdi. Buna görə sorun yalnız diplomatik yollarla çözülecəkd.

Üç gün qabaq bu istəklə göndərilən Elçiliyə¹ İngilis ko-mandanının son sözü bu olmuşdu: «Bizim bildiyimiz, Azər-baycan ulusunun elliklə istəyindən doğma bir Respublika yoxdur, yalnız Türk komandanlığının intriqası ilə qurulmuş bir Ağalığ var. Siz bunun tərsini deyirsinizsə, onda gələr, yer-rində öyrənər, ona görə də qərar verərik!».

Bu «qərarı» umudla gözləyən Azərbaycan Ağalığı İngilis komandanlığına verdiyi notada Birlik Dövlətlərinin o yolla Azərbaycan toprağına girişilə Azərbaycanın bağımsızlığını, topraq bütünlüyünün tapdanmayacağına umudunu bildirirdi.

1 Bu Elçilik Nəsim bəy Yusifbəyli, Əhməd bəy Ağaoğlu, Mehdi bəy Hacınskidən [Musa bəy Rəfiyev] oluşurdu.

Noyabrın 17-də iki Bakı vardı, üzüntülü müsəlman Bakısı ilə sevincli xristian Bakısı. Kənd üzərində Rus Biçeraxov bəliqlə-rinin uçaqlarından bildirişlər atılır, bu bildirişlərdə Rus yur-daşlar Bakının yenidən ana yurda verilməsilə qutlanırdı.

«Çıxarma» olaysız edildi. Azərbaycan bayrağı ilə bəzən-miş köprüyə çıxan Tomsonu Dış İşləri bəkan yardımçısı [Adil xan Ziyadxan] salamladı. Qarşılığında Tomson onu I Dünya Savaşı-nın bitməsilə bağlı qutlayıb, burada barış yaratmaq üçün bulunduğunu dedi.

İki gün sonra komandanlığın müsəlmanları üzən bir Bil-dirişi yayıldı. Bu Bildirişdə Biçeraxov Bildirişində olduğu kimi «Yenmiş Birlik Ordusunun ölkəsinə dönmədən öncə ortağ uğura bunca qatqıları dəyəən, canından keçən Rus ulusuna çox sağ ol, deməyin görəvlərindən olduğu, bu görəvin yerinə yeti-rilməsi, Rusiyadan qoparılmış Qafqazın yağdan boşaldılması üçün Ufada yaradılan Rus Ağalığı ilə uzlaşaraq buraya gəlindi-yi» anladılırdı [Tomsonun 19 noyabr «Bildiriş»ində Ufa sözü yoxdur. Orada «Biz buraya yeni Rus Ağalığının bilgisi, onayı ilə gəlmişik» – deyilir. Məhəmməd Əmin bəy Ufa Ağalığı sözünü Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin 26 may 1919-cu il, 41-ci toplantısında da işlədib].

Belə bir Bildirişin etkisinə, bir də İngilis Ordusu ilə bir-likdə gəlmiş Biçeraxov bəliqlərilə Erməni quldur dəstələri-nin kənddə törətməkdə olduqları olaylar, müsəlmanlara qar-şı takındıqları alçaldıcı addımlar da düşünürsə, o çağda nə kimi saatlar yaşandığı öz-özünə anlaşıdır.

Türkcə yazılı göstəricilərin qırıldığı, gəmilərdəki Azər-baycan göstəricilərinin aşağılandığı, boşuna tüfəng ataraq müsəlmanların hər yolla alçaldılıb saldırya uğradıqları olay-lar hər an önünə keçilməz bir qarışıqlıq törətmək üzrə idi.

Bakı belə sıxıntılı günlər keçirməkdə ikən, Gəncə daha bir kaç gün öncə onunla birgə bulunan Türk komandanlığını dərin bir üzüntü ilə yola salırdı...

VI

PARLAMENT, ETDİKLƏRİ

Azərbaycan Milli Şurası belə bir ağır durumda Ağalığın dayaqlarını gücləndirməyə çalışırdı.

Dekabrın 7-də Azərbaycan Parlamenti açılırdı. Böyük bir topluluğun qarşısında açılan Parlamentdə söylənən açılış çıxışının sonunda Azərbaycan bayrağına baxaraq söylənən «Bir yol yüksələn bayraq bir daha enməz!» çağırışı coşqun, sürəkli alqışlarla qarşılanaraq yeni bir yaşama girilirdi.

Ancaq nə qorxunc, nə qaranlıq bir ortam içərisində?!

Bir yanda Birlik Komandanlığının saygınlığı ilə ayaqda duraraq Azərbaycan deyə bir varlıq tanımayan yaraqlı güc, o biri yanda da ulusun istəyindən, istəncindən güc olsa da, düzənli orduya dayanmayan bir Ağalıq.

Birlik Komandanlığı ilə uyumda bulunan Rus qurumu ürəklənmiş, politikası olmazın aşırılaşmışdı. Azərbaycanlılara «Bildirdiyiniz bağımsızlıqdan əl çəkin, sizi bağışlayaq!» – deyir, keçici olaraq quracaqları yerli Ağalıqda Azərbaycanlılara da önəmli bir yer verəcəkləri «yaxşılığı»nı da artırır-dılar.

Erməni qurumunun yağılığ, dirənişi isə daha açıq idi.

Azərbaycan başçıları üçün bu boyda ağır politik durumda yıxılmayıb, bağımsızlıq özülü üzərində dəyişməz qalmaq, bu yolda güc göstərmək doğrudan da çətin idi.

Bu çətinliklər dolaşığında yollarını 360 dərəcə dəyişən-lər vardı. Ulussevərliyindən quşqu duyulmayan bir çox say-gınlar belə, yaranan çətinliyi adlamaq üçün «Bağımsızlıqdan əl çəkmək» önərisini incələmək gücsüzlüyünə düşdülər.

[Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivindəki 2994 №-li fonda da «İngilis qoşunlarının Azərbaycana gəlməsindən özət»də bu adamların Əhməd bəy Ağaoğlu, Xosrov bəy Sultanoğlu, Musa bəy Rəfiyev, Tağı bəy Səfərəliyev, Əsədulla Əhmədov olduğu aydınlaşır. Rus, erməni, müsəlman uluslarından olan qatılımcılar «Rus Soveti»ndə aşağıdakı kimi anlaşmış-lar: «Biz, bütöv Rusiya ilkəsinə, ən başlıcası da Rusiya ilə topraq bütünlüyü ilkəsinə alqışlayırıq. Azərbaycanın politik quruluşu biçimini Bütün Rusiya Qurucu Toplantısı bəirləyir. Buna baxmayaraq biz, Barış Konfransında Ulusal elçiliyimizlə Rusiyanın iç quruluşunun bizim özərəkliyimizə yardımçı olacaq biçimdə qurulması üçün çalışmaq hüququmuzu özümüzə saxlayırıq].

Ancaq Ağalığın başında duran Fətəli Xanla Milli Şuranın çoxluğunu oluşturan «Musavat» partiyasının başçıları ilə sol yan dəstələri belə bir çəşqınlıqdan uzaq qaldılar, «Ruslar, Ermənilər Parlament «Düzük»ünə görə Ağalığa qatıla bilərlər, bundan artığını kəsinliklə edəmmərik!» – dedilər, istəklərinə də yetdilər.

Parlament yaradılan kimi Ağalıq qurmaq yetkisi yenidən Fətəli Xana verildi. Fətəli Xan kabinetini yaradaraq Bildirişini oxudu, Parlamentdə güvən qazandı.

Bunun ardınca general Tomson 1918-ci il dekabrın 18-də [28] Birlik Dövlətləri Komandanlığının adından yayımladığı Bildirişində «Fətəli Xanın başçılığında koalision Azərbaycan Ağalığı yarandıqından, Birlik Dövlətləri Komandanlığının Azərbaycanda tək yasal bir ağalıq kimi bu Ağalığı tanıyacağını, ona gərəkən bütün yardımda bulunacağını» hamıya bildirdi.

Komandanlığın ilk Bildirişini ortadan qaldıran bu ikinci Bildirişi Bakı ortamında böyük bir devrim düşüncəsi yaratdı. O çağadək Komandanlığın öyücüsü bulunan Rus, Erməni ba-

sını indi, bir gün qabaq öydükləri görəvə söyüşlər yağdırmağa başladılar. Azərbaycan amacını savunan müsəlman basını isə doğal olaraq, komandanlığın bu addımını alqışlayır, sayğı ilə yanaşırdı.

Rus qurumları bu duruma yalnız qəzet yazıları ilə qarşı çıxmaqla yetinmədilər. Birlik Komandanlığına qarşı bir takım «devrimçilik»ə də girişdilər. Bunun üzərinə önayaq olanlardan bir kaç adam tutuldu, Ənzəliyə sürüldü.

Bu olaydan sonra Bakıda bulunan Rus-Erməni işçiləri işə çıxmədilər. Elektrik Ortaqlığı işçisinin çoxu xristian olduğundan, bunların işə çıxmaması ilə bütün yaşam durmuş olurdu. Bu olay etkili oldu. Tutulanlar qaytarıldı. Rus qurumunun istəyilə basının kontrolu da Azərbaycan Ağalığının yetkiləri dışında tutuldu.

Başqa bir olayla bağlı yenə o qurumdan ikinci bir işə çıxmama istəyi oldu. Bu çağırış bir az da Azərbaycan Ağalığına qarşı edilmişdi. Amac Ağalığın gücsüzlüyünü göstərməklə çətinliklər törətmək idi. Ancaq bu yol «Müsəvat» Partiyası müsəlman işçisini yetərinçə sağlamışdı. Müsəlman işçi bu yol xristian işçilə iş birliyində bulunmadı, işə çıxmama önərisini protest etdi. O biri yandan da Ağalıq kəsin çalışmaları Elektrik Ortaqlığını işlədə bildi.

Düşünülən basqı boşa getmişdi. Bu andan sonra Ulusal Ağalığın politik durumu güvən verirdi. Bu olayın gerçək sonucundan biri polis qurumundakı yadelli komisarlığın ortadan qaldırılması, biri də basının kontrolu hüququnun yenidən Ağalığa verilməsi idi.

Ağalıq bununla yetinmirdi. Komandanlığa verdiyi notada «Yetki hüququ komandanlıqca tanınmış bir Azərbaycan Ağalığı varkən, Birlik Dövlətlərindən bulunmayan Rus Biçeraxov Ordusu ilə elliklə güvənliyi pozmaqdan başqa bir yara-

rı olmayan Erməni yaraqlı dəstələrinin Bakıda bulunmalarına bir nədən olmadığını bildirməklə bu ordu birliklərinin bir an öncə Azərbaycandan uzaqlaşmasını» istədi. Bu notadan sonra Biçeraxov alayı 48 saatlıq bir sürədə Bakıdan çıxdığı kimi, Erməni yaraqlı dəstələrinin buraxılması da kəsinləşdi.

İngilis komandanlığının gəlişində gördüyü ilk işlərdən biri də liman qurumu ilə maliyyə qurumlarının kontrolunu öz əlində bulundurması idi. Azərbaycan Ağalığının çalışmaları ilə bu iki buxov da aradan qaldırıldı.

Ağalığın qurulmasının ardınca o çağ Versalda toplanacaq Barış Konfransına qatılmaq üçün bir Elçilik yaradıldı. O çağda Cümhuriyyətin tək gücü olan ulusal cəbhənin birliyi üçün ayrı-ayrı dəstələri bir araya gətirməyə, nazlanmalarına belə dözməyə olanüstü önəm verildiyindən, Elçiliyin bütün axınlardan olan üyələrini Ağalıq deyil, Parlament seçmiş, Ağalıq göndərmişdi.¹

Bu Elçiliyə Azərbaycanın varlığını dış ölkələrdə tanımaq, ulusal hüququnu, bağımsızlığını savunmaq, Barış Konfransında onun elçisi kimi çıxış etmək yetkisi verilmişdi.

Elçilik komandanlığın onayından sonra Azərbaycanın bağımsızlığını uluslararası alanda qorumaq amacı ilə Bakıdan yola çıxdı.

Sayğılı oxucu ordusuz bir Ağalıq qurulduğunu görür. Doğrudan da elə idi. Olaylarından danışıdığımız bu çağlarda

1 Elçilik bir başçı, üç üyə, üç də yardımçıdan olmuşdu. Başçı, Parlament başçısı Əlimərdan bəy Topçubaşı. Üyələr: Parlament elçilərindən Əhməd bəy Ağaoğlu, Əkbər ağa Şeyxülislamzadə, Məhəmməd Həsən bəy Hacinski. Yardımçılar: Parlamentdən Seyid Mir Yaqub bəy Mehdizadə ilə Məhəmməd bəy Məhərrənzadə, bir də yazışmaçı Ceyhun bəy Hacıbəyli idi. Bunlar içində yalnız birisi «Müsəvat» Partiyasından olub, o biriləri Parlamentin başqa fraksiyalarından idi. Müsavatçı Məhəmməd Həsən [Hacinski] Cümhuriyyətin dağılmasından qabaq ölkəyə dönüb orada qalmışdır. Məhəmməd Həsən bəy sonralar partiyasını atıb bolşeviklərə qoşulmuş, dönük olmuşdur.

Bakıda Azərbaycan Ordusu bulunmurdu. İngilis komandanlığı Mudros Barışığını yalnız Türkiyə Ordusuna deyil, Azərbaycan bōlōklərinə də uęęulayırdı. Bunun üçün də Ordu bakanı Səməd bəy Bakıda deyil, daha çox Gəncədə bulunur, ilk Azərbaycan alayını yaratmaęa çalırdı. Sonda Gəncədə yaradılan bu alay Bakıya gəldi. Ulusal Aęalıq çağında Bakının yaşadığı ən ürəkdən sevincli gūnlərdən biri də bu gūn idi.

İngilislərin Bakıya gəldiyi gūn yayımladıqları Bildirişə Rus-Erməni qurumunun gūvəninin, boşboęazlıqlarının artığını görüncə, ilk basqıda bütün tuzları vermək istəyənlərin on gūn sonra necə boş qorxuya düşdōkləri 1919-cu il aprelin 5-də (Azərbaycan Ordusunun Bakıya gəldiyi gūn) bilindi [Azərbaycan Respublikasının Ordu bakanı artilleriya general-leytenantı Səməd bəy Mehmandarovla Baş Qərargahın başçısı general-mayor Həbib Səlimovun 9 iyul 1919-cu ildə verdikləri 320 №-li Buyuruq Ordu Bakanlığının iyulun 3-dən Gəncədən Bakıya köçmüş sayıldığı bildirilir. İlk ordu birliyi aprelin 5-də gələ bilərdi. Tutuşdurmaq üçün başqa qaynaq tapamadıq]. Düşünək: bütün Milli Şura o qorxu ilə etkilənsəydi, bəlkə də Azərbaycan Cümhuriyəti heç yaradılmadan yox olub gedəcəkdı.

İngilislərin bu addımı Azərbaycanlıların qara gözlərinə vurulduqlarından irəli gəlmirdi. Sevginin bir politika nədəni olması düşüncəsi uzun illərin əskiliyi ilə birlikdə çoxdan söyləncəyə qarışıb getmişdir. Burada sevgi deyil, politik, ekonomik çıxarlar vardı. Bakı neftinin baęımsız qafqazlı bir Aęalığın əlində bulunması, elliklə Qafqazın Rusiyadan ayrılması İngilislərin işinə gəlirdi. Azərbaycan da bu durumdan yararlanmalı idi. Ulusal Aęalığın diplomatik uęurları bununla açıqlanırdı.

Yenidən Aęalıq qurmaqtək böyük, sorumlu bir iş qarşısında qalan Azərbaycan aydınlarının üzleşdiyi çətinlikləri bütönlüklə dəyərləndirə bilmək üçün çarizmin Azərbaycan bōlgəsini Rusiyadan ayrılan başqa yerlərə baxanda nə kimi sıxıntılara soxduğu deyilməlidir, yoxsa oxucular durumu bütönlüklə anlamazlar.

Azərbaycan müsəlman dövlətlərilə sınırlı bir Türk-müsəlman bōlgəsi idi. Çarizm bu kimi bōlgələrini sürəklı quşqu altında bulundururdu. I Dünya Savaşından qabaq Qafqazın başçısı bōlgənin xristian yaşayanlarından arxayın ikən, müsəlmanlar arasında ayrılıęçı axınların ola biləcəyini düşünürdü.

Çar Aęalığı sınırda bulunan müsəlman bōlgələrini yüksəlişə, bilgiyə erdirəcək istəklərdən özəlliklə uzaq bulundururdu. Ordu qulluęına alınmamaqla görüntüdə onlara bir yüngüllük göstərilirdi. Ancaq gerçəkdə gūvənilirliyi sürəklı quşqu altında olan bu ulusa yaraq vermək istənilmirdi. Bu yolla orduçuluq özəlliyini unudan ulus daęınıq bir topluluęa çevrildiyindən düşünülən qorxu azalardı.

Qonşuları Ermənilərlə Gürcülər ordu qulluęunda bulduqlarından, orduçuluęun özlərini qorumaęa yetik çağdaş yolları ilə tanışdılar. Müsəlmanlar isə orduçuluqda xanlıqlar dönəmindəki qorunma yollarını belə unutmuşdular.

Xristian generallar, miralaylar [alay başçıları-polkovniklər] çox ikən, Azərbaycanlı subayları barmaqla saymaq olardı.

Polis qurumunda bir ilçə başçısı rütbəsini bulmaq Azərbaycanlı bir müsəlman üçün göydəndüşmə sayılırdı.

Ədliyə görəvlilərinə gəlincə, çeviricidən yuxarı bir müsəlman yetkililə qarşılaşılmazdı.

Azərbaycan ordu quruculuğunda Rusiyanın dağıntıları üzərində qurulan respublikaların hamısından pis durumda idi. Rusiya türklərindən orduya alınanlar yalnız Volqaboyundakı türklərdi. Coğrafi yerləşmələrinə görə Rusiyadan ayrılmaclarına olasılıq olmadığından bu görəvə alınmışdılar.

Türküstanla Qafqaz müsəlmanlarından isə orduya alınmırdı. Bu üzdən ordu yaradılması Azərbaycanlılar üçün çox çətin bir iş olurdu.

Düşünün, Rusiyadan ayrılmış Ermənistan, ya da Gürcüstan ağalıqları yayımladıqları bir buyuruqla hansısa ildə Rus Ordusunda qulluq eləmiş əri, subayı yaraq altına çağırınca, on gün sonra yeni Ağalığın ilk ordu kadrlarını oluşturan, savaşı-döyüş görmüş, barıt qoxlamış bir güc ortaya çıxırdı. Azərbaycan isə bundan yoxsundu [Nuru Paşa iyunun 28-də baş komandanı Ənvər Paşaya yazırdı: «Yeni qurumdan bir sonuc əldə edilməməkdədir. Yaşılardan yaraq altına 30.000 kişi gəlməsi bəklənir kən bunun yerinə ancaq 37 kişi gəlmişdir. Bunlardan yararlanamayacağımız anlaşılmışdır. Bakı sorununu özümüz tez çözmək üçün bu bölgəyə bir tümən daha göndərilməsi uyğun olardı». Nuru Paşa iyulun 1-də göndərdiyi məktubunda isə gileylənirdi: «Güney Qafqaz müsəlmanları çox söylər, az yapar, keyfinə düşkün, paranı olduqca çox seven adamlardır!».

Yurdunu qorumaq üçün orduçuluq duyğusu, düşüncəsi itmiş bir ulusun qarşılaşacağı şey yağılardan törətdiyi soyqırım olar! Ancaq Azərbaycan Cümhuriyyətini quran böyük oğullar bu gün birilərinin dəyərləndirməsi çətin olan böyük əməklə az sürədə Azərbaycan Ordusunu yaratdılar].

Bəllidir: ordunu ordu edən subaylardır. Azərbaycan bu yöndən də bütünlüklə yoxluq içində idi. Rusiya Ordusunda qulluq eləmiş subaylar çox az idi. Yaradılan bölüklər üçün

deyil, Azərbaycanlı tək müsəlman alay komandanı bulmaqda çox çətinlik çəkiliirdi.

Baltikyanı ağalıqlarından, yanılmıramsa, Estoniya Respublikası Bolşeviklərə qarşı yapdığı bağımsızlıq savaşlarından birində verdiyi minədək itkidən yarısı subaylar idi. Bu subayların hamısı əskidən Rus qulluğunda bulunub, çoxu çavşada yetişmiş estoniyalı subaylardı.

Azərbaycan Cümhuriyyəti isə öz soyundan 500 deyil, 50 zabıt belə bulmurdu. Bunun üçün də Azərbaycan Ordusunda ayrı-ayrı uluslardan bir subay dəstəsi vardı.

Ordunun bütün ağırlığı kiçik subayların üstündə idi. Bunlar da tez-tələsik, Nuru Paşa çağında yaradılan Gəncə Ordu Okulundan yetişmə [1918-ci il iyul] dönməz Azərbaycan yaşilları idi. Bunlar quşqusuz yurdsevər, ulussevərlərdi.

Çətinlik yalnız ordu qurumu ilə qalmırdı. Azərbaycanlılar Ağalığın başqa işlərini görmək üçün də yetərinə uzman, yönəticilər bulammırdılar. Çarizm öz Ağalıq maşınına müsəlman yönəticiləri almazdı. Bu baxımdan qonşumuz Gürcülərin durumu daha yaxşı idi. Bir çağlar Qafqazın teleqraf, dəmir yolu, poçt kimi qurumlarına Gürcülər çox alınırdu. Müsəlmanlar polis, mülki işlər, maliyyə, ədliyyə kimi qurumlarda heç dərəcəsində idilər.

Ermənilərin kilsə okulları, Gürcülərin köklü seçkin qurumunun ulus okulları illərdən bəri Erməniləri, Gürcüləri oxutmaqda ikən müsəlmanlara böylə bir hüquq verilmirdi. Ulusal eyitim yalnız özəl okullardakı əski yollu, məscid «məktəbxana»larına dayanırdı.

Bələdiyyələrdə də müsəlmanların hüququ sınırlı idi. Yaşaya görə çoxu müsəlmanlardan olan Bakı, Gəncə kimi kəndlərdə bələdiyyə üyələrinin yarısı xristian olmalı idi.

Bütün bunlar yeni Ağalıq qurulduğu çağda pis etkilərlə

duyulurdu. Buna 1918-ci ildəki «komunizm quruculuğu» ilə dağıdılmış qocaman Bakı neft ocaqlarının yenidən doğal durumuna gətirilməsi kimi çətinliyi də artırın...

Çarizm dönəmində bölgənin ortaqlığı Tiflis idi. Güney Qafqazın bütün ortaqlıq qurumları, ordunun yerləşdiyi yer, gərəkən saxlanclar hamısı burada idi. Başkəndini Bakıda quran Azərbaycan Ağalığı bu qurumları yenidən yapmalı idi.

Bakıda yalnız dünyanın baxışlarını çəkən neft ocaqları yoxdur, Kaspi [Xəzər] dənizinin ən önəmli limanı da buradadır. Bura İran, Türkünistan, Rusiya ilə Avropanı birləşdirən önəmli bir alver ortaqlığıdır, ikinci İstanbuldur. Bakı limanında əskidən devrim olaylarından dolayı işləməyən, önəmli bir alver donanması var idi. Bu donanmanı yarın üçün qorumaq, qulluqçularını barındırmaq, yönətmək gərəkdi.

Ortada bu boyda yönətim, quruculuq çətinlikləri varkən, devrimin toplumsal çağırışları ilə qızğın, son düzəyə gəlmiş topraq sorunu, işçi sorunu kimi hər an alovlanma biləcəkdir, bir an öncə çözümlünü istəyən köklü yenidənqurma sorunları da vardı.

Bu boyda yönətim, toplumsal, politik, ordu, iç ekonomik sorunlarla yanaşı, bir yandan Ermənilərlə kəskinləşən sınırlar sorunu, o biri yandan da Denikin Ordusu kimi bir Rus saldırganının qorxusu altında bulunan Azərbaycan Ağalığı qurmağa başlayırdı. Bu arada Azərbaycan Ağalığının ulusun güvəni, partiyaların birliyindən başqa bir dayağı, yardımçısı yox idi.

Bundan sonrakı olayların nədənlərini daha yaxşı anlıya bilmək üçün Parlamentin hansı partiyalardan qurulub, ayrılı-ayrı olaylara qarşı nə kimi bir yön aldığına qısaca söyləmə-

yin gərəkliyini duyuruq.

Parlament 85 ulus elçisindən oluşurdu.¹ Bundan 10-u Erməni, 5-i Rus, 5-i də çeşidli uluslardan olmaqla 20-si müsəlman olmayan, qalan 65 üyə bütünlüklə müsəlman, bir kaçını çıxmaqla hamısı Türk idi.

Partiya baxımından Parlament belə bölünürdü: «Müsəvat» Partiyası – 27, «Müsəvat»la birləşən «Bitərəf» dəstə – 6, «İttihad» Partiyası – 11, Sosialist bloku – 10, «Əhrar» partiyası – 7, «Özgürdüşüncülilər» – 3 [Parlamentə qatılanlar, çıxanlar olduğundan saylarda kiçik uyğunsuzluq vardır. AXC Ensiklopediyası. I c., B., 2004, s. 154-də 11 fraksiya, 109 ulus elçisinin adı keçir].

«Müsəvat» Partiyası ideologiya baxımından ulussevərlikdən doğan türkçülük idealını tutan bir partiyadır. Daha geniş adı Türk Federalist Müsavat Partiyasıdır. Azərbaycan Cümhuriyyətinin bayrağcıdır. Bu çağırışı birinci ortaya atmaq, onu yalnız yadlardan deyil, bir sıra Azərbaycanlılardan da qorumaq baxımından «Müsəvat», Azərbaycanın birinci bağımsızlıq partiyasıdır. Toplumsal quramasına görə ulusalçılıq idealından dönməyən, aşırı demokrat bir proqramı vardır. Baş bəkan Nəsim bəy bu partiyanın qurucularından idi.

Bitərəf dəstə – Universitet bitirmiş bir kaç aydınla varlı sinfindən olanlardan oluşub, partiyaya girmədən, ayrıca dəstə kimi genəl politikada «Müsəvat» Partiyası ilə birlikdə bulunurdular. Baş bəkan, rəhmətlik Fətəli Xan [Xoyski] bu dəstədən idi.

«İttihad» Partiyası öncə «Rusiyada müsəlmanlıq» adı ilə qurulmuşdu. Rəsmi ideali İslam birliyi idi. Partiyanın başında Türkiyədə də tanınan Qara bəy [Qarabəyov] bulunurdu.

Sosialist bloku bir az sosial-demokrat (menşevik), bir

1 Ulus elçilərinin sayı 120 olmalı idisə də, gerçəkdə 85 elçisi var idi.

az da toplumçu sosialist elçilərdən qurulmuşdu. Birincilərin başçısı Səmədağa Ağamalı oğlu, öncülləri İbrahim bəy [Əbi-lov],¹ ikincilərinki – Aslan bəy Səfikürdski idi.

«Əhrar» [Özgürlük] Partiyasının ideali da Türk ulusalçılığı olub, proqramı «Müsavat»a yaxın idi. Başçıları Aslan bəy Qardaşov idi.

Bu sətirlərlə, burada göstərilən parlament (parlament üzvləri) üzərinə bir az düşünlürsə, toplumsal düşüncə birliyindən başqa bir gücə dayanmayan Azərbaycan Ağalığının istər-istəməz çoxpartiyalı biçimdə yarana biləcəyi aydın olur.

İlk birlik bir çox çətinliklərdən sonra «İttihad» dıışda qalmaqla bütün dəstələrin qatılması ilə yarandı. «İttihad»ın ilk birliyin dıışında qalması bütün partiyalarca yararlı görülən Fətəli Xana qarşı bulunmasından irəli gəlirdi.

İlk kabinə partiyaların Ağalığ başçısına, proqramına güvənilə qurulmuş, Ağalığa alınan bakanların partiyasına, sayına önəm verilməmişdi.

Bir kaç ay sonra partiyaların bu yolla yetdikləri güvən itincə Fətəli Xanın kabinəsi buraxılıb, yerinə Nəsim bəy Yusifbəylinin kabinəsi quruldu (14 aprel 1919).

Fətəli Xanın ilk kabinəsi partiya prinsipləri dıışında «İş adamları»ndan yaradılmışkən, Nəsim bəyin kabinəsi «İttihad» Partiyası yenə dıışda qalmaqla partiyaların üzvlərindən quruldu.

Bu kabinə də dəyişikliyə uğradığından Nəsim bəy dekabrın 24-də [22] ikinci kabinəni qurdu. Ona «İttihad» Partiyası ilə yanaşı Fətəli Xanın ilk kabinəsinin üzvləri də girmişdi. Bu, Azərbaycan Ulusal Cümhuriyyətinin son kabinəsi idi.

Bu kabinə dəyişmələrində bütün ağırlıq Parlamentin say, eləcə də görkəmli adamlar baxımından daha güclü bir ortaqlıq

¹ Bunlar saldırdan sonra dönüb bolşevik olmuşlar.

lıq partiyası olan «Müsavat» Partiyasının çiyində idi. Ancaq «Müsavat» ortaqlığı yalnız öz sayına dayanaraq təkpartiyalı bir Ağalığ yaratmaq gücündə deyildi. Çoxpartiyalı bir kabinə qurunca da düşündüyü politikanı istədiyi kimi tətbiq edə bilmirdi. Üç yol dəyişən bu kabinələrdə müsavatçılar sayca üçdə bir olsalar belə, ağalılara «Müsavat Ağalığı», işlərinə «Müsavat tətbiqi» demək bir alışqanlıq idi.

Ulussevərliklə Azərbaycan adına nə yapılırsa onun adı «Müsavat işi» idi. Belə bir ün boşuna deyildi. Azərbaycan idealını «Müsavat» Partiyası yaratmışdı. Onun üçün də hər şey onun adına çıxılırdı. Parlamentdəki yüzdə ilə çoxluğu da buna bir nədən idi.

Ortaqlıq durumunda bulunan «Müsavat» Partiyası Cümhuriyyətin yaranışında qorxunun geriçi Rusiyadan gələcəyini bildiyindən, ağalığ qurarkən solları oluşturan sosialist partiyalarına daha çox isinmiş, Denikin qorxusu ortaya çıxınca bu yanaşmasının necə düzgün olduğunu görmüşdür. Son çağlarda Rusiya qorxusu Denikin paltarından bolşevik donuna girincə, sosialistlər ortaqlığın umudlu dayağı olmaq özəlliyini itirirdi. Bu durumda ortaqlığın istər-istəməz sağa yönəlməsi qaçılmaz olurdu. Ortaqlığın bu yönəlməsi isə sonucda «İttihad»ın da kabinəyə girməsinə gətirmişdir. Ancaq bu yöndəki qurama umud gerçəkləşincə, başqa bir taqım şeylərin etkisilə umulanın dıışında bir sonuca vardığından, Cümhuriyyətin devrilməsinin önəmli nədənlərindən biri olmuşdur.

Parlament partiyalar arasında olan ayrılıqlara baxmayaaraq ordu quruculuğu, quzey qorxusuna qarşı Gürcüstan Respublikası ilə bağlanan birgə ordu qorunması anlaşması, Denikin tutduğu Dağıstan Respublikasının qurtuluş savaşına yardım, dıış ölkələrdə bağımsızlığı tanıtmaq üçün yapılan diplomatik çalışmaları kimi işlərdə birlik göstərilib, yalnız işçi

sorunu ilə bolşevik saldırısına qarşı gərəkən birliyi özündə bulamamışdı.

- Axı, neçin?...

Oxucu yuxarıdakı sualın cavabını aşağıdakı bölməni oxuyandan sonra öz-özünə alır. Biz isə indilik Parlament Ağalığının 17 ay [Məhəmməd Əmin bəy bağımsızlığı 23 yox, Azərbaycan Parlamentinin açıldığı gündən, dekabrın 7-dən – 17 ay sayır. Bizim düşüncəmizə görə gerçək bağımsızlıq daha az, İngilis Ordusu 1919-cu il avqustun ortalarında Bakıdan gedəndən sonra – 8 ay olmuşdur. Cümhuriyyətin qurucuları – böyük bahadirlər bu az sürədə çox böyük işlər görmüşlər] içindəki işlərini, uğurlarını özətləyək:

BİRİNCİ: Yaya, atlı, topçu, uçaqçı, teleqrafçı kimi çeşidli yaraqdan 17 minlik¹ bir ordu sağlanmış, Ordu Okulu yaradılmış, kiçik bir donanma düzəldilmişdi.

İKİNCİ: Bütün Azərbaycanda ordu, mülki, eləcə də polis

1 Azərbaycan Ordusu iki Yaya Diviziya ilə bir Atlı Diviziyadan qurulmuşdu. Yaya Diviziya pulemyotları ilə birlikdə, 3 alaydan, eləcə də 2 Topçu Alayından oluşurdu. Atlı Diviziya isə pulemyotları ilə birlikdə 3 alaydan, bir də Atlı Topçu Alayından oluşurdu. Birinci Yaya Diviziyası 1-ci Cavanşir, 2-ci Zaqatala, 3-cü Gəncə alaylarından qurulub, 2-ci Yaya Diviziyası, 4-cü Quba, 5-ci Bakı, 6-cı Şamaxı alaylarından oluşurdu. Üçüncü diviziyanın başlanğıcı kimi 7-ci Lənkəran alayı yaradılmışdı. Alayda 2 min süngü olub, bir diviziya 6 min sayda idi. Atlı diviziya 1-ci Tatar, 2-ci Qarabağ, 3-cü Şəki alaylarından oluşurdu. Yaya, eləcə də Atlı diviziyalardan başqa iki Obus [Özüyeriyən Artileriya Qurğusu – ÖAQ] bölüyü də vardı. Bunlara 6 zirehli avtomobillə bir kaç da zirehli qatar artırılırdı. Azərbaycan Ordusunda 600-dək subay vardı. Bunlardan yalnız 60-ı Baş Qərargah kadrlarından yetişmişdi. Bitikdə göstərilidiyi kimi, subayın yalnız yüzdə əllisi Azərbaycanlı idi [Bu bilgilər düzgün olsa da, Azərbaycan Ordusunun gerçək savaş gücünü bütünlüklə göstərmir].

qurumları yaradılmış, ölkədə güvənlik, yasal düzən yaradılaraq Rus ayrılıqlılarının əlində bulunan Lənkəran sancağı ana yurda qaytarılmış, Türklərin Qafqazda bulduqları sürədə belə yaraq buraxmayan Qarabağ Ermənilərilə anlaşmaya gələrək Azərbaycan Ağalığı onlara tanıtdırılmış, Bakıdan çox uzaqda bulunan Naxçıvanın Ermənistan Ağalığına qarşı dirənişi mənəvi, maddi, politik dəstəklənərək, oraya general-qubernator göndərməklə Azərbaycana bağlılığı yönətimcə də güvən altına alınmışdır.

ÜÇÜNCÜ: Maliyə, ekonomik yenidənqurmaya girişilmiş, 1918-ci il mart qırğınyından sonra ağalıq edən Bolşeviklər dönəmində doğal durumundan çıxaraq dağılmış neft ocaqlarının yönətimi yoluna qoyulmuş, ortadan qaldırılmış dövlət bankı Azərbaycan Bankı adı ilə yenidən açılmış, köylərdə ürtətimi artırmaq üçün ufaq kredit bankları açaraq, kəndlərdə də əmanət sandıqları yenidən açılmışdı.

DÖRDÜNCÜ: Azərbaycanlılardan kiçik yönəticilər yetişdirməkdən ötrü ayrıca quruluşlar, Türk yaşillarının oxuması üçün teleqraf, sürücü, dəmir yolu okulları açılmış, əskidə heç yoxkən dəmir yolu qulluqçularının yüzdə əllisini türklərdən yapa biləcək biçimdə uğur göstərilmişdir.

Bilimə-bilgiyə gəlincə, okulları tezliklə Türk dilinə keçirmək üçün yaradılan yazma, çevirmə qurumlarının başarası ilə ilk, eləcə də orta okullar üçün dərs bitikləri yazılaraq çap edilmiş, olan orta okullardan bir bölümü uluslaşdırılmış, ölkənin çeşidli yerlərində 7 erkək, bir qız pedoqoji kursu açılmış [Parlamentin 17 iyul 1919-cu il, 56 sayılı toplantısında katib Əhməd Cövdət belə bir bəlgə oxuyur: «Ağalığın qərarına görə türkcə öyrətmənlər sağlamaq üçün on yerdə – Qubada, Qusarda, Gəncədə, Şuşada, Salyanda, Göyçayda, Qazaxda öyrətmənlər kursu açılacaqdır...Bakıda bir oğlan, bir qız

okulu vardır], Bakı Universiteti yaradılmış, çeşidli dallarda yüksək okul bitirmək üçün yüzə yaxın öyrənci Ağalığ adından ayrı-ayrı Avropa ortaqlıqlarına göndərilmiş, Türkiyədən əlliyyə yaxın öyrətmən, qadın öyrətmən çağırılmış, köylərdə ilk okulun, elliklə bilikləndirmənin yayılması üçün keçici pedaqoji kurslar açılıb uluslaşdırılmış, indilik uluslaşdırılmamış orta okullarda Rus tarixi yerinə Ortaq Türk tarixi keçilərək, Türk dilinin bütün okullarda keçilməsi yasal güvənc altına alınmışdı.

Türk dilinin dövlətin rəsmi dili olması bildirilərək, Rus dilinin yalnız dəyişiklik çağında, keçici bir sürədə qullanılmasına yol verilmişdi.

Bölgələrdə ulusal ağalığı gücləndirməkdən ötrü bölgə qurumları yaratmaq üçün yasa tasarısı yazılıb Parlamente göndərilmişdi. Bu yasaya görə bölgələrin yerli işlərini özlərinin görmək hüququ olub, bələdiyyə güvənlikçilərini də özləri qoyurdular.

Eləcə də mülkiyyət hüququnu saxlamaqla topraq sorununun köylünü toxtadacaq bir biçimdə çözülməyi düşünlən yasa tasarısı da Parlament komisiyasının incələməsinə verilmişdi.¹

Anarxiya illərində çox böyük dağıntılara uğrayan ulaşımla, araclar yoluna qoyulub, Gürcüstanla yapılan anlaşma ilə Bakı-Batım dəmir yolu düzənli işləyir, devrim çağında pozulan Bakı-Batım neft borusu əskisi kimi axır, Azərbaycan

1 «Müsavət» Partiyasının sunduğu bu proyekt ayrı-ayrı əllərdə olan böyük topraqları alandan sonra torpaqsız köylülərə ödəməsiz verməyi önərdi. Ancaq köylüyə veriləcək, ya da mülkiyyət hüququnu qorumaqla ona buraxılacaq topraq üzərində mülk yiyəsinin mülkiyyət hüququ tanınırdı. Köylü toprağının üstündən istədiyi kimi yararlanı bilərdi. Ancaq topraqda bulunan dəfinələr, kultür üzərində özəl mülkiyyət hüququ tanınmayıb, dövlətə veriliydi. Topraq altındakı yatırın işlədilməsilə bağlı işlər isə, sözü gedən proyektə ayrıca yasa ilə düzənlənəcəkdii.

ekonomisinə böyük etkisi olacaq Culfa-Ələt dəmir yolunun tikintisi sürdürülərək, Kür çayı üzərində yapılan böyük körünün rəsmi açılışı bəklənirdi¹ [Azərbaycan Parlamentinin 3 aprel 1919-cu il, 26 sayılı toplantısında baxılaraq komisiyaya göndərilib. Mayın 8-dəki 35 sayılı toplantıda çəkişməyə qoyulub. Çıxışçı Abuzər bəy Rzayev].

O çağda Azərbaycanı öyrənmək üçün gələn çeşidli Avropa, Amerika dəstələrinin Avropa qəzetlərində yazdıqlarına baxılırsa, Azərbaycan türklərinin az arada çox yaxşı yaşam görüntüsü, quruculuq işləri gördüklərinin yazıldığı görülür.

Politik hüququ, yurddaş hüququ olmayan, dövlət yönətimi işlərinə yaxın buraxılmayan, əzilən bir Doğu ulusunun ilk olanaqda bütün çətinliklərə baxmayaraq, belə qabaqcıl bir yönətim qurmaq bacarığını göstərdiyi yetənəyindən dolayı, Azərbaycan Cümhuriyyəti Böyük Birlik Dövlətlərinin, eləcə də bütün dünyanın baxışlarını çəkib uluslararası bir yaşama girirdi.

Böyük Birlik Dövlətlərinin 1920-ci il yanvarın 12 [11]-də [Başqa yerlərdə də qarşılaşılan bu yanlışın nədən törədiyi Dış İşləri bakanı Fətəli Xan Xoyskinin Parlamentin 1920-ci il yanvarın 14-dəki 117-ci toplantısındakı çıxışından anlaşılır: «Sırağa gün Tiflisdən, bizim Gürcüstanda olan elçimizdən bir teleqraf gəldi. Anlamı belədir: «Bu gün İngilis görəvlisi gəlib bildirdi: Lord Kerzon Barış Konfransında elçilərə Azərbaycanla Gürcüstanın bağımsızlığının tanınmasını önərmışdir. Barış Konfransına qatılanlar bu önərini səs birliylə almışlar». Bu, ayın 11-də olmuşdur. Ancaq soraq bizə sırağa gün gəlib yetişdi. Bu soraq bizdən ötrü böyük bayramdır! Bu, yalnız bizim üçün deyil, bütün müsəlmanlar, bütün Türk ələmi üçün böyük bir bayramdır. Belə bir günə çatmaq üçün

1 Bu yolun tikintisilə Bakı ən kəsə yolla, birbaşa Təbrizə bağlanırdı.

başqa uluslar on illərlə çalışmışlar. Biz isə onu az sürədə, bir il yarım içərisində qazandıq. Belə az sürədə bağımsızlığımı alan bir ulusun onu bərk saxlayacağına inanıram. Bugünkü bayramla bağlı sizi Ağalığ adından qutlayıram. Özümü artıq düzəydə xoşbəxt sayıram: Bağımsızlığımızı bildiren çağda da Ağalığın başında mən idim, indi də tanınmasını sizə mən çatdırıram] keçirilən Yüksək Toplantısı Azərbaycan Cümhuriyyətini de-fakto tanıdı.¹

Azərbaycan Rusiya İmperatorluğunun dağıntıları üzərində yaranan respublikalar arasında Avropanın tanıdığı tək İslam varlığı idi. Bu yeni Türk dövləti eləcə də bütün İslam aləmində qurulmuş ilk Respublika idi.

Türk aləmində, Türk tarixində böyük bir «eyi olay» olan bu olaydan yalnız gerçək bağlı olan Azərbaycan sevinirdi. Sevr Anlaşmasının ölümcül yumruğu altında yaralarının acısı ilə sızlayan İstanbul türklüyü də bu olayı mənimsəyərək sevinirdi. «Türk Ocağı»nın universitet salonunda bununla bağlı yaptığı törən qardaşlıq adına ən duyğusal görüntülərə nədən olurdu.²

Bu olaydan daha öncə, Mudros Anlaşmasına görə Qafqaza gələn İngilis Ordusu 1919-cu ilin avqustunda [Birlik Dövlətləri Ordusunun Bakıdakı qoşunlarının komandanı general-mayor D. Şateltorq avqustun 23-də qoşunların getməsilə bağlı «Bildirişi»ndə deyirdi: «Bakıdan gedən Britaniya qoşunları adından Azərbaycanda, özəlliklə də Bakıda yaşayanlarla sağollaşmaq olanağından yararlanaraq çoxlu dostlarımız, tanışlarımızla sağollaşır, onlara gələcəkdə, ürəkdən

¹ Bolşevik saldırısı olmasaydı, Spada keçirilən konfransda (22 yanvar 1921) [05-16 iyul 1920, Belçikanın Spa kəndi] Gürcüstan Respublikası ilə birgə Azərbaycan Cümhuriyyəti də de-fakto tanınacaqdı. Bu olay saldırıdan bir kaç ay sonra olurdu.

² Acınacaqlıdır: o çağda İstanbul elçisi bulunan kimsə [İbrahim Əbi-lov] qorxaraq bu sevincdən uzaq qalmışdır.

barış, uğurlar diləyirəm. Britaniya Ordusunun bütün üyələri özlərilə Azərbaycanda keçirdikləri günlərdən ən yaxşı anılar aparırlar. Bizim burada olduğumuz Azərbaycan yaşayanının yardımı ilə çox yüngülləşmişdir». Rusca «Azərbaycan» qəzeti. 24. 08. 1919, № 179] Azərbaycandan çıxarılmışdı. Bu olayla bağlı Baş bakan Nəsim bəy Parlamentə «Bəylər, bu gündən bütünlüklə bağımsız bir Ağalığ olduğumuzdan dolayı sizi qutlayıram!» – demişdi [Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin Türk dilindəki stenoqramlarında yoxdur. Parlamentinin Rus dilində olan stenoqrafik özətindən 25 avqust 1919-cu il, 68 sayılı toplantısında «Hə, dörd gündür biz yeni politik yaşam ortamına girmişik. Dörd gündür İngilislər Azərbaycan topraqlarından çıxıblar. Biz, dörd gündür sözün bütün anlamı ilə bağımsız yaşayırıq. Bu dörd gündə biz bağımsız yaşamaq bacarığımızı, hüququmuzu göstərdik!].

Bu yolla qurulan Azərbaycan Cümhuriyyəti uluslararası bir yaşama, ilişkilərə başlamışdı. Bütün qonşuları ilə yaxşı ilişkilər qurmaq istəyinin son düzəyi idi.

Xristian qoşunlarından Gürcü Respublikası ilə olan ilişkiləri çox arxadaşca idi. Bu iki respublika arada olan qovğalı sorunları Arbitraj yolu ilə çözməyə birlikdə hə, demiş, Rusiya saldırısını bir duyduqlarından «Quzey»dən birlikdə ordu ilə qorunmaq üçün belə anlaşmışdılar: 7-8 [12] maddəlik bu Anlaşma 1920-ci ilin başlarında qollanmış [16 iyun 1919], doğrulanması Azərbaycan, Gürcüstan parlamentlərində arxadaşca bir görünüşə nədən olmuşdur [Azərbaycan Parlamentində 1919-cu il iyunun 27-də doğrulanıb].

Erməni Ağalığının da bu Anlaşmaya qoşulması önərlisə də, sözü gedən Ağalığ bu önərini alqılamamışdır. Ancaq Azərbaycan Parlamenti Erməni politikaqlarının bütün qarşı-qıxmalarına baxmayaraq, Ermənistanla olan sorunların da

barışla aradan qaldırılmasını istəyirdi. Bu istəklə o, 1919-cu il aprelin 25-də [Birinci konfrans 1919-cu il 9 may-1 iyun-da olub. Azərbaycan Respublikasının Dış İşləri bakanı Fətəli Xan Xoyskinin 1920-ci il martın 30-da yazdığı məktubda Azərbaycan Ağalığının Konfransın aprelin 5-də Tiflisdə keçirilməsi söylənən önərini dəstəklədiyini yazır. «Qolos Rosii» qəzeti Konfransın 9-12 aprel toplantılarından bilgilər verib. «İskra» qəzeti aprelin 22-də Konfransın 10 aprel tarixli toplantısının 2 №-li protokolunu çap edib] Tiflisdə keçirilən Güney Qafqaz Konfransına qatıldığı kimi, 1920-ci ildə [14-21 dekabr 1919] də Bakıda Azərbaycan-Ermənistan Konfransını çağırırdı. Azərbaycan Ağalığı bu konfransda Güney Qafqaz respublikalarını dışdan qorumaq üçün Güney Qafqaz Konfederasiyası yaratmağı önəririrdi.

Azərbaycanın başkəndində başqa önəmli bir konfrans da keçirilmişdi. Bu da Azərbaycan-İran konfransıdır. Konfransda İranla Azərbaycan Cümhuriyyətinin bütün politik, ekonomik, alver sorunları düzənlənmişdi. Bu konfransda qollanan Anlaşmaya görə İran Ağalığı Azərbaycan Cümhuriyyətinin bağımsızlığını de-fakto tanıyır, Azərbaycan Cümhuriyyəti də İrana Avropa ilə ilişkilərdə bulunmaq üçün yol verirdi. Bununla iki dindəş ulus arasında çox ürəkədən ilişkilər yaranırdı.

Tehranda Azərbaycan elçisi bulunduğu kimi, Bakıda da İran elçisi bulunurdu. Bu Anlaşma Parlamentin 1920-ci il mart toplantılarından birində törənlə doğrulanınca [Azərbaycan Parlamentinin 1920-ci il aprelin 15-dəki 141-ci toplantısında doğrulanıb], iki arxadaş ulus arasındakı yaxınlığı, birdüşüncəliyi bir qat da gücləndirmişdir.

Parlamentin böyük dəyər verdiyi sorunlardan biri də Quzey Qafqaz Respublikası idi. Bu Respublika «Terski oblast»la Dağıstan topraqlarında yerləşirdi. Dağıstan çarizm dönə-

mində yönətimcə Güney Qafqaza bağlı ikən Rusiya devrimi illərində Parlament seçkisi Düzüyunə görə, dağlılardan bir bölümünün istəyilə Quzey Qafqazla bir məntəqəyə ayrıldı. Bu andan irəlidə gedən olaylar Dağıstanın gələcəyini Güney Qafqazdan ayırdı. Qafqaz bölgələri ayrı-ayrı politik qurumlara bölünəncə, Dağıstanla «Terski oblast» Quzey Qafqaz adı ilə bir Respublika yaratdı.

Çeşidli ellər yaşayan bu bölgədə Ağalığ qurmaqda çətinliklərlə üzləşilirdi. Bu Respublikanın yaradılması Azərbaycanın yaşam çıxarlarından idi. Azərbaycan özəlliklə Dərbənd kimi tarixi bir limanı olan Dağıstanı Rus əlindən qurtarmazsa, özünü güvənli sayammazdı! Ancaq özü də qurulmaqda olan Azərbaycan, Dağıstana yalnız maddi yardımda buluna bilirdi.

Parlament Quzey Qafqaz Ağalığına 50. 000. 000 rubl¹ [30.000.000. Parlamentin 17.04.1919-cu il 30-saylı toplantısında verilib] yüzdəsiz borc verdi. Bu pulu ayırarkən Parlament partiyaları buna bir borc kimi yox, iki qardaş ulusun ortaq çıxarları üçün işlədilərək gərəkli bir ayırmaq baxırdı [Azərbaycan Cümhuriyyəti Ağalığı 28.11. 1918-ci ildə də Dağlılar Respublikasına yüzdəsiz 10 milyon rubl da vermişdir. Azərbaycan Cümhuriyyətinin geopolitik düşüncəli qurucuları Qafqaz dağlıları ilə etnik, dil, kültür, din, tarix qohumluğundan başqa Dağlılar Respublikasına Rusiya İmperiyasını dirçəltmək istəyənlərdən qorunmaq üçün geopolitik bir nədəntək baxır, onun yaşaması üçün bacardıqları bütün politik, ekonomik yardımları edirdilər. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin 1919-cu il mayın

¹ Azərbaycan pulu ilə verilən bu borcun dəyərini aydın bilmək üçün söyləməliyik: o çağda bir İngilis funtu - 20 rubla uyğundu. Buna görə verilən borc 1,5 milyon funt edir. 1919-cu ilin Azərbaycan büdcəsinin çıxarının 415 milyon rubl olduğunu gözə alırsaq, Dağıstan Ağalığına verilən borcun dövlət büdcəsinin 1/15-i olduğunu görürük [Saylar 30.000.000-a uyğun dəyişdirilib].

26-da keçirilmiş 41-ci toplantısında Rus-erməni-sovet-mason bolşefaşistlərilə qovuşmağı amaçlayan Sosialistlər Fraksiyasının sözcüsü İbrahim Əbilova cavab verərkən demişdir: «Deyirlər, Dağıstana gərəyincə yardım etmədik. Bu doğru deyildir! Azərbaycan Parlamenti, Ağalığı bacardıqca yardım etdi. Bu gün Dağıstanda istənməyən olaylar ortaya çıxırsa, o da Azərbaycandan çox özünün toplumsal-politik durumundandır. Onlar elə olmasaydı, bizim də bu boyda etdiyimiz yardımla bu sonucu görməzdik. Ancaq bunu Dağıstanın adamlarında görmək olmaz. Ağalığı özünü buraxıb, ağalığı Hacı Murad adında birinə vermişsə də, biz düşünürük, bu Hacı Murad, Şamil çağındakı Hacı Murad olmaz!...Bax, bu soruna belə baxaraq, Ağalığın buçağadək gördüyü işləri gözə almaqla yanaşı, ondan bağımsızlığımızı göz bəbəyi kimi qoruyub-saxlamağı istəməliyik!».

Azərbaycan Cümhuriyyətinin Dağlılar Respublikasındakı elçisi Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev 1919-cu il aprelin 15-də Teymur Xan Şuradan Dış İşləri bakanı Məhəmməd Yusif Cəfərova göndərdiyi Bildirişdə Dağıstandakı politik-ekonomik, savaşıq durumunu incələyərək yazırdı: «Dağıstanın Azərbaycanla birləşməsindən çox danışılır. Mən, bir çox topluluq başçısının istəyilə sizə şifrlı teleqram göndərib, gərəkən onayınızı bildirməyinizi istəmişdim. Ortam sağlanıb. On bölgədən dördü bütünlüklə birləşmək istəyir, qalanları isə içlərində bunu düşünürlər. Bu yöndə ancaq yerli adamlar çalışır. Bu günlərdə keçmiş Savunma bakanının yardımcısı [Mayın 13-dən başbakan, dış işləri, iç işləri bakanı] general Mikayıl Xəlilov bu işlə bağlı Bakıya gələcək. Bu sorunla bağlı tələsməyinizi diləyirəm. Raulensonun rəsmi olmayan bildirişi doğru olmazsa, Könüllü Ordu güneyə doğru yürüyərsə, Dağıstan qorunmasız qalar. Dağıstanın yaxşı qorunmasından Azərbaycanın da gələcəyi asılı olduğundan, mənə Tey-

mur Xan Şuraya bir Azərbaycan polkunu göndərmək üçün Ağalıqla danışımağa onay verin. Qoşun sevinclə qarşılanacaq, sonrakı olaylar da öz yolu ilə gedəcək».

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev 1919-cu il aprelin 28-də, Teymur Xan Şuradan, teleqrafla Dış İşləri bakanı Məhəmməd Yusif Cəfərova bildirdirdi: «Dağıstan Subayları Birliyi Parlamentdə Dağıstanın Azərbaycana birləşməsi sorununu qaldırmışdır. Sorun bu gün Subaylar Birliyi, Parlament üyələri, aydınların birləşmiş toplantısında danışılmışdır, yarın sürdürüləcəkdir. Hə, cavabı çıxarsa, necə davranmağım üçün yubadmadan soraq verməninizi diləyirəm».

Əbdürrəhim bəy 1919-cu il iyunun 7-də, Teymur Xan Şuradan, Dəmir Qapı Dərbəndi bircə rota ilə tutmuş «Bütöv, bölünməz Rusiya» tutqunu Denikinın Ordusunun sayını, gücünü bildirdiyi teleqramında yazırdı: «Mən, getdikcə işbilən agentlərlə bilgilər toplayıb, aşağıdakıları bəlihlədim: Polk sayı 500-dən çox olmayan iki bölükdən, 100 kazakdan, 200-250 adamlıq Eyitim rotasından oluşur. Dərbənddə mindən bir az çox adam vardır. Rostovla birbaşa dəmir yolu işlədiyindən yeni könüllü güclər gələ bilər. Buna görə də yubadılmadan Könüllülərin Dağlılar Respublikasının toprağından çıxarılması üçün gərəkən işlər görülməlidir! Mən düşünürəm, Kürin, Qaytaq, Tabasaran, Samur bölgələrində yaşayanların Azərbaycana birləşmək istəyini gözə alıb, İngilis komandanlığına Xəzər qıyılarını bolşeviklərdən qorumağa söz verərək, bu bölgələrlə Petrovskini [Mahaçqala] tutmalıyıq.

Petrovskinin tutulması ilə Dağıstan, Çeçenistan, İnquşetiya Azərbaycan Ağalığını tanıyrlar. Onlar buna sağlanmışlar. Bundan sonra ola bilər, Azərbaycanın qorumasında Dağlılar Respublikası yenidən yaradıla bilər. Bizim qurtuluşumuz bundadır!».

Ancaq Azərbaycan Cümhuriyyətinin Ağalığı İngilis ko-

mandanlığının onayı olmadan bir addım da atammazdı! İngilislərsə bayraqlarını gündə bir yana yönəldirdilər. İngilislər, bir yandan Denikinə yaraq verib, sözdə bolşevizmə qarşı ürəkləndirir, bir yandan Azərbaycan Cümhuriyyətinə bir-iki qırıq qayıq verir, o biri yandan da bolşevizmin dirçəlməsini gözləyib, onun Rusiya İmperiyasının 1914-cü il sınırlarını tutmasını sağlayırdı.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin Dış İşləri bakanı Məhəmməd Yusif Cəfərov 1919-cu il sentyabrın 30-da Britaniyanın Güney Qafqazdakı Yüksək Komissarı, general-mayor O.Uodropa Denikin Ordusu çəkiləndən sonra Dağıstanda ola biləcək politiki quruluşları önərir: «1. Dağıstan bölgəsinin keçici olaraq Azərbaycan Respublikası Ağalığına verib, bu Ağalığın general Denikin Ordusunun arxasında yerləşərək, bolşeviklərin Dağıstana soxulmasının qarşısını almağı bütünlüklə boynuna götürməsi yolu ilə 2. Dağıstana Birlik Dövlətlərinin gözləməçiliyində öz Ağalığını yaratmaq olanağının verilməsi yolu ilə. 3. Dağıstanda Britaniya, ya da Amerika general-qubernatorunun yönətimində özəl general-qubernatorluq yaradılması yolu ilə».

ABŞ prezidenti T.V. Vilsonun 14 düzüklük Bildirişini bayraq edib, geopolitik çıxarlarından başqa önəmli bir şeyi qorumayıb, Rus-erməni-sovet-mason bolşefəşizmini yetişdirən Böyük Dövlətlər Birliyi dönük çıxıb Qafqaz respublikalarını bolşefəşistlərə satdılar. Azərbaycan Cümhuriyyətinin Paris Barış Konfransındakı elçisi Əlimərdan bəy Topçubaşı 1919-cu il mayın 28-də T.V.Vilsonla görüşəndən sonra Baş bakan Nəsim bəy Yusifbəyliyə Bildirişində deyirdi: «1. Onlar dünyanı kiçik parçalara bölmək istəmirlər. 2. Bizim üçün Qafqaz Konfederasiyası ideyasına qovuşmaq yaxşı olardı. 3. Bu konfederasiya Uluslararası Liqanın önərisilə Böyük Dövlətlərdən birinin qorumasında ola bilər. 4. Bizim sorununuz Rus sorununun tez çözülməz!».

Azərbaycan, eləcə də Dağlılar Respublikası ilə Gürcüstan respublikalarını Rus-erməni-sovet-mason bolşevizminə qapdıran Böyük Dövlətlər Birliyidir. Elçi Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin Dış İşləri bakanı Məhəmməd Yusif Cəfərova «Bildiriş»ində deyildiyi kimi, gerçəkdə önəmli bir gücü olmayan, bir çağlar Dəmir Qapı Dərbəndi tək bir rota ilə tutmuş, Azərbaycan Ordusunun bir polkunun da darmadağın edə biləcəyi Denikin Ordusunu Dağlılar Respublikasını ortadan qaldırmağa qoydular, 1920-ci il yanvarın 11-də Azərbaycan Respublikası ilə Gürcüstan respublikasını de-fakto tanısalar da, yanvarın 19-da keçirilmiş toplantıda ordu yardımı istəyən Azərbaycan, Gürcüstan respublikalarına ancaq yaraqla yardım edə biləcəklərini deyib, gerçəkdə yaraq yardımı etmədilər. Birlik Dövlətlərinin 19 yanvar 1920-ci il Qərarı belə idi: «1. Ermənistanla Dağıstan de-fakto tanınmalıdır. Qərar Türkiyə ilə bağlı aparılacaq danışıqlarda Ermənistanın sınırları sorununa toxunmur. 2. Birlik Dövlətlərinin Güney Qafqaz respublikalarına ordu göndərmək gücü yoxdur. 3. Birlik Dövlətləri Güney Qafqaz respublikalarına yaraq, yemək-içmək şeyləri göndərməklə yardım edəcəklər. 4. Marşal Foşla admiral Vilsondan Güney Qafqaz respublikalarına göndəriləcək yarağın nə olacağı, hansı yolla çatdırılacağı işlərinə baxmaq istənsin».

Bu qərarın az bilinən geopolitik yönlərindən bir sıra bilginini də çatdıraraq, Britaniya Ordu izləməçisinin 1918-ci il oktyabrın 25-də Ordu Bakanlığına göndərdiyi «Bildiriş»ində deyilirdi: «İki Azərbaycanın birləşməsinə Təbrizdəki İran şahı irəli sürdü». Başqa «Bildiriş»də isə: «Bizdə olan bilgiyə görə (Cənab R.Koks № 871-dən 10.10) Türklər İranın şah oğluna (Keçmiş Güney Azərbaycanın general-qubernatoruna) Azərbaycanın bağımsız olması, Türkiyənin də həmişə bu ölkəni qoruyacağı sözünü vermişlər!». «Eləcə də onlar Tehranda

belə bir sorun qaldırmışlar: Azərbaycanı şah oğlu özü Türklərə önmüşdür (Cənab Koks № 880-dən 13.10)».

Rusiya İmperiyasının izləmə bəlgələrindən bu adamın Qacarların şahı yox, şah oğlu Eynəddövlə [Dövlətin gözü] olduğu anlaşılır. Rus izləməçiləri, dövlət yetkililəri «saya türksevər» adlandırdıqları şah oğluna basqılar yapıb, onu istəyindən çəkindirir; Təbrizə bölgə başçısı qoydurmağa çalışırlar – deyir.

İngilis izləməçilərinin bəlgəsi: «Eləcə də söz gəzir, Türkiyə Azərbaycanla Dağıstanı birləşdirərək bir dövlət yaratmaq istəyir. Birinci bilgi bütün anlamı ilə Türklərin uydurması idi. Bununla onlar şah oğluna Quzey Azərbaycanın bağımsızlığını tanıtdırmaq istəyirdilər. Ancaq bundan sonra Türklər Quzey Azərbaycanı Dağıstanla birləşdirər, bütün bölgəni gerçək Türk gözləmi altına ala bilmək üçün Güney Azərbaycanı da saxtalaşdırılmış elliklə səsvermə yolu ilə onlara birləşdirə bilərlər. Biz bu tələyə düşməməliyik!».

İngilislərə görə: «Türkiyənin İran Azərbaycanını Azərbaycanlıların dövlətinin içinə qatmaq istəyi vardır. Türklərin, Azərbaycanlıların topraqla birləşməyinin önəmi ondadır: Güney Qafqazla Azərbaycan Azərbaycanlıları birbaşa Türkiyə ilə ilişkidə olarsa, bu onların bütün Quzey İrani, Əfqanıstanı, Türküstanı etkiləməsinə gətirib çıxarar... Sorunun başqa çözümlü Qafqazxçası Azərbaycanın Rus Ağalığı altına salınmasıdır. Belə qərarı Almaniya önmüşdür».

Böyük Dövlətlərin Azərbaycanı Türkiyədən ayırmaq məsələsi Rusiya İmperiyasının yeni biçimi Sovet Sosialist Respublikaları Birliyi dönəmində bütünlüklə uygulandı. Məhəmməd Əmin bəy də «Azərbaycan Cümhuriyyəti» bitiyində bu politikanı anladır.

Mustafa Kamal Atatürk 1923-cü il oktyabrın 29-da Böyük Birlik Dövlətlərinin dağıtdığı Osmanlı İmperatorluğunun bir parçasında Məhəmməd Əmin bəyin dediyi kimi, «Ağılları şa-

şırdan tarixi bahadırlıq»la Türkiyə Cümhuriyyətini qurduqda İngilislər 1925-ci ildə İranda Türklərin min illik Ağalığını devirib, Fars Rza xanı ağalığa gətirdilər. Çağdaş Türk aydınları bu geopolitik oyunları yaxşı anlamalıdılar.

«Dünya sosializm devrimi» çağırışı ilə bütün insanlığı titrədir qorxudan, gözləri qamaşdırıb ağılları çəşdirən, insanlığa qarşı yönəldikləri siyasətləri ilə yüz milyonlarla insanı öldürmüş Rus-erməni-sovet-mason bolşefəşistləri İngilis-Fransız-Amerika-İtaliya Böyük Dördlüyün bu siyasətindən yararlanaraq, öncə Dağlılar, sonra Azərbaycan, daha sonra Gürcüstan demokratik respublikalarına son qoydular].

Azərbaycan bu sorunda yalnız nağd pul verməklə qalmamışdır, Nuri Paşanın Dağıstanda Denikinlə savaşıran qurumuna¹ hər cür yardımda bulunmuşdur.

1 O arada Azərbaycan Ağalığının istəyilə, Dağıstanı Denikin saldırsına qarşı savaşında dəstəkləmək üçün, sığınmaçıtək Azərbaycanda bulunan Nuru Paşanın komandanlığında özəl qurum yaradılmışdı [Əlimizdə «göydən enmiş qurtarıcı mələk» - Nuru Paşanın Azərbaycan Cümhuriyyətilə Qafqaz Dağlıları Respublikasını qurtarandan sonra onları yağılardan qorumaq üçün daha nələr etdiyini göstərən bəlgə yoxdur. Ancaq Rusları Vladıqafqazdan o yana atmağı amaçlayanlardan biri olan bu bahadırın da dolaşq politik ortam üzündən Rus-erməni-sovet-mason bolşefəşizminin «Anadoluya yardımı qoşmaq» aldatmacasına inandığını, sındığını, heç olmasa «Ana yurd» Türkiyəni qoruyub saxlamaq üçün bolşefəşistlərlə əlbir çalışmağa başladığını deyir. Azərbaycan Cümhuriyyətinin Gürcüstan Respublikasındakı elçisinin yardımçısı Fəris bəy Vəkilovun 1920-ci il yanvarın 4-də Tiflisdən Dış İşləri bakanına göndərdiyi gizli teleqramda deyilir: «Dünən Gegeçkəri mənə dənməşdə Dağlıların bu günlərdə bağımsız Sovet Dağlıları Respublikası yaradacaqlarından quşqulandığını dedi. O, Nuru Paşanın bolşeviklərlə əlbir işlədiyini vurğuladı. Gegeçkəriyə görə Azərbaycanla Gürcüstana böyük qorxu yaranır. Buna görə də birlikdə kəsin işlər görülməlidir. Onun düşüncəsində buradan göndərilmiş, Bakıda saxlanan Gürcü Ordu bölüklərinin bizim könüllülərlə gücləndirərək, tezliklə buraxmaq gərəkdir. Bundan başqa Gegeçkəri özümüzzlə yanaşı Dağlıları da bolşeviklərdən qorumaq üçün Quzey Qafqazda birlikdə savaşa sağlanmağımızı düşünür. Bu yolla Gürcülər Vladıqafqazı, biz də Dağıstanı tutarıq. Gegeçkəri bunlardan ötrü dış ölkə yetkililərlə danışaraq dayağ sağlayacaqdır. O bizim Ağalığın bu işlərlə, daha çox da ikinci,

Dağıstan Ağalığının Denikin intriqaları, saldırısı ilə dağılması dağıstanlılartək Azərbaycanı da etkiləmişdir. Dağıs-

Türk-bolşevik planı ilə bağlı baxışlarını bildirməyi çox istədi» ARPIQPBA, f. 277, s.2. Bu fondakı başqa bəlgədə Dağlılar Respublikasının Azərbaycanda ki elçisi 1920-ci il martın 15-də Dış İşləri bakanına yazır: «Mən, demək olar iki həftə qabaq, Nuru Paşanın Dağıstan Ordusu ilə Yüksək Ulusal Ağalıq-Dağıstan Savunma Şurası arasında Məclis köyü yaxınlığında, Yüksək Şuranın iki əskərinin ölümü ilə qurtaran olaydan soraq alan kimi Baş bakan Nəsim bəy Yusifbəylilə görüşüb, Dağıstanda törədilənlərlə bağlı baxışlarımı bildirdim. Mən onda Baş bakana Nuru Paşanın Ulusal Şuranın iki əskərin ölümü ilə sonuclanan olayın cəbhədə dış yağı ilə savaşın Dağıstan ulusunda yurddaş savaşı törədə biləcəyini, Nuru Paşanın bu işinə bolşevizmə qarşı olsa belə başlamasına protestimi bildirib, ondan Nuru Paşanı geri çağırmağı, ona daha pul verməməyi diləyib, bununla bağlı Dış İşləri Bakanlığı yolu ilə yazılı üz tutacağımı dedim. Ağalığın başçısı Nuru Paşanı geri çağırmaq üçün məktub yazmamağı diləyib, onu Dağıstana Azərbaycan Ağalığının göndərmədiyini, buna baxmayaraq, Ağalığın başçısı yurddaş savaşına qarşı olduğunu bildirib, onun Dağıstan üçün ölüm ola biləcəyini deyərək, elə o gün də Nuru Paşaya savaşı törətməməsini, durmadan Bakıya dönməsi üçün yazacağına söz verdi. Bilmirəm sayğılı Baş bakan Nuru Paşanın Bakıya dönməsi üçün məktub yazıb, ya yox, ancaq Nuru Paşa indiyədək Dağıstandadır, onsuz da savaştan, epidemiyadan qırılan ulusun ölümünü sağlayır. Dünən Türk komandanlığının Dağıstada törətdiyi çevrilişdən üzücü soraqlar alındı. Aldığımız, ancaq düzgünlüyü doğrulanmamış bilgilərə görə Levaşdakı Savunma Şurası qovulmuş, Şura üyesi Kazbekovla bir neçə başqası öldürülmüş, üyələrinin bir çoxu tutulmuşdur. Qasımkənddə də bölgə Savunma Şurası üyələrinin tutulduğunu deyən soraqlar vardır. Dağıstan ulusu ölümün qırağındadır: – cəbhədə Kö-nüllü Ordu ilə savaşı, arxada yurddaş savaşı ilə Türk diktaturası, bir yandan da Dağlıların sınırlarına yaxınlaşan Sovet Ordusu. Bu çağa kimi Dağıstan aydınlığında ayrı baxışlı olsalar da, koalisiyon ulusal qurum yaratmaqla Sovet Rusiyası ilə Dağlıların bağımsızlığını danışıqlar yolu ilə saxlamaq, Dağlı uluslarını yeni qırğınlardan, itkilərdən qorumaq gumanı vardisa, ancaq indi Türk çevrilişindən sonra bu guman qırılır. Axı, Nuru Paşanın başçılığında Türk diktaturası Sovet Ordusu üçün nişan yeri, onların Dağıstana girmələri, Dağıstan əməkçilərini Türk saldırısından qurtarmaq üçün turalqadır! Sayğılı bakan, mənim sizə fevralın 22-də yazdığım 255 №-li Diləçkəyə dayanaraq, yuxarıda bildirdiklərimi gözə almaqla, Ağalıq qarşısında Nuru Paşanı, eləcə də iç savaşın bütün suçlarını yubadılmadan Dağıstandan dağılması sorununun qaldırmağı, Nuru Paşaya, eləcə də başqalarına pul verilməsini kəsməyi diləyirəm»].

tanın Denikin saldırısına uğraması Parlamentdə, elliyin düşüncəsində görünməmiş bir qorxu doğurmuş, qardaş Dağlıların qurtuluşu üçün çağın, ortamın yol verdiyi işlər görülmüşdür.

Çağın böyük bunalımları içində çirpən Acar, Qars, Araz boyundakı müsəlmanlar da Azərbaycan Cümhuriyyətinə, onun maddi-mənəvi yardımlarına umud edirdilər.

Cümhuriyyətə Xəzər dənizinin qarşı üzündə bulunan Türküstanlılardan da elçilər gəlib yardım diləyində bulunurdular.

Olmayan çətinliklər içində bulunan Cümhuriyyət bütün bu istəkləri gözə alaraq, politik durumun, gerçək ortamın qoyduğu bütün yardımları edirdi. Türküstanla politik ilişkiyə girişmək üçün oraya konsul adı ilə özəl bir görəvli də göndərilmişdi [Azərbaycan Cümhuriyyəti Dış İşləri bakanının 15 aprel 1919-cu il, 2 nömrəli qərarı ilə Əkbər Ağə Sadıxov 1919-cu il aprelin 2-dən Azərbaycanın Xəzəraxası Respublikada konsulu görəvinə qoyulmuşdur. «Zarya»-«Dan yeri» qəzeti 5 iyun 1919-cu il, 70-ci sayında Azərbaycanın Xəzəraxası Respublikada konsulu Əkbər Ağə Sadıxovun katib Rudinski, yazışmaçı Qaibovla birlikdə iyunun 5-də Aşqabada gedəcəyini bildirib. Azərbaycan Respublikası Dış İşləri bakanlığının 6 noyabr 1919-cu il tarixli 69 №-li Buyuruğu ilə Dağlılar Respublikasındakı Elçilik 1919-cu il oktyabrın 1-dən, Xəzəraxası Respublikadakı Konsulluq isə 1919-cu il noyabrın 1-dən bağlanıb].

Azərbaycan Cümhuriyyəti öz politik varlığını qorumağa çalışdığı sürədə, elliklə Türk, müsəlman toplumsal düşüncəsinin gözündə olması ilə mənən güclü olduğunu kəsinliklə unutmurdu. Bu sayğıya dəyər bir qurum ola bilməsi üçün nə ola bilərdi onu etmək istəyir, edirdi.

Bağımsız Azərbaycan dövlətinin politik quruluşu de-

mokratiya idi. Parlamentarizmə, sorumlu aqalıq quruluşuna bütünlüklə uyulurdu.

Söz, basın, toplaşmaq özgürlüyü də başdan ayağa yarıldı. Bir sıra ələşdiricilər bu yöndə, bəlkə, aşırı liberallizm göstərdiyini də yazırlar.

Bir qurulma, yaranma dönəmində bulunan bu yeni politikanın sözsüz, ələşdiriləcək çatışmazlıqları da az deyildi. Bunların ən böyüyü bu kimi çağlarda güclü bir yönətimin, güclü bir aqalığın qurulmadığıdır. Qarşı baxışların birliyi üçün uygulanan inandırma yolu ilə yanaşı bir az da güc yoluna gedilsəydi, bəlkə də, olayların sonucu başqa dürlü olurdu. [Çağının qoşucularından birinin «Ey Türk oğlu səni tanrın Doğuya düzyolgöstərən göndərdi» dediyi Məhəmməd Əmin bəy Cümhuriyətin dağıdılmasından çox üzöldüyündən bəlkə... demişdir. Azərbaycan Cümhuriyəti bütün çətinliklərə baxmayaraq gün-gündən gəlişir, güclənir, demokratikləşirdi. Azərbaycan Cümhuriyəti Böyük Birlik Dövlətlərinin dönüklüyü üzündən dağıdılmışdır. Bir çağlar Rus Ordusunun qabağına düşmüş keşis babası İsrail Ori kimi Rus-erməni-sovet-mason bolşefəşistləri ordusunun qabağına düşüb gələnərdən biri, Türk yağısı Anastas Mikoyan 1920-ci il avqustun 31-də «Baksovet»in bütün rayonlarla birgə toplantısında demişdir: «Bizim Azərbaycandakı yenməmiş təkə bizim çalışmağımız, Bakı işçilərinin çalışması ilə olmamışdır. O, Sovet Rusiyasının XI işçi-köylü ordusunun əlilə olmuşdur!». Bəlgə ARPİQPBA, f. 276, yazı 3]. Bunu da unutmayaq: Azərbaycan Cümhuriyətinin dağılması içdəki ayaqlanmalardan çox dışdan gələn saldırgan bir gücdən olmuşdur. Amacımız geniş bir incələmə olmadığından bitiyimizin ölçüsünəşgar bir özətlə yetinirik.

VII

ÖNƏMLİ OLAYLAR QARŞISINDA

Azərbaycan uluslararası ilişkilerə yenice girmiş, motoru yeni qurulmuş bir Aqalıq durumunda ikən çox qorxulu bir dönəm keçirirdi. Baş üzərində azalmayan bir qorxutək duran Denikin gücləri vardı. Əski Rusiyanı göstərən bu qara güc Azərbaycan Cümhuriyətinə bir neçə yol qorxutmuşdu.

Bir ara Qızıl Moskvanı belə qorxudan bu güc bir yürüşdə Bakıya enmir, ya da Kaspi [Xəzər] dənizindəki donanması ilə Azərbaycan paytaxtını bombardıman etmirdisə, ancaq Birlik Dövlətlərilə bağı olduğu üçün buna ürək edəmmirdi!

Birlik Dövlətlərindən önəmli yardımlar alan bu güclə Güney Qafqaz respublikaları arasında savaşa yer verməmək üçün Qara dənizdən Kaspi qıyısına kimi «demarkasiya cizgisi» çəkilmiş, Denikin Ordusunun bu cizginin güneyinə enməməsi politik yolla bəlirlənmişdi.

Martin sonlarına doğru Denikin Ordusu böyük bir hızla dağılırdı. O arada Dağıstanı tutmaqla Azərbaycanda qayğılar doğuran bu güc (Quzey Qafqazla Dağıstanda) yerini Qızıl Orduya verirdi.

Denikini sıxışdıran Bolşevik Ordusu bütün ulusların hüququnu, ulusal aqalığını sözdə bildirib tanıyırdısa da, Denikindən daha az yaramaz bir güc olduğunu işdə göstər-məmişdi. Bolşeviklər bir yandan yaraqlı güclərilə Qafqaz respublikalarının sınırına yaxınlaşır, bir yandan da Qafqaz ölkələri içindəki partiyalarını gücləndirir, çalışmalarına dəstək verirdilər. Çiçerin Azərbaycan, Gürcüstan respublika-

larına telsiz teleqrafla göndərdiyi notasında bu ağalılıqları qaçan Denikin Ordusunu bütünlüklə ortadan qaldırmaq üçün yaraq arxadaşlığına çağırırdı. Bu nota respublikaların bağımsızlığını tanımaq, barış anlaşması bağlanmasını istəməkdən çox yurddaşları Ağalığa qarşı qaldırmaq üçün propaqanda anlamında bulunurdu.

Azərbaycan Cümhuriyyəti (Gürcüstan da) aldığı notaya verdiyi cavabda kimsəni öz iç işlərinə qarışmağa qoymadığı kimi, Rusiyanın iç işlərindən olan Denikin Ordusu ilə savaşa istəyində bulunmadığını yazıb, Bolşevik Rusiyası ilə barış anlaşması bağlamaq istədiyini bildirir, Azərbaycanın bağımsızlığını tanımaq yetkisi olan Rusiya elçilərinin seçilməsini önərir, Azərbaycan elçilərilə görüş yerinin də bəirlənməsini istəyirdi. Ancaq Qızıl Dış İşləri bakanı göstərilən bəlli sorulara aydın, kəsin bir cavab verməkdənsə, Azərbaycanın iç işlərini ələşdirən qarışdırıcı «Bildiriş» notaları ilə düşüncələri qarışdırmağı daha uyğun bulurdu. [RSFSR Dış İşləri komissarı Q.V. Çiçerin Azərbaycan Cümhuriyyətinə ilk notanı 1920-ci il yanvarın 2-də verib. Azərbaycan Cümhuriyyətinin Dış İşləri bakanı Fətəli Xan Xoyski 1920-ci il yanvarın 14-də ona cavab göndərib. Çiçerin ikinci notasını Moskvadan 28 yanvar 1920-ci ildə verib, Fətəli Xan Xoyski fevralın 5-də ona cavab notası göndərib. Fətəli Xan Xoyski Çiçerinin fevralın 21-də göndərdiyi üçüncü notasına da martın 7-də gərəkən diplomatik cavabı verib. Bundan başqa Fətəli Xan Xoyski aprelin 15-də Çiçerinə 4-cü notasını göndərərək, Bolşevik Ordusunun ortadan qaldırılmış Dağıllar Respublikası topraqlarındaki Dərbənd [Dəmir qapı] rayonunda, Azərbaycan sınırı yaxınlığında toplanmasının nədəninə sorub, Rus-Azərbaycan ulusları arasında yaxşı qonşuluq ilişkileri qurmaq üçün danışıqlara başlamaq gününü, yerini bəirləməyi bildirib. An-

caq Çiçerin Fətəli Xanın bu notasına cavab verməyib].

Bu notalar alınıb verildiyi sırada Denikin Ordusunun Bolşeviklərdən qaçan qalıqları Kaspi donanması ilə birlikdə Bakı limanına yığılırdı. Bir az qabaq, 1828-ci ildə bağlanmış «Türkmənçay» Anlaşmasına dayanaraq Azərbaycana üz tutub Kaspi [Xəzər] dənizində Rusiya göstəricisindən başqa bir bayrağa dözməyəcəyini söyləyən güc indi protest etdiyi bayrağın altına sığılırdı. Bununla Denikinın donanmasından, ordusundan bir bölümü uluslararası hüquqa uyğun, yarağını verərək Azərbaycan Ağalığına keçirdi.

Denikin Ordusunun o yolla dağılıb Qafqaz respublikalarına sığınması ilə sözsüz, Azərbaycan ən böyük bir qorxunu adladırıdı. Ancaq indi də «Oddan çıxıb, alova düşürdü».

Denikinın yerinə indi Lenin gücləri keçmişdi. Bu da bir Rus gücü idi. Özü də bu güc öteki kimi deyil, ondan daha qorxunc bir güc idi. Öteki gücə bütün insan qatları qarşı olub, ondan qorunurkən, kimsədə onun yağı bir güc olduğuna quşqu yoxkən, bəriki öylə deyildi. Bunun aldadıcı çağırışları vardı. Bu, ulusların ağalığından, bağımsızlığından, Doğunun qurtuluşundan dəm vururdu, yoxsula cənnət boyun olurdu. İmperialistlərlə savaşa bulunan Türkiyəyə yardım etmək üçün əlini bir an öncə igid Anadolunun əlinə verəcəyinə söz verirdi.

Bu sonuncu çağırış daha etkili idi, Türkiyə dərdilə yanan Azərbaycanın ürəyinin incə yerinə basırıdı. Bu çağırış Bolşevikləri yalnız sözləri ilə tanıyan, özlərilə çıxarları bulunmayan bəzi Türk (Türkiyə anlamında) çevrələrilə subaylarını çox etkiləyirdi.

Durum doğrudan da yaman dolaşığı idi.

İstanbulda Misaqi-Millini [Bağımsızlıq Bildirişi] bildirmiş Parlamenti Birlik Dövlətləri Komandanlığı dağıtmış,

Ulus elçilərindən önəmli bir bölümü Maltaya göndərilmişdi. Türklüyün ünlü bahadırı Qazi Mustafa Kamal Paşa bir kaç dönməz yaranı ilə Ərzurumla Sivasın uzaq köşələrində, Anadolunun çalışqan elində, bugünkü uğurlu bir yenmə ilə bitən Ulusal axını başlayırdı. Bu axını başlanğıcda boğmaq istəyilə yaraqsız qalmış Ulusal güc üzərinə Birlik Dövlətlərinin heç bir haqları olmadan verdiyi İzmir çıxan Yunan Ordusu ağlasığmaz zülmərlə Anadolunun bağına doğru saldırdı. Bəridə də bütün Doğu Anadolunu ələ keçirmək istəyən Ermənilər Ulusal gücün başı üzərindən Yunanıstana əl uzadırdı.

Belə bir durumda «suya düşən ilana sarılar» ata sözüncə, Türkiyənin qurtuluşuna çalışqan ulusalçı axınının başçıları dünya imperialistlərinə savaşı bayrağı açmış bir durumda bulunan Rusiyaya baxır, oradan bir umud gözləyirdilər. Rusiya devriminin başçıları Türkiyənin bu umacağından, bu çatışmazlığından çox bəcliklə yararlanacaqlar. Bu yararlanma sonucunda ən azı, əldən getmiş Qafqaz, başda Bakı nefti olmaqla yenidən Rusiyaya qaytarılacaqdır.

Ortaya bir çağırış atılırdı: Bolşevik Rusiya kapitalla yağıdır! Döyüşən Türkiyə Avropa imperializmilə ölüm-dirim savaşındadır. Ankara döyüşçülərinə yardım etmək Moskvanın istəyidir! Bu yardımın gerçəkləşdirmək üçün Qafqazda bizə arxadaş ağalılıqlar qurmaq, bir an öncə Qırmızı Ordunu Anadoluya yeritməklə Türklərə yardım eləmək gərəkdir [Nərman Nərimanovun Azərbaycan K(b)P-nın Politbürosunun 1920-ci il sentyabrın 16-da keçirilən, Nəriman Nərimanov, Lado Dumbadze, Qarayev, Stasova, Yeqorov, Qasimov, Karakozov, Sturua, RSFSR-in İrandakı elçisi Eliavanın qatıldığı birləşmiş toplantısındakı çıxışının protokoluna baxaq: Yoldaş Nərimanov: «Türkiyədə Kamalın durumu ağırdır. Türkiyənin özündə Kamalla yaraqdaşlarına qarşı ayaqlanma

sağlanır. Kamal Anadoluda bir çox yerdə olan ayaqlanmanı kəsinliklə basdırmışdır. Ancaq bu onu başqa ayaqlanmalardan qurtarmır, özü də bu ayaqlanmalar Türkiyəyə qonşu dövlətlərdə sağlanır. Kamalın ordusunun geriçəkilməsi patron yoxluğundandır. Antantanın planı Azərbaycana saldırib Rusiyanı baş nərindən – Bakı rayonunun neft ocaqlarından yoxsun buraxmaqdır! Durmadan bahadırcasına işlər görülməlidir. Bütün bunları ortaqlığa bildirmək gərəkdir. ARPIQP-BA fond №1, sıra № 1].

Belə bir propaqandanın İzmir qaçqınları üçün ölkənin hər yerində yardımlar toplayan, qəzetlərində Türkiyənin yasına qatılan Azərbaycan ulusunda nə kimi etkilər yaradacağını, bu yolla nə kimi olaylar çıxarılacağını düşünün. Bolşevik ağzından eşidilən bu sözlərə bir də bu sözün başqa amacı olmadığına inanan, Azərbaycanda qonaq, eləcə də qulluqda bulunan türkiyəli saygın qardaşlarımızın tutulacaq hər hansı bir qarışıqlığın necə yüngülcə ortaya gələ biləcəyini anlayarsınız.

Azərbaycan ulusalçıları Bolşeviklərin Rusiya içində qaldıqca kəsinliklə qarşılı deyildilər. Devrimçi Rusiya ilə savaşan Türkiyə arasında çəpər olaraq Anadolu ulusalçı axınına əngəl olan bir güc də deyildilər, Bolşeviklərin bildirdiyi çağırışların içdənliyinə yalnız Azərbaycan Cümhuriyyətinin bağımsızlığını gerçək tanımalarından sonra inana bilərdilər. Yoxsa «bütün oyunun Molla Nəsrəddinin yorğanı üstündə oynanacağına» quşquları yox idi.

Bir yandan türklüyün ünlü bayraqçısını, bütün Doğu tarixini dəyişdirəcək, böyük yenilgidən qurtara biləcək istəyə qarşı çıxmaq, bir yandan da Türk aləminin bel sümüyü olan yeni bir Respublikanı öz əlilə qırmamaq. Bax, iki böyük, so-

rumlu görəv!... Bu iki görəvi uzlaşdırma bilmək üçün birpartiyalı deyil, koalision durumda bulunan Ağalığ bu yöndə aydın bir qərar alamayıb, həftələrlə sürən bakanlar bunalımı içinə girmiş oldu.

Ağalığ dolaşıda, bunalımda ikən Qarabağ olayı törədilir. Novruz bayramı gecəsi Şuşa kəndinin yaxınlığında yerləşən Xankəndi deyilən ordu qəsəbəsi bayram içində, subaylar, ordu başçıları bayram gecəsini keçirməkdə. Əskərlər axşam bayram şənlikləri keçirdikdən sonra dincəlməyə dalmış, uyuyurlar. Bu arada yan-yörədəki köylərdə yaşayan Erməni quldurları bu gecə üçün sağladıkları süngülərlə basqın edirlər.

Ansızın yapılan bu gecə basqını böyük bir plana uyğun edilmişdi. Komandanlıq olayı biləntək ağıllı davranır, əskərlər yataqlarından qalxaraq amansız yağı ilə qırtlaq-qırtlağa gəlir, ordu başçıları bilgiləndirilir, basqınçılar geri oturdulur.

Xankəndinə yapılan basqınla bir saatda ünlü «Əskəran keçidi»ni də Erməni quldurları tutur. Əskəranın tutulması ilə Qarabağın Bakı ilə olan bağlılığı kəsilirdi. Qarabağın general-qubernatoru olayı Bakıya bildirir, yardım istəyirdi. Ermənilərin qışları qısqaca aldığı, yardım gücü gəlməzsə, yenilginin gerçək olacağını etkili cümlələrlə söyləyirdi. Qışla tutularsa, bütün Qarabağın Ermənilərin əlinə keçməsi gerçək sayılırdı.

Ordunun önəmli bir bölümü yubadılmadan Əskərana göndərilir. Güclü bir çarpışmadan sonra ikinci saldırida Əskəran keçidi yağılardan arındırılır, Xankəndi qurtulur. Qaçan quldurlar daha yüksək dağlara çəkilərək dirənişlərini sürdürürlər. Quldurlar izlənilir. Azərbaycan əskərləri Keşiş köyünə

toplaşan Erməniləri qısqaca alır.

Qarabağ cəbhəsində olaylar belə getməkdə ikən, Ermənistan sınırında ordu toplandığı görünür. Bu arada Qazax sancağında da yeni bir cəbhə açılır. Burada da Erməni güclərilə Azərbaycan gücləri arasında vuruşmalar başlayır.

Belə ansızın, quldur biçimində olan saldıru müsəlmanları son dərəcədə acıqlandırdığından, dörd yanda bir taqım olaylar çıxmasına nədən olaraq, Şamaxı, Şəki, Gəncə sancaqlarında erməni-müsəlman qanlı olayları törəyir.

Belə bir çağda Dağıstanda kilitli güclər toplamış Bolşeviklər görüntüdə bərişcil bir üz göstərməklə olayları izləyib dururdular. Bu arada da bolşevik alver elçisi Solovyov [«İskra» qəzeti 30 mart 1920-ci il sayında yazırdı: «Rusiya «Sentrosoyuz»unun Xəzəryanı, eləcə də İranla işlərin yonəticiisi S.İ. Selavri Birlik Dövlətlərinin 1920-ci il yanvarın 16-da [19] Parisdə çıxardıqları qərara dayanaraq, Respublika Ağalığı ilə Rusiya ilə alver ilişkilerinin yenidən başlamaq, «Sentrosoyuz»a Volqa yolu ilə aparmaq üçün, malların pulunun bir parasını Azərbaycan pulu, bir parasını da «Sentrosoyuz»un əlindəki gündəlik işlənən mallarla ödəməklə 5 milyon pud neft, eləcə də neft ürünləri buraxılması üçün Anlaşma bağlamışdır. Bundan başqa Azərbaycan Ağalığı, Sovet Ağalığı «Sentrosoyuz»a gəmilərin geri qayıtması ilə bağlı qarant verərsə, Bakı Neftdaşına Donanmasının gəmilərindən yubatmadan, yararlanmağı önərdi. Sözsüz, bu ilk addımdır, gələcəkdə neft buraxılması daha da artacaqdır... Bunun böyük politik anlaşma faktı olduğuna quşqu yoxdur. Azərbaycan Ağalığı Rusiyaya heç bir yağı tutumunun olmadığını göstərdi. Moskvadan gözlənən cavabın Rusiya Ağalığının Azərbaycana olan savaşıclı tutumu ilə bağlı Çiçerin notalarından sonra yaranan quşqunu dağıdacağını düşünürük] Bakıda Azərbaycan

Ağalığı ilə neft alınması işlərini danışmaqda idi.

Qarabağ olayları ilə bağlı keçirilən Parlament toplantılarının birində bolşevik elçi [Əliheydər] Qarayev:¹ «Qarabağda ortaya çıxan bu olay Birlik Dövlətlərinin bizi boğmaq üçün sarıdığı zəncirlərdən bir halqadır. Bu halqanı Azərbaycan öz gücü ilə parçalayammaz! Buraxın, Doğu uluslarının hüququnu qoruyan Qızıl Ordu gəlsin, Qarabağ ayaqlanmasını yatır-sın. Daha sonra Anadoluya yardıma getsin!» – deyirdi.

[Əliheydər] Qarayev bu sözləri söylərkən, Parlamentin qonaqlar lojasında duran türkiyəli qardaşlarımızdan yetkili birinin ağırbaşıqla doğrulayıb, bəyəndiyini görürdüm.

Erməni ayaqlanmasından bir az qabaq başqa bir olay da törədilmişdi. Azərbaycan Komunist Partiyası adı altında toplanan devrim komitələrinin Ağalığı devirmək amacı ilə bir ayaqlanma yapmaq istəyində olduqları Ağalığa bəzilənmiş, bu qurumun üzələrinin bütünü öyrənilmiş, izlənməyə başlanmış, önəmlilərdən bir kacı gözaltına alınmışdı.

Erməni ayaqlanması ilə bu qurum arasında sıx bağlılıq olduğu da Moskvaya gedən Erməni sosial-demokratlarından Pirimovla Zaxaryanın Moskvada rusca yayımlanan «Həyatı-miləl» [Mejdunarodnaya jizn-Uluslararası yaşam] qəzetindəki çıxışları ilə bilinir.

1 [Əliheydər] Qarayev Parlamentə Sosialist blokunun sırası ilə girmişdi. Sonra bolşevik olmuş, daha sonra Rus saldırsının ardınca ona bir kaç günlüyünə Azərbaycan Savaş-Dəniz komisarı deyilmişdir [Bir kaç gün o biri satqın – Çingiz İldırım işləyib. Bu satqınsa 1920-ci il iyunun 1-dən 1923-cü ilin yanvarına kimi].

VIII

BOLŞEVİK SALDIRISI

Həftələrlə sürən bakanlar bunalımının sonunda politik partiyaların qatılımı ilə yeni Kabinənin yaradılması Məhəmməd Həsən Hacinski bəyə tapşırıldı. Məhəmməd Həsən bəy Bolşeviklərdən Azərbaycanın bağımsızlığı, topraq bütünlüyünün qorunması onayı almaqla, savaştan Türkiyə ilə devrimçi Rusiya arasında hər iki yana arxadaş bir Ağalığ quracaqdı. Bu amacla daha yeni kabinənin yaradılmasını bəkləmədən, ayrıca bir Elçilik də Bolşeviklərin yanına göndərilməmişdi. Bu Elçiliyin Rusiyanın istədiyi ekonomi ürünlərini verib, Bolşeviklərdən bağımsızlıqla, topraq bütünlüyünə politik onay almaqla anlaşımaq yetkisi vardı.

Durum belə gözlənilmədən, ansızın Bolşevik Ordusunun sınıra saldırdı sorağı alınır. Aprelin 26-da gecə olan bu olay 27-sində erkən politik çevrələrə bəlli olunca, hamı şaşqınlıq içərisində donuq qalıb, çaşır. Ordunun çoxu Qarabağla Qazax cəbhələrində olduğundan, sınırdan bulanan əskərlər 60 min [72.472] sayda saldıran yağıya iki saatadək dirəndikdən sonra geri çəkilirlər.

O gün, axşama doğru kəndi qorumaq üçün könüllülərdən yaradılan, subayları bütünlüklə türklər olan «Yardım alayı»nın [Başçıları türkiyəli subaylar olan «Yardım alayı» Bakının Ordu komendantı general-mayor Fıridun Vəzirovun 4 sentyabr 1919-cu ildə general-kvartirmeyster-gözləmçi-general Vasili Dmitriyeviç Karqaleteliyə verdiyi Göstərişdən sonra «qoşun çəkilərsə, kənddə güvənliyi saxlamaq üçün könüllülərdən» yaradılmışdır. General-kvartirmeyster Vasili

Dmitriyeviç Karqaleteli sentyabrın 4-də, Göstərişin altında «Çaparaq! Onların sayı neçədir? Çoxlu sualları aydınlaşdırmaq üçün Dəstənin başçısını çağırmaq olmazmı? – Alt yazısı yazmışdır. Dövlət Savunma Komitəsinin 1920-ci il martın 27-də verdiyi Qərarla «Yardım alay!»nın Azərbaycan Ordusundan alınaraq İç işləri bəkanlığına verilib, ancaq bəkan qarşısında sorumlu edilməsi, general-kvartirmeyster Vasili Dimitriyeviç Karqalatelinin Alt yazısındakı quşquları, polkun hansı amacla yaratdıqlarını aydın göstərir] yenə zirehli avtomobilləri sürən Türk¹ subayların, donanmada qulluq edən Osmanlı subaylarından bir çoxunun Bolşeviklərlə bir olduqları anlaşıldı, daha qurulmamış yeni Kabinə ilə diləkçəsi alınsa da, Ağalığı daha verməmiş əski Kabinə arasında asılı duran Ağalılıq, onunla birlikdə Parlament Azərbaycan Komunist Partiyasının ultimatumu qarşısında bulundu. Bu ultimatum Ağalılığın Azərbaycan Komunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinə verilməsini istəməklə birlikdə Azərbaycanın bağımsızlığının güvəndə bulunacağına, Ağalılığın Ruslara verilməyəcəyinə boyun olurdu. Parlament bütün partiyaların elçilərindən yaradılmış komisiya ilə Komunist Partiyası elçiləri arasında olan Anlaşmaya görə:

1. Rus Ordusu Bakıya girməyib, dəmir yolu ilə Doğu Anadoluya yardıma gedəcək.
2. Azərbaycanın bağımsızlığı, topraq bütünlüyü hər hansı saldırdan, özünəbirləşdirilmədən uzaq qalacaq.
3. Azərbaycan Ordusu olduğu gibi qalib dağıdılmayacaq.
4. Azərbaycan politik partiyalarının özgürlüyü, toxunulmazlığı qorunacaq.
5. Əski başçılar, Ağalılıq üyələri, Parlamentdən kimsə politik baxışlarına görə suçlanmayacaq.
6. Özgürçə toplanacaq Azərbaycan şuraları Ağalılığın po-

1 Buradakı Türk Osmanlı türkü deməkdir.

litik quruluşunu bəirləyəcək.¹ [Bu düzük 1920-ci il mayın 6-da rusca «Komunist» qəzetinin 4-cü nömrəsində yayımlanmış 7-lik düzükdən bir az ayrılır. Bu tarixi bəlgə də Azərbaycanın böyük oğullarının son anda belə ancaq Azərbaycanı, ulusunu, demokratik dövlətçiliyini qoruyan bir bəlgəyə səs verdiklərini göstərir].

Bu arada qonaqtək Bakıda bulunan Osmanlı türklərindən bir sıra sorumlu adamın ağzından deyilirdi: «Gələn Qızıl Ordu komandanı Nicati bəy adında bir Türkdür. Bu ordunun bölükləri içində Türk savaşı tutuklularından qurulmuş alaylar var. Bir çox bölüklər də Volqaboyu türklərindən oluşur. Bu ordu ölüm-dirim savaşı içində bulunan Anadolunun yardımına qoşur. Bu gücə qarşı göstəriləcək dirəniş Türkiyənin qurtuluşuna əngəl edəcək bir olay ola bilər. Bu işə böyük türklük, islamlıq baxımından satqınlıqdır!».

Bütün bu koşulların ertəsi gün yırtılacağı gerçək idi. Söylənən sözlərin də birər politik yalandan başqa bir şey olmadığı aydındı. Bununla belə bu aydınlıq bir çoxları üçün quşqulu idi. O anda aldananlar olduqca çoxdu.

Ancaq bütün bu koşullara uyulmayacağını, hüququmuzu, bağımsızlığımızı tanımaqla, Anadolu yardımına gedəcək güclərə yollarımızın açıq bulunduğunu, bizə sormadan sınır qorucularımızı toprağa sərərək ölkəmizə girən hərhangı gücü arxadaş deyil, yağı kimi qarşılamağın gərəkliliyini, Parlamentin öz qərarı ilə deyil, yalnız yağı süngüsü ilə hüququndan keçə biləcəyini bildirərək protest edən olmuşsa da², Ulus elçilərinin çoxu bəlli olayın etkisi, basqısı altında, göstərilən ortamda Ağalılıq Azərbaycan Kommunist Partiyasına qapdırmalı olmuşdur (27 aprel 1920).

1 Parlament Komissiyası bu qərarı təkə «Müsavət» elçisinin qarşı səsverməsilə almışdır.

2 Bu qarşı çıxışı «Müsavət» Partiyası adından başçı kimi yazar söyləmişdir.

Aprelin 28-dən üçboyalı Azərbaycan bayrağı bir az Qızıl Sovet, çox yerdə də Osmanlı bayrağına dəyşdirilmişdi.

Milis [polis] başında, «Yardım alay!»nda, kənd komandanlığında, eləcə də başqa önəmli yerlərdə bulunan Türk (Osmanlı) adı, qolu ilə çıxan gündəlik buyuruqlar, bildirişlər, açıqlamalar gözə çarpırdı. Elə bir etki yaradırdı, elə bil çevrilişi yapan saldıran Rus Ordusu deyil, Osmanlı türkləridir: «Müsavət» Ağalığı devrilmiş, yerinə Türkiyə Ağalığı qurulmuşdur. Avtomobillərdə kəndin çeşidli yönələrinə qoşan Osmanlı subayları doğrudan da bu gedişi gücləndirəcək özəllikdə idi. Daha çox da çevriliş çağında Türk komisarlığı adı ilə yaradılan qurum adından yayımlanan bildirişlərlə, Türk kommunistlərinin yayımladığı «Yeni dünya» qəzeti bu «Əmri-xeyr»in [Yararlı işin] öz istəklərilə olduğunu yazdıqdan sonra «İngiliscə Müsavatı devirməklə iki amac güdüldüyünü» açıqlayırdı:

1. Azərbaycanın qurtuluşu.

2. Yaşamı üçün savaşa bulunan Türkiyəyə devrimçi Rusiyanın yardımının çatdırılması.

«Türk elçiliyi»nin bildirdiyinə görə birinci amaca ulaşılmış, ikinci amaca çatmaq üçün də Xəlil Paşa Moskvaya göndərilmişdi.¹ Doğrudan da iki gün qabaq Xəlil Paşa Bakıdan Moskvaya getmişdi.

¹ O çağda yazar Bakıda gizləndirdi. «Yeni dünya» qəzetinə taxma adla bir məktub yazdı. Bu məktubda «Azərbaycanda olan çevrilişi siz Türklərin verdiyi bildirişlərə görə «yararlı olay» kimi anlayan yaşayanlarda, son sayımızda yayımlanmış bir bölüm çox önəmli quşqu yaratmışdır. Xəlil Paşanın Rusiyanın Türkiyəyə yardımını sağlamaq üçün Moşkvaya getdiyini yazırsınız. Baxmayaraq, Azərbaycanlılar bəlli olayı Türkiyə adına edilmiş önəmli yarar kimi anlamışlar. Yazdığınızdan bu yararın indi də çıxarılmadığı anlaşılır. Düşünək: bu yarar paşanın Moskvaya gedişindən sonra da olmazsa, o çağ siz Türklər bizimlə qardaş qurtarıcısı ikən, qardaşöldürən yerində qalmazsınız?!» – deyə lağ edilirdi. Bu məktub çap olunmadı. Yalnız bir kaç ay sonra Lahic dağlarında əlimə keçən «Yeni dünya» saylarından birində bu «məktub yiyəsinin Türk Komisarlığına» gəlib cavab alması bildirilirdi.

Azərbaycan ata sözüdür: «Yalanın ömrü az olur».¹ Bu «Yararlı iş» yalanının ömrü də bir həftə sürmədi. Rusiya Qızıl Ordusu yuxarıda göstərilən ortamın mürəkkəbi belə qurmadan, mayın birində Bakıya girdi. Ancaq söylənən ortam dışında dəmiryolu ilə Doğu Anadolu sınırına getməyərək, çeşidli yollarla ölkənin strateji yerlərini tutmağa başladı.

Qızıl Ordunun Bakını tutmasından iki gün sonra Türk komandanlar Rus yoldaşlarla dəyşdirildi. Ancaq iş bununla da qalmadı. «Yararlı işi» başa çatdırmaq üçün nə sayda Osmanlı subayı varsa, hamısını ya tutdular, ya da qapı dışarı etdilər.²

«Şərəitnamə»nin o biri düzüləri də oxşar itkiyə uğradı. Ordunun subaylarını tutub, özünü çeşidli uydurmalarla dağıtmağa başladılar. Əski Ağalığ başçıları ilə keçmiş ulus elçiləri bir-bir tutuldu, bir bölümü də ölkədən getməli oldu. Gözdə neçə aydın varsa, hamısı sıx izləndi, tutuldu. Kəndin seçkinləri, eləcə də yüksək görəvlərdə bulunan adamlar güclə küçə süpürmək, çoplük, eləcə də başqa təmizlik işlərində işlədildi [General Səməd bəy Mehmandarov].

Ağalığın ən önəmli görəvlərini Rus, Erməni, Gürcü, Türk olmayan işçilərlə dışdan gələn yadellilərə verdilər. Qızıl Ordunun içində «ÇK»lar yaradıldı. Devrim qarşısı qurumlarla, adamlarla savaşan bu qanlı qurum qorxunc bir bicimdə asmalara başladı. [Semyon] Pankratov adlı bir qanıqənin adı hər kəsi titrədir, asılanların sayagəlməz sıraları dörd yana qorxu yayırdı.

Daha hər kəs aldandığını görürdü. Bu baxımdan alda

¹ Anadolu deyimindəki «Yalançının mumu yatsiya kimi yanar» ata sözüne uyğun.

² Bu politika Mustafa Sübhinin Bakıya gəlişindən sonra daha da güclənmişdi [Mustafa Sübhi Türkiyə Kommunist Partiyasının başçısı]

nanlar yalnız Osmanlı qonaqlarımız deyildi. Bolşevik qəzeti Bolşeviklərdə bütün müsəlman aləminin qurtarıcısını görən, buna görə də bütün gücünü onlara verən «İttihad» Partiyasına «gərəksiz bir ortağ» [Rusca «Komunist» qəzetinin 5 may 1920-ci il, 3-cü sayında V.L. adlı yazarın «Kompremetiruyuşiyə «soyuzniki»-«Güvənsiz «ortaqlar» yazısında. Rus-erməni-sovet-mason bolşefəşistləri Türk partiyalarına «Güvənilməz «ortağ» desələr də, «Daşnaksütyun»la «Hnçaq»ı sevə-sevə sıralarına alıb, quzğun kimi Türklərin üstünə saldılar] – deyə cavab verdi.¹

Müsavətlərdən bir bölümü də «sol müsavətçi» adı ilə durumu bir az da olsun yumşaltmaq istədilərse də onlara «İlanın ağına da, qarasına da lənət!» – dedilər. Bir ay öncə müsavətçi, eləcə də başqa ulusalçıların öncədən gördükləri qorxu bütün üryanlığı ilə ortaya çıxırdı. Rus bolşevikləri əski Rusiya sınırlarını tuturdular. Devrimdən bir ay sonra bütün Azərbaycan ölkənin qorxunc bir saldıruya uğradığını acı da olsa anlamışdı. Ulus, Türkiyəyə gedir deyə dözdüyü Rus Ordusunu ölkəsində qırğınlar törətməyi sürdürdüyünü görüncə, sevgili ordusunun ona hər yürüşü ilə dünyalar boyda ruh, uca duyğu verən yaşıl əskərlərinin düzensiz bir biçimdə dağıldığını, aydınlarının onunla ilişkisinin yasaqlandığını, var-yatırının yağmaya getdiyini, ədəbinin, ulusal əxlaqının çox aşağılandığını duyunca, dözəmmədi, ayaqlandı.

Bu ayaqlanma birinci Gəncədə başladı. Çarizmin qanıçən generalı Sisianovla parça-parça doğranıncayadək savaşan Cavad Xanın kəndi bu yol da özünü göstərdi, ulusun dözəmmədiyi, saldırlara qarşı döyüşkən ruhu ilə köpürdü. Burada daha yaraqlarını verməmiş Azərbaycan əskərləri dirənişin özulünü oluşturdular. Ayaqlanma bir həftəyədək sürdü.

¹ Bakıda yayımlanan «Komunist» qəzetinin 1920-ci il may saylarına bax

Ruslar burada diviziyalarını itirdilər. Bakıdan yardım gücləri gəldi. Bir yandan da Gəncə Erməniləri ayaqlananları arxadan vurmağa başlayınca, kənd yenilməli oldu. Yolları daşqın çayla kəsilən yaşayanlar qorxunc bir soyqırıma uğradı. Kənd yaxıldı, bazar yağmalandı, tapdanmayan mənlik qalmadı.

Gəncə ayaqlanması ilə yanaşı Tərtər, Ağdam, Şuşa qəsəbələrində, kəndlərində bulunan Azərbaycan Ordusunun bö-lükləri də yörədə yaşayanların ayaqlanmasına birər ortaqlıq, qaynaq olurdu.

Tərtərdə Qızıl Ordunun bir alayı yox edildi. Ağdamda yenə olduqca böyük itki verdilər. Qarabağ, Şəki, Zaqatala, Lənkəran, Quba, eləcə də başqa yerlər də bir neçə yol ayaqlandı.

Lənkəran sancağındakı ayaqlanmalar aylarla sürdü.

Zaqatala, Şəki ayaqlanmaları çox qanlı bir yolla basdırıldı.

Biz burada az-çox önəmli biçimdə ortaya çıxan ayaqlanmaları yazırıq. Baxanda, ayaqlanmayan bir yer qalmamışdır. Satqınca endirilən ani saldıru ilə qurucu güclərsiz, öz-özünə törəyən bu olaylar içində elələri var, doğrudan da birər igidlik söyləncəsidir.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin tarixini yazacaq tarixçilər, sözsüz, bu ayaqlanmaları bütünlüklə öyrənib yazacaqlar. Bu ayaqlanmaların yersiz olduğunu, elliklə itki gətirdiyini deyənlər var. Ancaq bu ayaqlanmalar da olmasaydı, Azərbaycan ulusu bilməm hangi olaylarda öz namusunu qorumuş olduğunu göstərəcəkdilər?!

Azərbaycanlı necə ayaqlanmayaydı, Yunan qarşısına gedir deyə yurduna bir arxadaş, ortağ kimi girən bir ordunu ölkədə qardaşı-qardaşına düşürən, saldırqan, acımasız bir güc olaraq görürdü?!

Yaşıl Azərbaycan əskəri necə dözəydi, subaylarını, yetkililərini heç bir nədən olmadan tutur, qurşuna düzürdü?!

İnsanlar necə dözəydi, namusla qulluq etməkdən başqa suçu olmayan çalışqan yönəticilər, generallar qurşuna düzülür, ulusuna bağlılığından başqa suçu bulunmayan öyrətmənləri, yazarları, yaşıl aydınları, qadın öyrətmənləri belə ayırmayaraq quldurtək öldürürdülər?!...

Ulusun dözümlü necə daşmayaydı, bir çağlar Rus çarizminin Türk savaşı tutuqlularının ölüm yeri etdiyi Bakı limanındakı adaları bu əl Türk arxadaşlığı adı altında yürüyən satqın bir güc Azərbaycan yaşilllarının məzar yerinə çevirirdi.¹

Azərbaycan ulusu necə dözəydi, gələnek-görənəklərinə yad bir quruluş yaradılması ilə Rus mujiki ona ağılıq edir, tanımdadığı, bilmədiyi alçaqları başına sorumsuz ağa kəsdirirdilər?!

Öz ulusal yaşanı, din adətlərilə yaşayan bir müsəlman necə qıyaydı, ailəsinə, girilməsi yasaq yerlərinə yabancılar girir, ismətli bir müsəlman ailəsinin bulunduğu otaqla qonşu, çox ara girişləri də ortağ, iç Rusiyanın bilməm hankı yanından gəlmə bir Qızıl Ordu subayı yaşadılır, illərdən bəri oluşan ulusal gələnek-görənəklərə kommunizm quruluşu adından ağılasıgmaz yumruqlar endirilirdi?!

Bax, Azərbaycan ulusu arxadaş deyə ölkəyə girən gücün bir aydan daha az bir görkü ilə qorxunc bir maddi-mənəvi yağ gücü olduğunu görüncə, uyquda ikən üstünə ölüm qorxusu çökən bir adam kimi yerindən dik qalxmışdı.

Daha ulus ayaqlanmışdı.

Üzünə devrim, özgürlük maskası taxan Rus gücü namus, ulus adına ortaya çıxan bu qıyamı Nerona rəhmət oxutduracaq bir kəskinliklə basdırır, dörd yanda işləməyə başlayan ÇK-lar gecə-gündüz qanlı işlərini sürdürürdülər.

Girişinin ilk günlərində «çevrilişin qansız olduğuna»

¹ Bolşeviklərin güllələdiyi insanların bir sırası bitiyin sonunda verilir.

acıqlanan bu qanlı güc, qaniçənlik duyğusunu doyurmaq üçün olanaq bulmuşdu. Yalnız ayaqlanma olan yerlərdə deyil, ayaqlanma ilə ilişkisi olmayan yerlərdə də güllələnlərin sınırı, sayı yox idi.

Gəncədə ayaqlanma başlayınca Bakıda tutulanların çoxu öldürüldü. Kəndlərdə, böyük qəsəbələrdə yaşayan sayğınlər «ulusalçılığın kökünü biryolluq kəsmək üçün» aravermədən sorgusuz-sualsız güllələndi.

Bu qurbanların çoxu subay, yazıçı, öyrətmən, doktor, öyrənci, yönəticisi, eləcə də başqa bu kimi aydınlardan idi.

Azərbaycanın gerçək diktatoru, cəlladbaşı [Semyon] Pankratov idi. Pankratovun buyuruğunun üstündə bir buyuruq yox idi. ÇK yetkilisinin özbaşınalığı o yeri bulmuşdu, Azərbaycan komissarlarının başçısı bulunan Nəriman Nərimanovu belə çıxdaş eləmişdilər.

Bu tutma-basmalara baxmayaraq, Azərbaycan ulusalçılığı düşüncəsindən ayrılmadıqları üçün Bolşeviklərdən qaçan, yenidən olanaq bulub bağımsızlıqlarının qaytarılması üçün savaşa sağlanan yurd oğulları indi İrana, Türkiyəyə, bütün Avropa ölkələrinə keçmiş, uyğun bir çağ bəkləyib dururlar.

Bolşeviklərin yuxarıda göstərilən ayaqlanmaları, daha çox da özlərinin uydurduğu işləri mahna edib Azərbaycan köylərində, qəsəbələrində törətdikləri dağıntılar Yunanıstanın Anadoluya verdiyi dağıntıdan geri qalmadığı kimi, Gəncədə törədilən qırğın da İzmir qırğından az deyildir. Bu olaylarda aclıq, yoxsulluq üzündən ölənlər çıxılmaqla, yalnız toplama güclərilə cəza dəstələrinin öldürdükələrinin sayı on mini kəsinliklə keçməkdədir. [Rus-erməni-sovet-mason bolşefəşistləri ağılığa keçəndən 1937-ci il qırğınlarna kimi Azərbaycanın 48 mindən çox yurddaşını öldürüblər. Onlar Azərbaycan Ordusunun Gəncə ayaqlanmasında ələ keçən subaylarının çoxunu qılıncla şaqqalayıblar].

«Çevrilış» Ağalığı Azərbaycan Komunist Partiyasına vermişdi. Bu Ağalığ üzdə bütünlüklə müsəlman üyələrdən qurulmuşdu. Ağalığ başçısı Nəriman Nərimanov əskidən Azərbaycanda bir az tanınmış adam idisə də, o biri arxadaşları bütünlüklə törəmə idilər. Gerçəkdə isə politika çevirən güc Rusiya Kommunist Partiyasının Azərbaycan Mərkəzi Komitənin katibi, Qızıl Ordu komandanlığı, ÇK idi. Bunlar bütünlüklə Ruslarla başqa yadellilərdəndi.

İlk günlər ulusu aldatmaq üçün yapılan oyunlar yalnız yüksək, eləcə də ordu qurumlarının Osmanlı türklərinə verilməsilə qalmadı. Bəlli Qızıl Ordu Erməni ayaqlanmasını da biryolluq bitirəcək, yolunu arındıraraq Anadolunun yarımına gedəcəkdi. Buna görə də Qarabağda daha dirəniş göstərməkdə olan Erməni quldurlarına saldırdı. Bir çağda Gürcüstan da qorxudulmağa başlandı. Ancaq bu, görüntüdə Azərbaycan ulusal politikasını savunmaq maskası Bolşeviklərin Ermənistanı tutmasına kimi qaldı. Ermənistanda da Bolşevik ağalığı qurular-qurulmaz Rus politikası əliaçıq Nəriman bəyin ağzı ilə iki gün öncə savunduğu Zəngəzurla Naxçıvan sancaqlarını törənlə Ermənistana bağışladı [Rus-erməni-sovet-mason bolşefəşistləri Bakı İşçi, Əskər, Matoros deputatları Sovetinin 1920-ci il dekabrın 1-də keçirilən toplantısında noyabrın 29-da çevrilış yolu ilə qurduqları Ermənistan SSR-ə Azərbaycan əməkçilərini XI Rus Ordusunun süngüsü ilə özgürlüyə çıxarmaq istəyən Əliheydər Qarayevin başçılığında keçirdikləri toplantıda Nərimanovun dililə dedirdilər: «...Zəngəzur, Naxçıvan sancaqları topraqlarının Sovet Ermənistanının ayrılmaz parçası olduğu bildirilir (Ura!...), Dağlıq Qarabağın köylülərinə özünübəhirləmə hüququ verilir! Zəngəzur toprağındakı bütün savaşlar kəsilir,

Sovet Azərbaycanının qoşunları oradan çıxarılır! (Alqışlar). Sovet Azərbaycanı özünün tükənməz neft, kerosin, eləcə də başqa var-yatır qapılarını Sovet Ermənistanının üzünə gəniş açır! (Gurultulu alqışlar).

Dünya imperializminin yırtıcılarının çıxardığı, ondan ötrü Güney Qafqazda qanlı qırğınlar törədilən bu var-yatır bu gündən sarsılmaz sıralarda birləşərək dünya kapitalizminin üstünə gedəcək Rusiya, Sovet Azərbaycanı, Sovet Ermənistanı əməkçilərinin malıdır! (Alqışlar). Yaşasın Sovet Ermənistanı ilə Sovet Azərbaycanının qardaşcasına arxadaşlığı! (Gurultulu alqışlar). Yaşasın dünyaya barış, qardaşlıq, əzilənlərə barış gətirən dünya devrimi!» (Gurultulu, uzun sürən alqışlar)»

Sonra çıxış edən, mələk donuna girmiş, yeni Sisianov Serqo Orconikidze gerçəkdə ulusumuzu dolayır: «Bu gün 20-ci ilin sonuncu ayı olan dekabrın 1-də Bakı əməkçiləri yeni yaranan Ermənistan Sovet Respublikasını salamlayır (Alqışlar). Yoldaş Nərimanovun çıxışı çox özəldir. O, bizə öz «Bildiriş»ini oxudu. Zəngəzur, Naxçıvan, Qarabağ sözləri onların anlamını bilməyən bilgisiz bir Rus üçün nə deməkdir? Demək olar heç nə! Hansısa Zəngəzur: verimsiz dağlar, nə çörək var, nə su! Orada heç nə yoxdur! Hansısa Naxçıvan: batıqlıq, malyariya, başqa heç nə! İnsanların heyvan kimi dolışdığı hansısa Dağlıq Qarabağ. Bu Qarabağda nə var? Heç nə yoxdur! Ancaq bax, yoldaş Nərimanov deyir: «Götürün onları özünüzə! Götürün Ermənistanın bu verimsiz topraqlarını! Baxanda, yaxşı işdir, Sovet Azərbaycanı artıq yükəndən qurtulur. Ancaq yox! Bu sancaqlarda, bu verimsiz topraqlarda Güneydoğu Qafqazda erməni-müsəlman sorunu deyilən sorun vardır. Bu sual yoldaşlar, bir-birini öldürmək üçün əməkçi müsəlmanı əməkçi erməninin üstünə salmışdır...Bax

budur, bu gün Azərbaycan Respublikasının başçısı çıxıb burada deyir: «Bu qorxunc sual daha yoxdur! (Gurultulu alqışlar). Bundan belə müsəlmanlarla Ermənilər arasında yağıçılıq yoxdur! Müsəlmanlarla Ermənilər, bu əməkçilər bundan belə Sovet Ağalığının qırmızı bayrağı altında qardaş olurlar (Alqışlar). Burada oxunan bu aktın çox böyük dəyəri vardır. Bu insanlıq tarixində örnəyi olmayan tarixi aktdır!». AR-PİQPBA, fond 276, yazı 3].

Gürcüstanla açılan savaş da barışla sonlandı. Gürcüstanı qorxudan Azərbaycan Bolşevik Ağalığı yaptığı bu barışda «Müsavət» Ağalığı ilə Gürcüstan Menşevik Ağalığı arasında öncə bulunan anlaşmaya görə kəsin çözümü Arbitraja buraxılacaq Borçalı toprağını gözünü qırpmadan Gürcüstanə verərək, əskidən Azərbaycanda olsa da, Gürcüstana verilmək istənən Zaqatala toprağı üçün Arbitrajda baxılmaq yolunu tutdu.

Azərbaycanın politik çıxarları adına savaşa başlayan Ağalıq sonucda ölkənin bölgələrini bağışlamaqla barış yapır, işçi üçün sınır ayrılığının olmadığı tutaqla olaraq irəli sürüldü. Doğrudan da Rusiya üçün bir sancağın ermənidəmi, türkdəmi qalmağının nə anlamı ola bilirdi!... Yetərdir bunlar hamısı Rusiyada olsun, ortadakı çəkişmələr çözülsün. Bu işdə uduzan müsəlman olursa, nə gözəl!!!

Bolşevik politikasının aldadıcı manevrlərindən biri də çevrilişin ardınca Leninin Azərbaycanın bağımsızlığını qutlayan bir teleqrafının yayımlanması, Qızıl Ordunun Azərbaycan Ağalığı ilə ayaqlanan işçi-köylü adından Azərbaycana çağırılması idi. Çiçerin bu çağırışı özünüsavunma kimi göstərir, Qızıl Ordunun Azərbaycana Azərbaycanlıların çağırışı ilə gəldiyi ortamı yaradılır. Ancaq çağıran da, «gərəkdir!» deyən də özləridir.

Dışda belə sözlərlə göz qapayan yalançıların içdə Azərbaycan çevrilişindən umduqları köklü istəkləri düzənləmələri üçün Behbud Ağa Şahtaxtinskiyə ulusal Azərbaycan Cümhuriyyətinin tarixi dağılmasının ən sorumlu yetkilisi bulunan Məhəmməd Həsən Hacınski Moskvaya getmişdilər. Bunların Moskvaya gedişini ulus istəyi kimi açıqlayırdılar: «Getmişlər Leninə söyləsinlər: bu quruluş Azərbaycana yaramaz!».

Gerçəkdə isə onlar daha çox illər gerçək anlamı hər kəsdən, Azərbaycanlı kommunistlərdən belə qapalı saxlanan bir taqım anlaşmalar üçün getmişdilər. Yalnız Şahtaxtinskiyənin qolu bulunan bu anlaşmalara görə Azərbaycan ordu, dış işləri, ekonomik, yemək-içməyinin düzənlənməsini bütünlüklə Rusiyaya verir, bundan başqa dəmir yolları ilə neft qurumlarınınin yönətimini də ona buraxırdı.

Bu anlaşmalara görə Azərbaycan ekonomik sorunlarda, yemək-içməklə belə bağlı işlərdə Rusiyada çıxarılan bütün dekretləri dəyişdirmədən Azərbaycanda uyğunlaşmalı idi. Göstərdiyimiz bakanlıqların Azərbaycan Komissarlar Soveyində birer gözləməçisi bulunacaq, bu gözləməçilərin öz bakanlıqları ilə bağlı sorunlarda sözləri bütün Sovet üyələrinin baxışının üstündə olacaqdı. Baxmayaraq, Azərbaycanın Moskva Ağalığına heç bir qatışacağı yox idi.

Azərbaycanın gerçək yatırı olan neftə gəlincə, bütün nefti Rusiya əlinə alır, bundan yalnız bir azı Azərbaycanda işlənmək, Türkiyə ilə İran bazarına çıxarımaq üçün Azərbaycan Ağalığına buraxılırdı. Bu say da Moskva Baş Yanacaq Komitəsinin onayı ilə olacaqdı. Demək, Moskvanın istəyi olmadan bağımsız Azərbaycan köylüsü komasında yanacaq lampasının işığı istədiyi gibi qullanammazdı.

Doğrudan da Bakı türməsinə bulunduğum çağda, qəzetlərdə Bakı ilə qonşu sancaqlardan birində köylü üçün

yaradılan gecə okullarının neft olmadığından işləmədiyini oxuyanda durmuşdum.

Ancaq nə yapasın, gizli pərdə arxasında saxladıqları bu anlaşmaları Bakıda çıxan kommunist basını ilə o sırada keçirilən Azərbaycan Sovetlər Qurultayında [AKbP-nin II qurultayı. 16-23 oktyabr 1920-ci il Qurultayın Bildirişində deyilirdi: «Azərbaycan partiya qurumu RKbP-nin ayrılmaz bəlməsidir. AKbP qurumca RKbP ilə sıx birləşmiş, onun proqramını, taktikasını, rəhbər orqanlarının bütün qərarlarını bütünlüklə alqılayıb, uygulayır. Buna görə də RKbP qarşısında duran bütün işlər AKbP-nin edəcəyi ən önəmli işlər sayılır] söz söyləyən həyasız çıxışçılar Azərbaycanın bağımsızlığının gücləndirilməsi kimi yozmuşdular.

İş yalnız ölkənin ekonomik qaynaqlarını ələ keçirməklə qalmırdı. Az-çox toxunulmamış qalan Azərbaycan Ordusu da dağıdılırdı. Bir sıra bölükləri devrim qarşısı deyə dağıtmış, geridə qalanları da Azərbaycan devriminin ardınca Bolşeviklərin İrana yapdığı saldırı yürüşünə göndərmişdilər. Bolşeviklər bu yolla bir yandan Azərbaycan Ordusunu öldürür, bir yandan da Rəştlə Ənzəlidə yaptıkları olayları Azərbaycanlı əlilə etməklə, bu iki dindaş ulus arasında ömürlük bir yağışlılıq, uçurum açmaq istəyirdilər.

Rəsmi Bolşevik yəzumuna baxılırsa, bütün bunlar Doğu devrimi üçün, Doğu uluslarını qaniçən Avropa kapitalistlərinin əlindən qurtarmaq üçün yapıldı. Bu amacla Türkiyə Kommunist Partiyası, İran Kommunist Partiyası eləcə b. qurulur, qurtarıcı kommunizm düşüncəsinin bu ölkələrdə yayılması üçün avantürist adamlardan oluşan çeşidli qurumlar yaradılırdı.

Yenə bu amacla Bakıda Doğu Ulusları Qurultayı [I Qurultay. 1-7 sentyabr 1920-i il. Qurultayda M. Pavloviç-Beltman,

Ulusal-kolonial sorunlardan, Bela Kun Doğuda Sovet quruluşundan çıxış edib] keçirilirdi. Ancaq Doğu sorunlarını çözmək üçün yapılan bu yığıncalarda sorunları açıqlayıb çözlər nədənsə, Batı sosialistlərindəndi. İçlərində bir doğulu da yox idi. Örnək: Macarıstanda devrimi uduzan Bela Kun gəlib Bakıda Əfqanıstan, İran, Türkiyədə uygulanacaq topraq sorununu çözdü. Bu qurultaya qatılan türkiyəli elçilərdən bir sırası adından söz söyləyən Bəhaəddin Şakir bəy «Doğunun qurtuluşu doğuluların əli ilə olmalıdır!» – deyirdisə də, bu sözlər internasional gurultusu içində etkisiz bir biçimdə itib gərdi.

Nəriman [Nərimanov] Astarxana doğru göndərilən neft yüklü gəmiləri top atışları ilə yola salarkən: «Bu tarixdə görünməmiş ilk olaydır: neft kağızsız-qələmsiz, ödəməsiz olaraq Rusiyaya gedir» – deyirdi.

Bundan başqa Sovet Ağalığı ilə «burjua» ağalıklarının ayrılığını anladırkən: «O ağalıkların gəlir-çıxar dəftəri var, ancaq bizim gəlir dəftərimiz varsa da, çıxar dəftərimiz yoxdur» – deyirdi [Stalin 1921-ci il iyulun 6-da Tiflisdə keçirilən, «Kommunizmin Gürcüstanda, Zaqafqaziya da qarşısındakı işləri»lə bağlı toplantıdakı çıxışında deyirdi: «Bundan başqa, mənə dedilər, sən demə, Gürcüstanla Ermənistan neft ürünlerini Azərbaycandan pulsuz alırlar»].

Bax, bu başlıca var-yatırını qarşılıqsız dağıdan, çıxarını dəftərsiz yapan Ağalığı Azərbaycan kimi dünyada tayı yox, bol var-yatır qaynağı olan ölkəni elə bir günə gətirdi, ondan çox yoxsul olan Gürcüstanla baxanda belə, güvənilməz duruma gəldi. Bakı neft ocaqlarında çalışan işçiləri öz çekləri ilə doyuran Ağalığı çıxardığını bütünlüklə Rusiyaya verir, qarşılığında Moskva kağız parası olsa belə, bir şey almazsa, doğal olaraq bazarı dəyərsiz, güvənsiz çeklərlə doldurur. Bunun da

sonu sınıqlıqdan başqa bir şey deyildir.

İlginc görüntü deyilmi, başına qonmuş saybilməz bir Ağalıq üzündən Bakının nefti yaşayanının yoxsulluğuna nədən olur?..

Bu boyda politik, ekonomik dağıntılar sonucunda ölkə heç olmazsa bilikdə olsun, qazandı mı?.. Doğrudan da bu ola bilirdimi? Politikanı ekonomidən, ekonomini bilikdən ayırmaq olarmı? Bir ölkənin ekonomisini dağıdıb politikasını alt-üst edən gücdən eyitim, kültür üçün işlər gözləmək olurmu?

Başlanğıcda üç ay içində bütün Azərbaycanın türkçə oxur-yazar bir düzəyə çatdırılacağı bildirildi. Ancaq bitik yox, öyrətmən yox...

Alver yasağından dolayı işsiz qalan bir az oxuma-yazma bilən alverçiləri tez kurslara aldılar. İki-üç həftə öyrətdikdən sonra öyrətmən oldu deyə, kağız üzərində çoxluca açılmış okullara göndərdilər.

Sözdə çeşidli bilim, kültür quruluşları yaradıldı. Başqa sənət yiyəsi olub, komunizm uygulamasından dolayı işsiz qalan bir çox özüöyrənmişlərdən yararlanmaqla köylü ilə işçiyə yalnız oxuma-yazma deyil, incəsənətdən də bir pay vermək istədilər. Musiqi okulları, rəsm okulları, oynama okulları, bilməm nə okulları açmaq, işçini bütün yönlərcə yetkin etmək istədilər. Kəsəsi, istədilər, istədilər, yenə də istədilər...

Ancaq aylar deyil, illər keçdi. Dövlət qurumları yenə də rusca, qurultaylar rusca, az-çox işləyən okullar rusca. Üç həftədə öyrətmən olan alverçilər ağıllı-başlı sözsüz, öyrətmən deyil, bir Sovet alverçisi. Musiqi öyrətməni yenə öz yazı evində alverlə uğraşır. Əskidən olan okullar bir dağılmada. Yeni Ekonomik Politikaya görə [Nəriman] Nərimanovun quramasına baxmaya-raq Sovet Ağalığının indi çox böyük çıxar dəftəri vardır. Bunun eyitim cədvəli, cədvəllərin ən kiçiyidir.

Dış ölkə universitetlərinə daha öyrənci göndərilmiş. Yalnız «Müsavat» çağında göndərilən öyrənciləri geri çağırmaq politik yöndən uyğun görülməmişdir.¹ [Azərbaycan Cümhuriyyətinin Avropa ölkələrində oxumağa göndərdiyi öyrəncilərin öncə oxumapulu kəsilmiş, oxuyub yurduna dönənlərin də çoxu tutulub güllələnmiş, sürgün olunmuşdur].

Türkiyədən gələn öyrətmənlərlə, qadın öyrətmənlərsə bu ortamda çalışa bilməyəcəklərini gördüklərindən, bütünlüklə geri dönmüşlər.

Basının, ədəbiyyatın gününümü sorursunuz?

Buyurun, sizə örnək: «Fuqərə füyuzatı» [Yoxsul yaxşılıqları] adı ilə yalnız iki sayı çıxarıla bilən «ədəbi» toplunun komissarların fotoqrafları verilən sayında fotoların altına yazılan qoşulardan biri sizə devrim yaxşılıqlarının necə şah əsər yaratdığını göstərir:

Bax, şu Qarazadə Əli Heydəyə,
Töhfe-yi Şirvanə, mələk-mənzərə.
[Şirvan vergisidir, gözəl mələkdir].
Bəhr-i Xəzər, kütte-yi Azərbaycan,
[Xəzər dənizi, Azərbaycan ölkəsi]
Görməmiş ömründə belə hökmran!

Doğrudan da, belə mənlisiz bir ağanı Azərbaycan heç bir çağda görməmişdir! Bütünlüklə ortaçağsayağı bir dönmə yaşarkən belə, Azərbaycan xanlarından hansına hər hansı qəsidəxan bir qoşucu öyü deyə belə bir «töhfə» gətirsəydi, onun nə yaman bir alçaldıcı olduğunu anlayardı. Ancaq «gözəl mələk» Ordu komissarı bunu anlamır.

Kültürdə, ədəbiyyatda ulusal ruhu gəlişdirəcək axınlarını deyirsiniz? Bunu bilin, türkçülüüyün sayğın qoşucusu Məhəmməd Əmin bəy əfəndinin [Türkiyəli] ulusalçı əsərləri doğru yol-

¹ Bunlardan hüquq, toplumsal bilimler oxuyan 12 öyrənci geri çağırılmışdır.

dan çıxanlardan sayılıb bütün bitik evlərindən yığılmışdır.

Türk yazısı ilə çıxan basına türkcə basın deyilirsə, indiki Azərbaycanda da bu var. Yox, ulusal basından amac yalnız yazının görünüşü deyil, ruhu, içindəkiləri də murad isə, onda Bolşevik Azərbaycanında ulusal basın yoxdur. Bir çağlar Ağ padşahdan [Rusiya İmperiyasında müsəlmanlar Rus çarına Ağ padşah deməli idilər] danışan kimi danışib duran, misyoner Ostroumovun «Türküstan bölgəsinin qəzeti» adı ilə çap etdirdiyi türkcə bir qəzetlə Qızıl Lenin söyləncələrindən, Komunist Partiyası quramalarından başqa bir şey bilməyən Azərbaycan Komunist Türk basını arasında bir ayrılıq görəmmirəm! Bu basının başqa Türk basını ilə ortağ bir şeyi varsa, o da işlətdiyi Ərəb yazısıdır. Ancaq Bolşeviklər bu ayrılığı da ortadan qaldırırlar. Azərbaycanın indiki Ağalığı Latın yazısının uygulanması qərarını almış, bunu istəmişdir. Bu istək bütünlüklə uygulanırsa onda Azərbaycanla o biri Türk basını arasında nə içdən bir bağlılıq qalacaq, nə də dışdan bir bənzərlik!

Azərbaycanlılar bayaqdan bəri saydığım, ölçüyəgəlməz böyük itkilərdən daha acı bir dağıntıya uğradılar. Uğradıqları saldırı, tutma sonucunda köçməli olduqları Türkiyədə, bu qardaş ölkədə, Bolşeviklərin propaqandası, buna inanan, aldananların söyləmləri, yaymaları üzündən elə acı olaylarla qarşılaşdılar, imansız, qaniçən bir yağıdan qaçdıqlarını kimsəyə anladamədilər! Tərsinə, burada bir sığınacaq ararkən, özlərini hər yerdə duruya çıxarmalı, haqsızlığa uğradıqlarını soyuq bir ortam qarşısında doğrulamalı oldular.

Politika gərəyincə devrimçi Rusiya ilə anlaşmalı olan Türkiyə Azərbaycanda gedən olayların özlüyünü, içdənli-

yini daha güvənİLən yollarla öyrəninçəyədək Gəncədə olan ayaqlanmanı İngilis politikasına [Azərbaycan Cümhuriyyətinin geopolitikləri ulusal qurtuluşun İngiltərədən çox asılı olduğunu yaxşı anlayırdılar. Buna görə də Dış İşləri bakanı Məhəmməd Yusif Cəfərov 1919-cu il avqustun 4-də Bakıdakı Birlik Ordusunun komandanı general D. Şatelvorqa yazdığı 2379 №-li məktubunda «Böyük Britaniya Ağalığından Britaniya qoşunlarının Azərbaycandan çıxarılmasını» diləyirdi: «Mənim Ağalığımda olan rəsmi bilgilərə görə İngilis qoşunları avqustun ortalarında Azərbaycandan gedir. Azərbaycan Ağalığı bundan dolayı Böyük Britaniya Ağalığından İngilis qoşunlarının qalmasını diləmək qərarını çıxarmışdır. Qalma koşulları Britaniya Ağalığından kəsin qalma qərarı alınandan sonra qarşılıqlı anlaşma yolu ilə bəirlənəcəkdir». Məhəmməd Yusif Cəfərov elə o gün Azərbaycan Cümhuriyyətinin Tiflisdəki elçisinin yardımçısı Fəris Vəkilova teleqram vurub, general D. Şatelvorqdan qoşunun Azərbaycanda saxlamaqdan ötəri yuxarı komandanlıqla danışmaq sözünü aldığı sevinclə bildirirdi] oyuncaq olan adamların törətdiyini düşünürdü. Acı da olsa, bu düşüncə ən böyük yetkililərə varıncayədək yayılmışdı.

Azərbaycan Ulusal Ağalığının acınacaqlı dağıdılmasından daha acısı ulusalçıların Türkiyəyə qarşı dönüklüklə suçlanması idi. Ola bilir, biriləri indi də bu düşüncələrində qalırlar.

Bax, ən çəkilməz acı bu acıdır!

Dönüklüyün ən böyük turalqası kimi, Azərbaycanın çətin, ağır günündə Anadoluya sayğısız qaldığı, sayğısız deyil, yağlarına belə yönəltdiyi deyilir.

Azərbaycanlıların Bolşeviklərdən, elliklə Ruslardan qorxaraq işi daha güvənli bir dayağa bağlamadan Antantaya

yağçılıq etməmək «istəy»inə dəlil tapılırsa, düşünürəm, bu boyda ağrı-acını söylədikdən sonra kimsə Azərbaycanı bu yöndə Türkiyəyə dönüklükdə suçlayarmaz! Azərbaycanın başqa işlərdə də Türkiyənin varlığına, gələcəyinə önəmli qalmadığını, yeri gəlsə, bəlgələrilə doğrulamaq olar.

Azərbaycan düşüncəsini, idealını doğan ulusalçı axın Türk ədəbiyyatının etkisində bulunan bir basının yetirməsi ikən, İngilislər daha Bakıda olanda Parlamentin ən sorumlu partiyası adından «Hə, Türkləri biz çağırdıq, onlar bizi qurtarmaq üçün gəldilər. Bu qurtarıcılara başkəndimizin göbündə anıtlar dikmək borcumuzdur!» [Məhəmməd Əmin bəy bu sözləri Azərbaycan Parlamentinin 1919-cu il, fevralın 4-dəki 13 sayılı toplantısında deyib] deməkdən çəkinməyən, İzmir ağrı-acısı ilə bağlı ölkənin hər yerində ulusalçı göstərilər keçirən, Ağalılıq partiyası «Müsavat»ın düşüncəsinin yayıcısı «İstiqlal» toplusunda [«İstiqlal». 1918 - 28 mayıs - 1919], Ağalılığın rəsmi qəzeti «Azərbaycan»da Barışın [Mudros] ardınca yaranan qaranlıq günlərdə Türkiyənin ölməz bir güc olduğunu yazan, Osmanlı İmperatorluğu çökdüsə, yerində Türk Ağalılığı [«Azərbaycan» qəzeti, 17 yanvar 1919-cu il, № 90] quruldu - umudu ilə toxtaqlıq bulan, İngilis türmələrindən qaçan sayğılı ulusalçıları istəyənlərə «Qonaq bulundurmağa hüququ olmayan bir bağımsızlığı istəmirik!» - cavabı ilə qarşı qoyan, Bakının qurtuluşunda şəhid düşən Türk əskərlərinin məzarı üstündə böyük törənlə Sayğı Anıtı tikdirən bir ulus, necə olur da dönüklükdə suçlanır?!...

Azərbaycanın yönətim cilovunu əllərinə almağa boyun olan ulusalçıların boynuna düşən sorumluluq doğrudan da böyük idi. Görəcək bir görsəniş deyilmi, Rus partiyalarının gözündə, Erməni basınında, Gürcü çevrələrində türkcülüklə bəllənən, türkiyəçiliklə suçlanan bu adamlar eləcə də Tür-

kiyəyə qarşı dönüklükdə suçlanırlar?!...

Azərbaycanlılar üçün ölkələrinin dağıntıya uğramasından, iki qardaş ulus arasında ortaya çıxan bu yanlış anlama daha acıdır, daha ağırlıdır. Ancaq ovundurucu bir şey varsa, o da bu yanlış anlayışın yaranması bir taqım kəslərdən doğdu-ğu kimi, yaratdığı etkinin də yalnız bir sıra adamlar üzərində ağa olması ilə sınırlı qalacağı düşüncəsidir. Yoxsa, türklüyünü anlamış Azərbaycanla türklük üçün qan tökən, can verən Anadolu arasındakı qardaşlıq bağını nə tarixin indiki Türk-Rus anlaşması gibi keçici olan epizodları, nə də bir taqım adamların politik yanlışları qırammaz!!!

IX

İNDİKİ DURUM

«Çevriliş»in ardınca Azərbaycanın bağımsızlığını qoruyan kimi görünən Rusiya bolşevikləri 29 noyabr 1920-ci ildə Ermənistan Respublikasını, 25 fevral 1921-ci ildə Gürcüstan Respublikasını tutduqdan sonra Güney Qafqazdakı üç respublikanın birləşməsi üçün bir təqim çalışmalara qalxmışdılar.

14 noyabr 1921-ci ildə [12 mart 1922] Güney Qafqaz Federasiyası yaradıldı. Ancaq iş bununla da qalmadı. 10 noyabr [30 dekabr] 1922-ci ildə Moskvada keçirilən qurultay Sovet Sosialist Respublikaları Birliyi yaradıldığını bildirdi. Azərbaycan o yolla gerçəkdə çoxdan itirdiyi bağımsızlığını bu əl də rəsmən itirirdi. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası indiki biçimlə kiçik, yerli özərklidən başqa bir şey deyildir!

Qafqazın o yolla yenidən Moskva ortaqlığına bağlanması nə Gürcüstanın, nə də Azərbaycanın elliklə istəyilə olur. Bolşevik quruluşunun istəklə, toplumsal baxışla biryolluq işi yoxdur! Basın özgürlüyü, toplumsal özgürlük olmayan bir yerdə, özü də yaşayanların böyük bölümünün yurddaşlıq hüququ olmayan bir yerdə, toplumsal düşüncədən danışmaq, sözsüz, gülünc olur.

Ancaq Bolşevik baxımından olan toplumsal düşüncə (yerdəki kommunistlərin baxışı) belə, bu birliyə qarşıdır, Rusiya Federasiyası Komunist Partiyası Mərkəzi [Ortaqlıq] Komitəsinin qərarı, Leninin buyuruqsayaq teleqrafları ilə olmuşdur. Bu anlamda özəlliklə Tiflis gürcülərilə Moskva rusları arasında olan gizli teleqraflar göz çəkir.

Gürcüstan Komunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi 15 sent-

yabr 1922 tarixli yığıncağında Moskvadan gələn bir önərini araşdırırdı. Bu önəri Rusiya Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin katibi [İosif] Stalinin «tezis»lərinə uyğun yazılmışdı. Bu tezislərə görə Güney Qafqaz respublikaları bütün bağımsızlıq işlərindən əl çəkərək, bir federasiya yaratmalı, bu federasiya da Rusiya, Ukrayna, eləcə də başqa özərk Sovet respublikaları ilə birlikdə Sovet Respublikasını oluşturmalıdır.

Gürcü kommunistləri çəkişmədən sonra bu önərini uyğun görmədikləri, Qafqaz respublikalarının bağımsızlıqdan əl çəkmək sırasının gəlib çatmadığı qərarını çıxardılar. Bu qərar 6 səsə qarşı 19 səslə alındı. Gürcü Komitəsi bu yöndəki baxışını Moskvaya bildirdi.

17 oktyabr 1922-ci ildə Moskvadan belə bir cavab alındı:
«Yoldaş Orexelaşviliyə!

Mərkəzi Komitənin genəl toplantısı Gürcü Mərkəzi Komitəsinin birləşmək üçün daha sıra gəlmədiyini, bağımsızlığın olduğu kimi saxlanmasının gərəkiyi baxışını səs birliylə ortadan qaldırdı. Gürcüstan elçisi Mdivani bu yöndə düşünəcə birliyini gördüyündən, Gürcü Komitəsinin önərisindən geri çəkilməli oldu. Genəl toplantı Stalin, Orconikidze, Myasnikov, Molotov yoldaşlardan yaradılan Komisiyanın Güney Doğu Qafqaz Federasiyasının olduğu kimi saxlanıb, Ukrayna, Belarusla birlikdə «Sosialist Respublikaları Birliyi» yaradılmasının gərəkiyi qərarını dəyişdirmədən aldı. [Rus-erməni-sovet-mason bolşefaşistləri bu respublikaların «sosialist» olduqları üçün birləşə biləcəyini, Xarəzmlə Buxaranın indilik «demokratik respublika» ? olduğu üçün sosialist birliyinə qatıla bilməyəcəyi taktiki yalanını uydurmuşdular].

Qərarın üzü yoldaş Orconikidzeyə göndərilir. Rusiya Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi bu qərarın böyük sevinc, coşqu ilə qarşılanağından quşqu duymur. Nömrə 7643 (Gizli) RKP MK katibi Stalin».

Ancaq bu teleqraf, göndərənin son sıradakı umuduna baxmayaraq, Tiflisdə coşqu deyil, umudsuzluqdan doğan üzüntü duyğusu oyandırdı. Gürcü kommunistlərinin bir çoxu bu üzücü duyğunu özləri Moskvaya bildirir, Rusiya İmperializmindən gileyli bir dillə danışırdılar.

Bu gileyin Moskvanı necə acıqlandırdığını aşağıdakı teleqrafdan anlayırıq: «Moskva, 3 oktyabr Çinçadze, Maxaradze yoldaşlara. Üzünü Mərkəzi Komitə üzəsi Orconikidzeyə, Güney Qafqaz Komitəsi katibi Orexelaşviliyə verməli.

Sizin velikorus ulusalçılığına qarşı çıxışınız, Gürcü ulusalçılığını göstərəmməzdə. Siz Mərkəzi Komitənin Güney Qafqazın da Rusiya birliyinə birləşmə qərarını eləcə də uyğulamağı olduğunuzu bilməliyiniz! Bu qərarı istərsə yalnız Mərkəzi Komitə dəyişə bilər! Göndərdiyiniz Bildirişin yazı biçimi partiya ədəbini çox pozur. Bu yöndəki pozuculuğa son verilməsini önəririk!

Qollar: Kamenev, Buxarin».

Pozuculuqlarından danışılan Çinçadze ilə Maxaradze Gürcüstanın saç ağartmış çox əski sosialistlərindən idilər. Onların açıqca Moskva İmperializminə qarşı çıxışları Leninin özünü belə acıqlandırır. Bax, bu acığı söyləyən bir teleqraf 21 oktyabr tarixində Moskvadan çəkilməlidir: «Gürcü Mərkəzi Komitəsi üzələrindən Çinçadzeyə, Kavtaradzeyə: Çinçadze, eləcə də başqalarının qolu ilə göndərilən, nədənsə, Mərkəzi Komitə katiblərindən birisi də deyil, Buxarinin mənə verdiyi notanın içindəki ədəbsizlikdən şaşırıdım. Mərkəzi Komitənin Mdivanilə birlikdə qatıldığı toplantısının qərarından sonra hər hansı qarşıdurmanın aradan qalxdığına inanırdım. Orconikidzeyə qarşı söylənən çirkin sözləri bütünlüklə pisləyir, özü ilə aranızda olan olayın uyğun ədəbli bir biçimdə Mərkəzi Komitə katibliyinə vermənizi kəsinliklə irəli sürürəm. Birbaşa göndərdiyiniz bildiriş də göstərilən katibliyə verilmişdir. Lenin, nömrə 7994».

Bolşevikliyin zülmünü bir az görən Gürcüstanda durum belə olsaydı, Azərbaycanın nə kimi günlər keçirdiyi düşünülə bilər.

Acı da olsa Türkiyə bu duruma uzaqdan baxmaqla qalır, olan-bitənə bir saygınlığı, etkisi olmur, Türkiyənin Tiflisdəki elçisi Muxtar bəy Moskvaya getməli olur.

Türkiyə Bolşevik Rusiyası ilə bizim bildiyimiz iki anlaşma ilə bağlıdır: biri 1921 ildə qollanmış Moskva Anlaşması [16.03.1921], biri də Güney Qafqaz respublikaları ilə 11 sentyabr 1922-ci [13.10.1921] ildə qollanmış Qars Anlaşması.

Birinci Anlaşma ilə Türkiyə elçiləri Qafqaz respublikalarını tanımaqla yanaşı, Azərbaycan kommunistlərinin Ermənistan sovetlərinə bağışladığı Naxçıvan bölgəsi ayrıca bir bölgə kimi, üçüncü bir Ağalığa bağışlanmamaq koşulu ilə Azərbaycana verilmiş,¹ bir də anlaşanlar Doğu uluslarının bağımsız-

1 Bolşeviklər Ermənistan Respublikasını tutanda Azərbaycan Bolşevik Ağalığının başçısı Nəriman Nərimanov Naxçıvan qəzasını Ermənistanla bağışlamışdı [Nəriman Nərimanov Zəngəzurla Qarabağın Azərbaycan SSR-də qalması üçün əlindən gələni edib. Bu işdə türkiyəvilər də naxçıvanlılara gərəkən dəstəyi verərək, Qars Anlaşması ilə Naxçıvanın Azərbaycana bağlılığını uluslararası hüquqla tanıdı. Daha geniş bilgi üçün ən azı, bax: «Azərbaycan Türkləri (Kültür Tarixinin Ana Hatları». Ankara, 1998; İlqar Niftəliyev. «Azərbaydjanskaya SSR v ekspansionistiçeskix planax armanyan. 20-ye qodi XX veka» – İlqar Niftəliyev. «Azərbaycan SSR Ermənilərin ekspansiya planlarında-XX əsrin 20-ci illəri». B., 2010. Bir çağlar İngilislərlə Amerikalılar da Naxçıvanı Ermənilərə vermək istəmiş, bu yöndə çalışmış, ancaq bacarmamışdılar. İngilislər 1919-cu ilin may-iyul aylarında Naxçıvanda Erməni yönətimi yaratmış, Amerikalılar 1919-cu oktyabrın 24-də Müsəlman Milli Şurası qarşısında Naxçıvan Amerika General-qubernatorluğu yaratdıqlarını bildirsələr də türkiyəvilərin də dəstəyiylə kəskin qarşıdurma gördüklərindən düşüncələrindən daşınmışlar. Əlində yaraq, iki ildən çox Ermənistanı verilməyə qarşı igidliklə savaşıyan naxçıvanlılar bu yol da dediklərində durdular, Nərimanın bağışlaması quru söz olub qaldı. Ermənistan Respublikası Naxçıvan «bağış»-ını almaq üçün eyəcə qan tökməli idi. Naxçıvanlılar isə hər yerə üz tutaraq Ermənistanı vermək istəmədiklərini bildirdilər. Bu sorunu Türk Elçi Dəstəsini də düşünürmüşdü. Buna görə də, Anlaşma [Qars Anlaşması] Naxçıvan Sancağını üçüncü bir ölkəyə verilməmək koşulu ilə ayrıca bir Bölgə kimi Azərbaycana vermişdir.

lıgına sayğı göstərəcəklərini doğrulamışdılar.¹

Azərbaycanın indiki politik quruluşuna baxılırsa, Ağalığın içilə dıışı belədir: Görünüşdə ölkəni bir Komisarlar Soveti, bir də Mərkəzi Komitə yönətir. Mərkəzi Komitə bütün Azərbaycan işçi-köylülərindən toplanan Şuralar (Sovetlər) Qurultayında seçilir. Bu komitə isə Komisarlar Sovetini seçir. Komitə bir gözləmçi ikən, Sovet işçi gücdür.

Ancaq Bolşevik quruluşunda güclər ayrılığı olmadığından, işçi güclərinin yasama gücü də vardır. Yasaların (dekretlərin) çoxunu Komisarlar Soveti çıxarır. Azərbaycan Şovetlər Qurultayı yalnız ildə bir yol toplanır.

Sovet anayasasına görə şuralar köylü ilə işçi elçilərindən qurulursa da, işçinin səs hüququ köylünkündən çoxdur. Bir işçi səsinin yasal dəyəri bir köylü səmindən qat-qat üstündür. Yüz işçi bir elçi verdikdə min köylü bir elçi şıxara bilir. Kəndlərdəki işçilərin daha çox Rus olduğu gözə alınırsa, bunun Azərbaycanın politik yaşamında nə kimi kombinasiyalara (təhəvvülata) nədən olacağı anlaşılır.

Ağalığın buyuruqlarına ən böyük etkisi olan toplumsal qurum Bakı İşçilərinin Şurasıdır. Bu Şura işçi, dənizçi, əskər, köylü elçilərindən yaradılır. Bakıda bulunan işçinin, dənizçinin, Rus saldırgan ordusu əskərlərindən yaradılan qurum demək olar bir Rus qurumudur. Bu qurumun başında [V.] Krılov adında bir Rus dururdu. Demək, Azərbaycan toplumsal düşüncəsinin daşıyıcısı olan adam bir Rusdur.

Azərbaycan Ordusu adında toplam 3-4 minədək bir güc vardır. O da ölkənin ayrı-ayrı ortaqlıqlarında dağınıq bir biçimdə bulunur. Rus saldırgan gücləri isə bir kaç diviziya olub böyük bir çoxluqdurlar. Ordu yönətimi (Azərbaycan güclə-

¹ Oxucular bu güvəndən Güney Qafqaz respublikalarının yenidən Rusiyaya qatılması üçün Rusiya başçısının necə böyük olduğunu özləri düşünsünlər.

rilə birlikdə) Rus Baş Qərargahına bağlıdır. Komandirlər də Ruslardandır.

Azərbaycan ekonomisinin canı olan neft ocaqları «Neft-kom» deyilən bir qurumun əlindədir. Bu qurum Ağalığın içində ağalıqdır. Bütünlüklə özərk, doğrudan-doğruya Rusiyaya bağlı bir qurumdur. Başında Rus yönəticilərindən [Aleksandr] Serebrovski adında bir Rus durur.

Komunist qurumlar yalnız görüntü pərdələrdir. Bu pərdələrin arxasında ağalığın edən güc partiyadır. Azərbaycan Mərkəzi Komitəsilə Komisarlar Sovetini yönətən güc də bu gücdür – Azərbaycan Komunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsidir. Bu ortaqlıq buyuruqlarını Moskva Mərkəzi Komitəsindən alır.

Ortaqlıqlarda baş katiblər var. Baş katiblər, demək olar, birər diktatorlardır. Azərbaycan diktatoru isə [Sergey] Kirov adında bir Rusdur.¹

Gerçəkdə ekonomisi, ordusu, toplumsal düşüncəsi, yürütməsi birər Rus əlində bulunan bu dövlətin yalnız Komisarlar

1 Biz yalnız başlıca toplumsal politik qurumların, ekonominin Rusların əlində olduğunu göstərdik. Dövlət qulluqçularının çoxunun, kimlər olduğundan daha aydın bir söz demək üçün əlimizdə bulunan türkçə «Komunist» qəzetinin rəsmi bölümündə qarşılaşdığımız adlardan bir neçəsini buraya köçürürük. Bir kaç saydan aldığımız bu adların oxuculara bəlli bir anlayış verəcəyini düşünürük. Azərneft Ulusal Eytim bölmə başçısı – Barçov, Azərneft başçısının yardımçısı – Barinov, Elektrik Stansiyasının başçısı – Sizov, Oktyabr Komissiyasının başçısı – Çaykin, Oktyabr Göstərilər Komissiyasının başçısı – Edilson, Bakı Şurasının başçısı – Krılov, Bakı Şurasının katibi – Palaşkov, Dəniz Donanmasının başçısı – Lario-nov, Toplumsal işlərin başçısı – Poroşin, Yemək-içmək vergisi gözləmçisi – Bukreyev, Bakı Sancağının Savaş komissarı – Anefski, Savaş başçısı – Sıçkov. Orduya çağırışın bölmə başçısı – Seyçikov, Sığorta bölməsinin başçısı – İtkin, Kənd Sağlamlıq başçısı – Eysat, İç işləri komissarının yardımçısı – Siviridov, Yasal düzen işlərinin başçısı – Biryukov, Ayrıca Qafqaz Ordusu komandanı – Yeqorov, Politik propaqanda başçısının yardımçısı – Tartakov, Çalışma bölməsinin başçısı – Şaxetov, eləcə də b...

dəstəsinin başında bulunan [Qəzənfər] Musabəyovla MİK-in başında bulunan Səmədağa [Ağamalıoğlu] türkdürlər. İkiyə də türkcə adlarını belə yazma bilməyən, bütünlüklə Rus kultürünə uymuş, ulus baxımından da çox quşqulu adamlardır.

Azərbaycanın dıışda yalnız iki yerdə elçiliyi vardı: Ankara ilə Moskvada. Moskvada Azərbaycan adından çox yerdə moskvalı [Nikolay] Solovyov adında birisi çıxış edirdi. Ankara isə [İbrahim] Əbilov bəy elçidir. Ancaq Türkiyə toplumsal düşüncəsini aldatmaqdan başqa bir görüvi olmayan bu politik elçinin düşündürücü bir ömrü vardır. Arxadaşlardan birinin çox doğru olaraq söylədiyi kimi o, dünən Azərbaycanın elçisiydi, bu gün Güney Qafqaz Federasiyasının elçisidir, yarın bəlkə də Rusiyanın elçisi olacaq, biri gün də heç kimin.¹

Devrimin ilk günlərində [16 may 1920] Rus Ordusunun ona verdiyi görkəmli qarşılama törənilə Moskvadan Bakıya dönən Nəriman [Nərimanov] «Tazə Pir» məscidi alanında ulusa üz tutaraq söylədiyi çıxışında deyirdi: «Ayrıca bir komisiya yaratdıq. Bu komisiya əski Ağalığın bəlgələrini araşdırır. Bir kaç gün sonra sonucunu bildirəcək. O çağ siz də görəcəksiniz, nə kimi satqınlar sizi yönətirmiş!».

Kaç gün deyil, kaç il keçdi, o komisiya bu sonucunu indiyədək açıqlamamışdır. Edəmməz də! Axı, ölkəni İngilislərə satdı deyə suçlanan Ağalığın ulusun hüququndan bir buğda dənəsi olsun yadlara verdiyini bir Nəriman [Nərimanov] deyil, bütün Bolşeviklər bir araya gəlsələr də doğrulayamazzlar!

Ancaq [Nəriman] Nərimanovla yoldaşları Ruslara satmadıqları bir şey buraxmadılar. Onlar hər şeyi verdilər. Maddi-mənəvi nə varsa hamısını verdilər. Top atışları ilə havayı göndərdikləri neftin yüzdə 15-ni Azərbaycana saxlamaq üçün aylarla yalvardılar. Paylarına düşən neftə özləri bazar

¹ Bu sözlər Əbilov bəyin ölümündən qabaq yazılmışdır.

tapmaq üçün də necə kiçildilər, necə alçaldılar. Sonda bu yolla toplanan var-yatırı da ölkəni tutan Qızıl Ordunun adına dağıtdılar.¹

Bakı neftilə indi Bakı yox, Moskva spekulyasiya (ehtikar) [alver] yapır. Dış ölkələrlə yapılan alver ancaq Moskva

1 Sözümlü rəsmi bəlgəyə dayandırmaq üçün Rusiya Mərkəzi Komitəsinin 31 noyabr 1921 tarixli, 73 saylı tutanağını buraya yazırıq: «Çəkişildi: Azərbaycana neft ürünleri verilməsi sorunu. Sorunu bildirmişdir: Rusiya Komünist Partiyası Mərkəzi Komitəsi. Qərar verildi: 1. Baş Yanacaq Komitəsinə Güney Qafqaz Dəmir yolları ilə Azərbaycanın sənayesinə gərəkən neftin göstəriləntək verilməsi bildirilsin. 2. Bundan başqa Baş Yanacaq Komitəsi Azərbaycan Komissarlar Sovetinə 3 milyon pud xam neft, 2 milyon pud neft yağı, 1,5 milyon pud mazut, 0,5 milyon pud qətran, 100 min pud benzin buraxmalıdır. 3. Azərbaycan Ağalığına neft ürünlərinin verilməsi 1 noyabr 1922-ci il tarixinə kimi bitirilərkək, çıxarılan bütün neftin yüzdə 15-dən çox olmamalıdır. 4. Bu say 1921-1922-ci il proqramına görə çıxarılması planlanan neftə görə ayrılmışdır. Neftçıxarma planlamadan çox olduğundan Azərbaycanın payı da artacaqdır. 5. Azərbaycan Ağalığı ona düşən neft ürünlerini Güney Qafqazdan başqa İç Rusiya bazarında satmaq istərsə, bu yöndə ortaqlığın ayrıca onayını almalıdır.

Özü ilə düzdür.

Rusiya Mərkəzi Komitəsinin katibi: Yenükidze»

(Bu qərar Azərbaycanlıların çox güclü diləkcələri, üzütumaları sonucunda verilmişdi. Bu tarixədək Güney Qafqaz Dəmir yolları, gülcnc deyilmi, yanacaq olmadıyından dolayı çətinlik çəkirdi. Bolşevik qəzetlərinin yazdığına görə Bakı bölgəsindəki köylülər bir pud (üçdə bir) neft yağına 3 pud kərə yağı verirdilər. Kür çayı kıyısında bulunan 180-dək su motoru neft yoxluğu üzündən işləmir, bu nədənlə topraq əkiləmmirdi. Bir çox il güclü çatışmadan sonra yuxarıdakı bağışı əldə edən Azərbaycan Ağalığı bir az sonra bu «yaxşılığın» 5-ci düzüyündə yazılan yalvarışı əldə etmək üçün də abırını az tökməmişdir. Qızıl Ordunun gərəkənini ödəmək üçün Bolşevik Ağalığına «ünlü şef» yolu uygulanmaqdadır. Hər alayın özünün bir şefi vardır. Bu şeflər elliklə Sovet qurumları ilə şuralarından oluşur. Şeflər alayın ödülləndirilməsi, gərəkənlərinin ödənməsi üçün çeşidli yollarla yardımında bulunur, bağışlar verirlər. Azərbaycanın yerli quruluşları da ona saldıran Rusiya Qızıl Ordusunun çeşidli alaylarına «şef» bulunurlar. Azərbaycan komissarlarının bu ünü, onsuz da yağmalanan Azərbaycan daxilini soymaqla ödənilir.

vanın əlilə edilir. Qafqaz gəlir baxımından alverə Rusiyadan daha uyğun ikən, neft Avropaya Batum yolu ilə deyil, Moskva yolu ilə göndərilmək istənilir. Bu kimi qondarma əngəllərlə Güney Qafqazın ekonomik ilişkilerinin doğal axınına Azərbaycan, Gürcüstan baxımından deyil, böyük Rusiya çıxarları baxımından baxılır. Güclə, süngü ilə, ÇK ilə yaradılan Rusiya Federasiyasına belə qondarma yollarla ekonomik özlü sağlayırlar.

İş bununla da qalmır, Azərbaycanda Türk ulusal kultürünə qarşı görülən çalışmaları elə çox irəliləmişdir, Nəriman [Nərimanov] özü belə buna qarşı qəzetlərdə yazı yazmalı oldu. O, Bakıda çıxan rusca «Bakinski raboçi», eləcə də türkcə «Komunist» [18 iyun 1922-ci il, № 132] qəzetlərində yayımladığı bir yazısında deyirdi: «Azərbaycan işçisi, köylüsü bir sıra düşüncələrlə politik hüququndan, topraqlarından, ekonomik qazancından keçə bilər, ancaq öz dilindən keçməz!»¹ [«Türk dilinin Azərbaycanda dövlət dili olması bildirilib. O bu dilin bütün hüquqlarından, üstünlüklərindən yararlanmalıdır. Heç kimin bunu dəyişməyə, aradan qaldırmağa gücü çatmaz! Azərbaycan bəlli politik, ekonomik düşüncələrlə toprağından, doğal varından keçər, ancaq doğma dilindən

1 Nəriman [Nərimanov] topraq bütünlüyü sözü ilə Ermənistana bağışladığı Naxçıvanı deyirsə yanılır. Çünki Rus bolşevikləri görüntüdə nərimanların yönətiminə verdikləri topraqları belə əski çarizmdən daha amansız, dönmədən ruslaşdırmaqdadır. Aldığımız bilgiyə görə Bakı ilə Salyan arasında yeni yapılan İliç limanından [Bilgi düzgün verilməyib. Bu Bakı ilə Salyan arasında dəniz limanı yox, Bakının yaxınlığındakı Bibiheybət buxtasında dənizin doldurulması yolu ilə neft çıxarmaq üçün ilk olaraq 1909-cu ildə çalışılmış, 1922-ci ildə tikilən İliç buxtasıdır. Az sürətdə 300 ha dəniz quruduldu. 1923-cü ilin aprelində 5 №-li quyu fışqırdı, gündə 50.000 pud, 8 ton neft verməyə başladı] tək amac Muğan çölünə Rus yoxsul köylüsünü yerləşdirməkdir. Bu verimli çöldə çarizm də durmadan Rus köçkünlərini yerləşdirirdi. Söyləndiyinə görə Bolşeviklər buraya bir milyona yaxın köçkün yerləşdirməyə qərar vermişlər.

keçməz, Azərbaycanda heç kimi bu dilin önəmini kiçiltməyə qoymaz!». «Bakinski Raboçi», 15 iyun 1922-ci il, № 130].

Ancaq politik hüququna, toprağına, yaşamın özümlü olan ekonomisinə sayğısız qalan bir ulus dilini, ulusal kultürünü qoruya bilirmi?!... Heç kimsə olmasa da marksistlər belə olmadığını bilməlidirlər.

Güney Qafqaz respublikalarının politik, hüquq, ekonomik gələcəyi indi öz ortaqlıqlarından çox Moskvaya bağlıdır. 1922-ci ilin sonunda [30 dekabr 1922] Moskvada çıxarılan qərara görə Rusiya, Ukrayna, Belorusiya, Güney Qafqaz respublikalarından bir Sovet Sosialist Respublikaları Birliyi yaradılmışdır. Burada bütün Güney Qafqaz adından bir elçi vardır.

Birlik respublikasının yönətim qurumu respublikaların eşit sayda yolladıqları elçilərdən yox, ölkələrdə yaşayanların toplam sayına uyğun göndərdikləri elçilərdən qurulmuşdur. Beləcə, adına birlik şurası deyilən qurum, Rusiya, eləcə də Rus elçilərinin böyük çoxluqda olmaları ilə federasiya anlamından, içdənliyindən çıxarılmışdır. Ortaqların istədiyi anda bu birlikdən çıxmasına uyğun bir düzük varsa da, belə bir haqdan kim yararlana bilər?!...

X

QIZIL İMPERİALİZM

Bolşeviklərin nə kimi Doğu politikası uyguladıqları Azərbaycan örnəyində bütün açıqlığı, aydınlığı ilə ortaya çıxmışdır. Bolşeviklər Doğu uluslarının qurtuluşu, dirçəlişi çağırışları ilə sözdə ulusların hüququna, özgürlüyünə, bağımsızlığına sayğı göstərirlər. İşdə isə başqa imperialistlərdən heç də ayrı deyildirlər. Bütün bu anlatdıqlarımızı oxuyan oxucu sözsüz, özünü yeni imperializm qarşısında bulmuşdur: – Qızıl İmperializm!

Birinci Dünya Savaşında ortaya çıkan iç qarışıqlıq sonucunda qara Rusiya İmperializmi dünyanı silkələyən bir gurtulu ilə çökdü. Bu çökən böyüklük, ayrı irqdən, ulusdan yarıma 180 milyonluq çağdaş bir Babil qülləsi idi. Bu qüllənin çeşidli parçası olan uluslar gələcəklərini düşünərək, ulusal varlıqlarını qurtarmağa çalışır, bu amacla qurumlaşır, əski Rusiyanın gərək batısında, gərək doğusunda yeni ağalıklar yaranırdı.

Rusiya dağıntıları üzərində yaranan dövlətlərdən Baltıyanı ilə Batı sınırında bulunanları – Qara İmperializmle Qızıl İmperializm arasında keçən dəyişiklik dönəmindən yararlanıb, yeni Bolşevik ordu gücləri yaranana kimi özlərini toparlayacaq bir duruma gəldilər. Finlandiya, Litva, Latviya, Estoniya, Polşa kimi dövlətlər əldə yaraq öz varlıqlarını doğruladılar, Bolşevik saldırısına yaraqla qarşı qoymaqla özlərini Rusiyaya, eləcə də bütün dövlətlərə tanıda bildilər.

Qafqaz dövlətləri isə belə bir uğura çatamıdılar. Avropa dövlətləri bunların qurduğu ağalıkları bir az birbaşə, bir

az da hüquqca tanısalar da, saldıran Bolşevik gücünə uzun sürə dayanamıdılar.

Rusiyanın iki yanında olub çeşidli sonuclarla bitən bu olayın nədəni araşdırmaq sözsüz, yarıdan uzaq deyildir. Bu nədənlərdən birinin burada deyilməsini daha önəmli buluruq.

Dövlətlərin yaranma, dağılma tarixlərinə baxsanız, öz varlığı üçün savaşa başlayan bir ulusun özü ilə çıxarları ortaq bulunan bir taqım politik güclərdən yararlandığını görürsünüz. Yunanıstan bağımsızlığını İngilislərə, Balkandakı Slavyan dövlətləri Rusiyaya borcludurlar. Baltıyanı dövlətlər bağımsızlıqları üçün yapıdıqları savaşda Birlik Dövlətləri donanması ilə ordusunun yarağından çox yararlanmışlar.

Finlandiya Respublikası bolşevizmin əlindən Almaniyanın ordu dəstəyilə qurtulmuşdur. Bolşevizm Batı sınırına doğru saldırankən qarşısında yalnız Rusiyadan ayrılmış yeni dövlətləri yox, onların arxasında duran Avropa güclərini də bulurdu. Bu durum daha çox da Polşa örnəyində gözə çarpar. Polşa qarşıqoyması Fransa Baş Qarargahının qarşıqoyması da demək idi.

Qafqaz cəbhəsi isə belə deyildi. Rusiyadan qurtulmağa can atan Qafqaz bu qurtuluşla bağı olan İranla Türkiyə dövlətlərinə arxalanamırdı. İranın gerçəkdə savunma gücü yoxdu, ordusu gücsüzdü [Azərbaycan Cümhuriyyətinin İranda elçisi Adil xan Ziyadxan 11 aprel 1920-ci ildə Tehrandan Azərbaycan Respublikasının Dış İşləri bakanı Fətəli Xan Xoyskiyə «Bildiriş»ində yazırdı: «İran yatır. Görəvilərin işə qoyulması başdan-ayağa rüşvətçilik, həyasızlıqadək çatan açıq alverdir. Sonucda ulus acımasızca soyulmaqda. Məhkəmə, ədalət yoxdur! Keçmiş böyüklüyün qalıqları görünür, yeni kültürün olmaması, tikici-quruculuğun yoxluğu, hər yerdə

yoxsulluq, kir-kərmə! Bütün ölkədə dövlətin maraqlarını satmayacaq tək-tük yurdsevərlə qarşılaşmaq olar. Hər yerdə yaltaqlıq, yalançı saygınlıq, tərbiyəlilik, pərdə arxasında isə cibləri doldurmaq, incə intriqalar, pozğunluq, eləcə də başqaları.

Farsların-Perslərin bizim Respublikaya yanaşması elə də ürəkəcan deyildir, tərsinə, İran türklərinin bizə yanaşması qardaşcasına-dostyanadır. İran Azərbaycanının yönü özərklilyə, bağımsızlığa, Farsistandan ayrılmağadır».

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə 1908-1911-ci illərdə İranda yaşayarkən, orada önəmli toplumsal-politik işlər görmüşdür. O, İranda gördüklərini 1912-ci ildə Türkiyədə yayımlanan «Türk yurdu» ilə «Səbilür-Rəşad» toplusunda çap etdirmişdir. Məhəmməd Əmin bəy o yazılarında İranın Adil xan Ziyadxanın çəkdiyi görüntüsünü, demək olar, bu alıntıdakı sözlərlə vermişdir. Bax: Məhəmməd Əmin Rəsulzadə «İran türkləri». B., 2013, s. 66-97. Acınacaqlı da olsa, İran İslam Respublikası bu gün də çağdan çox dala qalmışdır. Bu ölkədə ilk Orta çağdakı kimi din dövlətidir. Azərbaycan Respublikası isə çağdaş, konstitusiyalı, demokratik respublika olsa da, burada da göstərilən, rüşvət, yolsuzluq baş alıb gedir], Türkiyə isə onu boğmaq istəyən Avropaya qarşı bayraq açdığından, devrimçi Rusiyanın nə yolla olur-olsun, bir an öncə onun sınıırına yaxınlaşmasını istəyirdi. O, Qafqaza doğru enən Bolşevik gücündə Avropaya qarşı bir güc gördüyü üçün Quzeydən uzanan əli çox öyrənmək olanağı bulamadan, tez-tələsik sıxırdı. Qafqazın başı üzərindən yapılan bu əlsixmə sözsüz, Qafqaz respublikalarının varlığı üzərində kəsin bir etki yaratmışdır.

Ölüm-dirim savaşına atılan Türkiyənin belə duruma düşməsi, sözsüz, «şər deməsən xeyir gəlməz» düsturu üzə-

rində olmuşdur. Doğrudur, Qafqazın yenidən Rusiyanın asılılıq ilgəyinə keçməsi Türkiyə çıxarları baxımından böyük bir itkidir. Ancaq «Sevr» Anlaşması ilə yaşam gücü alınaraq uçurumun dibinə endirilən Türkiyə üçün daha böyük itki idi.

Türkiyəni Bolşeviklərlə əlsixməyə yönəldən nədən Lloyd Corc-Klemanso Avropasının uğur sevincilə kor olan politikası idi. Bu politika varkən, Türkiyə Böyük Millət Məclisinin çilovunu əlində tutanları Bolşeviklərlə anlaşıqları üçün kimsə qınayammaz! Bolşevik politikasının Türkiyə üçün politik bir strateji gediş olduğunu qəbul etməmək, dünya işlərini çox dar bir gözlüklə görmək olurdu. Ancaq bu belə olmaqla yanaşı, Bolşevik politikasının da imperializmin başqa bir biçimi olduğunu unutmaq, politik sorunları gerçəkdən çox düşüncələrimiz, istəklərimizə görə yozmaq olur.

Avropa imperialistləri koloniyalarını dəyərli malları «Ana yurd»a çəkməklə sömürürlər. Qızıl İmperializm isə koloniya durumuna qoyduğu «ortaqlarının var-yatırını bütünlüklə çalmaqla yararlanır. Azərbaycan bu yöndə ən açıq-aydın bir örnəkdir!

Rusiya özünü Avropa imperialistlərindən qorumağa çalışan Türkiyəni dəstəkləməklə Türkiyədən daha çox yararlandı. Türkiyəyə verdiyi maddi, eləcə də ordu yardımının nə kimi bir dəyəərə verdiyini bilmirik. Ancaq Bolşeviklərin Bakıya girdikləri çağdakı «talan həftəsi»ndə banklardan çalınan, yağmalanan¹ daş-qaşla, altun-gümüş, bəzək şeyləri, nağd puldan, Astarxana daşınan mal, çeşidli şeylərdən başqa 300 milyon put (4 milyard 800 milyon kilo) neftlə 750 min pud (12 milyon kilo) pambıq, çoxlu ipək, eləcə də b. aparmışlar.

Bundan başqa, Lenin Ağalığı neft ocaqlarını ələ keçirdikdən sonra ən böyük yağısı olan İngilislərlə anlaşa bilməmiş,

¹ Bolşeviklər tutduqları yeni ölkələrdə «Qrab nedelya» adı ilə tanıyan Yağma həftəsi keçirirdilər.

Türkiyədən daha qabaq Avropa dövlətlərilə danışıqlara girişmiş, alver anlaşmaları bağlamışdır. Bolşeviklər İngiltərə ilə yapdığı alver anlaşması dolayısı ilə Doğu siyasətini atmağa belə boyun olub, propaqandalarını bir anda dəyişdirdilər.

Qızıl imperialistlərə «siz də koloniyacısınız» dedikdə kəsinliklə qarşı çıxıb, əllərində bulunan uluslara özgürlük, ağalılıq hüququ verdiklərini söyləyirlər. Gələk Qafqaz respublikalarına. Baxaq-görək yüz il qabaq çar Ağalığı Qafqaza enir-kən yaraq gücü ilə yendiyi xanlıqlarla, öz istəyilə Rusiyaya qatılan Gürcüstanda nə kimi politika uygulayırdı?

O çağ xanlıqlar birdən-birə ortadan qaldırılmamışdı. Gürcüstan knyazlığı çox illər adı, görvələri ilə dəyişməz qalmışdı.

Yalnız nə olurdu? Rusiyaya qarşı olan bir xan qaldırılıb yerinə Rus yanısı, güvənən birisi qoyulurdü. Ulusal qurumlara əl dəyilmir, yalnız kəndlərdə Rus Ordu qarnizonu [ordu dəstəsi] saxlanır, məhkəmələr, divan belə əskisi kimi yönətildi. Xanlıqların yönətim qurumları ilə bunların gördüyü işlərin bütünlüklə ortadan qaldırılması saldıranın ilk illərində olmuş bir olay deyil, yavaş-yavaş edilmiş bir işdir.

Çar dönəmində Qafqaza geniş yetkili başçı qoyulurdu. İndiki Sovet Ağalığı isə Komunist Partiyasının Bölgə Mərkəzi Komitəsini göndərir. Qafqaz respublikaları bütünlüklə bu Ortaqlıq qarşısında sorumludur. O çağda seçkin sinfinə arxalanan Rusiya İmperializmi Qafqazdakı xan, məlik (Erməni seçkini) [Bu məliklər Xristian-Alban-Türk məlikləri idi. Rusların Azərbaycana köçürdükləri Ermənilərin sayı artınca, 1836-cı ildə Peterburq Qutsal Sinodunun qərarı ilə Alban kilsəsi bağ-

lanmış Alban-Türk məliklərinə Erməni məliyi deyilmişdir], knyazlardan (Gürcü seçkini) özünə bağlı olanları qullandır, o yolla ağalılıq edirdi. Baş qaldıranlar isə ya öldürülür, ya da Rusiyaya sürülürdü.

İndi də belədir. İşçi, köylü sinfinə arxalanan Bolşevik diktaturası yerli yaşayanların ayaq taqımlarına dayanaraq öz ağalılığını qurub, bu sinif içərisindən belə özünə boyun əyməyənləri öldürür, ya da sürgün edir. Sonucda indiki respublikaların ortadan qaldırılması o çağdakı xanlıqların dağıdılmasından daha iti edilir.

Çarlığın ideali seçkinlər sinfi ortamında yüksələn «şovinizm» idi. «Leninliyin» ideali isə «işçi kosmopolitizmi» adlı bir yoldur. Birincisi, Rus olmayan ulusları ruslaşdırmaq bütünlüklə Rusiyanı költürə bir duruma qoymaq istəyirdi. İkincisi də ulusal költürü daha güclü olmayan kiçik uluslarda ulus düşüncəsini öldürməklə bütünlüklə Rusiyanı ulussuz bir duruma qoymaq (denasionalizə etmək) istəyir, sonuc baxımından yenə o deməkdir.

Devrimlər geniş içdənlilikli olsalar da, sonucda özünü bildirmiş ölkənin toplumsal yaşamını, politik quruluşunu, tarixin gedişini, ekonomik yasalara uyğun bir biçimdə dəyişməkdən başqa bir şey verəmməz, olsa-olsa ağalılıq hansısa bir sinfin, sosial qatın əlindən daha çağdaş, daha irəliçi bir ələ keçər. Toplumsal devrimlər bir dövlətin dış siyasətindən çox iç siyasətini etkiləyir. Fransa devriminin dış siyasəti burbonların gələnəksəl siyasətindən başqa deyildi. Sovetlərin siyasəti də çar Rusiyasının siyasətindən başqa bir şey deyildir!

Keçmişdən Türk yağısı olan Rusiyanın Türkiyəyə arxadaş çıxması isə tarixdə bənzəri yox bir devrim olayı deyildir. Məhəmməd Əli Paşa ayaqlanmasında Sultan Mahmuda yardım

göstərən Rusiya Çar Rusiyası deyildimi? Bolşeviklər İngiltərəni Hindistanı tutmaqla basqılayırlar. Ancaq bu qorxu Dəli Petrovun yayılmış vəsiyyətnaməsindən də bəlli deyildirmi?

Hə, Məhəmməd Əli Paşa olayı ilə bugünkü olaylar tarixin birər görüntüsüdür. Bunlar birər epizoddur. Qalıcı bir şey varsa, o da Doğuya doğru axan Rusiya axını, bu axına uğrayan türklükdür.

Rus hankı dona girirsə-girsin yenə Rusdur! Qara da olsa, qızıl da olsa Rus İmperilaizmi imperializmdir! Rusiyada dəyişəcək şey, onun politik quruluşudur, üratim, tükətim biçimidir, yoxsa Rusiya coğrafiyası dəyişməyib!

Qızıl İmperializm Böyük Rusiya Devriminin doğurduğu bir sistemdir. Bu devrim çağın dəbi olan sosializm çağırışları ilə alver edərək, kommunizm bayrağı altında gerçəkləşdi. Dünya qorxunc bir ulus axınının coşqusu qarşısında bulundu. Bu qorxunc toplum axını, quşqusuz, çağımızın ən öyrənilməli bir olaydır. Ancaq bu olayda keçici yerlərlə yanaşı, dəyişməz qalacaq gerçəklər də var. Öyrənərkən bunları ayırmamaq düzgün deyildir!

Sosializm, kommunizm anlamları kimi böyük idealların uygulanması, özü də Avropa dövlətləri arasında ən geridə qalmış bir ölkədə uygulanması sözsüz, bu axının keçici duraqları ola bilər. Bu gün biz Komunist Partiyasının özünün bildirdiyi prinsiplərindən birər-birər yan keçdiyini gördüyümüz kimi.

Dörd-beş illik qorxunc örnəklər bənzərsiz terrorlar sonucunda dəyişməz qalan qazanc isə demokratik sosialistlərin deyimincə, burjua quruluşunun özülünü yaradan yönlerdir. Bu yönler içində ən önəmlisi Rusiya İmperatorluğunun özü-

lülük olan köklü seçkin sinfinin ortadan qaldırılmasıdır.

Rusiya son yarım yüzildəki ekonomik gəlişməsilə ortaçağsayağı üratim ölkəsi olmaqdan uzaqlaşmışdı. Ancaq politik quruluşca bu dövlət indi də dərəbəy düşüncəsilə yönətilirdi. Burada Ağalığ bütünlüklə köklü seçkin sinfin əlində, dövlətin mülki işlərilə, ordu qurumu çarın taclandırdığı bu seçkin qatın asılılığında idi. «Dvoryanstvo» deyilən seçkin sinif ayrıca qurumu, politik, hüquq üstünlüyü olan seçkin bir qat idi. Bu qat politik hüquqca belə ağa ikən, economic çürüməyə başlamış, çoxdan bəri yerini yeni oluşan burjua [varlı] sinfinə vermişdi.

Bu olayı araşdırırlarca, Böyük Rusiya Devrimi ölkənin ekonomisilə politikası arasındakı bu böyük toqquşmadan başqa bir şey deyildir. Devrim köklü seçkin sinfini bütünlüklə yox etdi. Bunların daha seçkin qat haqları yoxdur. Köklü seçkin qatı yalnız politikada deyil, economicdə də yox edilmişdir. Böyük malikanələrlə tarlalar köylülər arasında bölünmüş, birər «Qartal yuvası» olan evlər yerlə bir edilmişdir.

İndiki Rusiya böyük kəndləri olmaqla yanaşı geniş toprağı, 130 milyona çatan yaşayarı¹ ilə dünyanın ən böyük əkinçilik ölkəsidir. Bu ölkədə öncə üç milyona yaxın bir işçi sinfi varkən, indi devrim illərinin dağıdıcı etkisilə bu say milyondan daha az sayla göstərilir. Böyük çoxluğu köylüdən oluşan bu ölkənin insanları köklü seçkinin malikanələrini yağmalayıb topraqlarını tutmaq üçün bir an içində komunist olmuşdu. Ancaq indi birər kiçik mülk yiyəsindən oluşan bu köylü dənizi «ac, bacarıqsız» kəndlər ağalığı olan komunist işçi ağalığını çəkməməyə başlayır. Komunist görkülərinin sonucunda etdiklərinin boş olduğunu görən işçi bölümü də «öz» ağalığına qarşı önəmsiz, çox ara qarşı bir ruh alır. Ötədə əskisinə baxanda, daha əxlaqsız, doymaz olmaqla yanaşı, özünə

¹ Devrimdən sonrakı Rusiya Fedarasiyası anlaşılır.

alverçi ortağı yapan kommunist yönəticilərin çoxunun əxlaqını pisləyənə yönəldən yeni bir «devrim burjuaziyası» doğur.

Bütün bu qarşı tör-töküntülər içərisində toplumdakı dayaqlarını itirən kommunizm diktaturası son günlərini yaşamaqda bulunur. O, bütün gücünü böyük sənaye ilə dış alveri öz əlində saxlamaqla köylü dənizindən gələn dalğalara qarşı bir çəpər çəkmək düşüncəsilə yaşamını sürdürmək istəyirsə də, yüzdə 14-ü çökən Rusiya sənayesi içərisində ən çox umuduzd bulunanı böyük sənaye ilə dış alver olduğundan, bunu kəsinliklə bacarmır!

Rusiya ekonomisi bütün düşünülbilənlərin üstündə dağılmış bir durumdadır. Belə bir durumda ruhu, yönətimi doğul ilkelərə qarşı bulunan kommunizm «rejimi» çökməlidir! Bu çöküş yalnız bugünkü ağa gücün başqa bir güclə dəyişməsilə qalmayacaq!

Velikorus ortaqlığı, sənaye baxımından irəli, üretici bir ortaqlıq ikən, kommunizm manevrilə yenidən özünə bağlaya bildiyi Qafqazla, Türkünstan kimi ölkələrdə üretim başlanğıc düzəydedir. Savaşdanqabaqkı Rusiya bölgələrdən aldığı ürünlərin qarşılığında çeşidli mallar verməklə dənəgə yapır, bu yolla ortaqlıqla bölgələr arasındakı ekonomik bağ oluşurdu. Bu gün isə belə deyildir.

Birinci Dünya Savaşı ilə Böyük Rusiya Devriminin sonucunda Rusiyanın ulusal var-yatırı 11 milyard altın rubldan 4 milyard rubla enmişdir. Bu çöküş daha çox sənayedədir. Sənaye baxımından Rusiyanın ulusal malları 5 qat azalmışkən, əkinçilik ürünləri 2 qat azalmışdır. Velikorus ortaqlığı qabaqlar da üretici olmaqdan çox tükətici idi. Ancaq o bu yöndəki açığı sənaye malları ilə qapayırdı. İndi bu ortaqlıq bütün yönərdən tükətici duruma keçmişdir.

Rusiyanın Qafqazla Türkünstanın əkin ürünlərinin yerinə verəcək bir şeyi yoxdur, daha çox ara da olmayacaqdır! Rusi-

ya əskidən Bakının neftinin yerinə şəkər, manufaktura, eləcə də başqa mal verirdi. Bu gün isə sayı göylərə çatan «Sovet» çeklərini də verəmmir. Belə olunca, doğaldır, üretici bölgələrlə tükətici ortaqlıq arasında ilişkilər qarşılıqlı ekonomik qazanc üzərinə qurulmuş doğul bir bağla deyil, Qızıl Ordunun süngülərilə, qondarma bağlarla olur.

Moskvada Sovet respublikalarının federasiyasını yaradan qurultayın [I Sovetlər Qurultayı, 30.12.1922] keçirilməsi bizim bu sözüümüzü kəsinliklə aradan qaldırammaz! Bu qurultay bölgələrin istəyilə deyil, ortaqlığın buyuruğu ilə keçirilmişdir. Bölgələrin gerçək istəyini az-çox bilənlər isə bu qurultay keçirildiyi çağda, eləcə də indi türmələrdə çürüyür, ölkələrindən uzaqlaşdırılaraq Rusiyanın ən soyuq bucaqlarına sürülür.

Ancaq kommunizm partiyası öz ağılığını qurtarmaq üçün bu günə kimi qullandığı yöntemlərdən daha güclü olacağı bəlli olmayan bu yolla özünü qurtarır düşünlməsin! Kommunizm dağılmalıdır! Kommunizm dağılacağı kimi qondarma yollarla ortaqlıq yönətim yaratmaq istəyən Moskva sistemi də dağılacaqdır!

Qorxunc terrorçu olan bu partiya üçün barışıl yolla uyumlu, çağdaş ağılıq biçiminə girmək, ruh baxımından olası deyildir. Ayaqlanma ilə, qanla iş başına gələn bir güc ayaqlanma ilə, qanla da gedəcək! Bu gün bu ayaqlanmanı yapan düzənli bir güc yoxsa da, yarın o güc kommunizmin özünün yaratdığı qurumun toxumasından olsa da doğacaqdır!

Ancaq Kommunizm İmperializminin devrilməsilə ona güclə bağlanan ulusal politik qurumlar üçün də yaxanı qurtarmaq olanağı yenidən gəlmiş olacaqdır. Bu, daha çox Qafqaz üçün olacaq. Qafqaz bundan yüz il qabaqkı durumunda deyildir. Yüz il qabaq yüksələn Rusiyaya qarşı gəlmiş bir Avropa ekonomisilə, dönməz bir Doğul ulussevərliyi yoxdu. Bu gün o da, bu da vardır.

XI

BAĞIMSIZLIQ İDEALI

Azərbaycan Parlamentinin ilk toplantısını açan çıxışı Parlamenti bəzəyən bayrağa üz tutub «Bir yol yüksələn bayraq bir daha enməz!» – demişdi.

Bayraq yalnız ayrı boyalı qumaşlardan olurssa, Azərbaycanın bağımsızlıq bayrağı emiş, Parlament küçəsindəki Parlament evinin üstündə mavi, al, yaşıl boyalı, ay-ulduzlu bir qumaş yoxdur. Yox, maddəcə saya bir qumaşdan başqa bir şey olmayan bayraqlar mənən bir ulusun özgürlüyünü, bağımsızlığını bildirən bir göstəricidirsə, onda, indi Bakı evlərinin üstündə çəkilə orağı göstərən qırmızı qumaş Rusiya tutuqluluğunu örtməkdən başqa bir şey deyildir!

Hə, bu kitabın üzündə qara dördbucaq içərisində görkən Azərbaycan bayrağı Azərbaycanın özgürlüyünün, bağımsızlığının bu qatlı göstəricisi bu gün Bakının, Gəncenin, eləcə də başqa Azərbaycan kəndlərinin üstündən emiş, ancaq haraya?...

Bağımsızlıq sevgisi ilə yanan, özgürlük-duygusu ilə sızlayan Azərbaycan gəncliyinin ürəyi yarılısa, bu bayrağın orada çəkildiyi görülər.

Hə, Azərbaycan ulusu haçağsa belə üzücü bir ayrılıq duy-mamışdı. Hankı köylünü, hankı işçini, hankı aydını, ya da iş adamını dinləsəniz AZƏRBAYCANDAN yana-yaxıla danışar.

Bolşeviklər Azərbaycanın bağımsızlıq çağına Müsavat çağı deyirlər. Ancaq ulus bu çağa AZƏRBAYCAN çağı deyir. O, indiki rejimi, Azərbaycan deyə tanımır! Ulusun düşüncə-

sində AZƏRBAYCAN anlayışı coğrafi anlamdan çox düşüncə, ideal kimi canlanır. Onun üçün bağımsızlıq dışında bir AZƏRBAYCAN yoxdur!

Bolşeviklərin qatı senzoru altında yayımlanan basından ulusun duyğularını öyrənib, izləmək olmur. Özü də bu basın kültürlü aləmin bildiyi basın kimi deyildir. Ağa partiyanın kontrolu dışında bir qəzet çıxmadığından ulusun duyğusunu bolşeviklikdə çıxan qəzetlərlə ölçmək olmaz! Ancaq arasıra çıxan, bir-iki sayı yayımlandıqdan sonra yenidən qapanan jurnallarda görülən bir taqım ədəbi parçaların ruhu öyrənilirsə, qoşucunun nə kimi küskün, gözləyici bir ortamda olduğunu görürsünüz.

Burada durumundan doygun, devrimlə öyünən bir kommunizm ilhamına qarşılaşmırsınız, axı, AZƏRBAYCAN KOMUNİZMİ yoxdur! Buradakı kommunizm saldırgan bir gücdür! O, kəsinliklə yaradıcı bir güc olamaz! O, yalnız uçurar, yıxar, asar. Düşüncəsi, eyitimi, toplumsal gəlişimlə ulusal, demokrat bir devrim üçün sağlanmış bulunan bu ortama, ulus qarşısı, demokratiya dağıdıcısı bir gücün ağalığı, eyimsər bir ruh gəlişdirəmməz!

Komunizm nə yaparsa-yapsın, Rusiya İmperializmi hankı boyaya girirsə-girsin ortada bir gerçək var: Uluslar özlərini tanımışlar! Azərbaycan Türk olduğunu anlamışdır! Mən, illərdən bəri axan qanları bir göldən çox doğuşda axan qanlara bənzətmək istərəm. Düzünə qalsa, dünya devrimlərinə, savaqlarında axan qanlar bütün çağlarda yeni idealların doğuşuna nədən olmuş deyildirmi? Bütün ağrı-acılar, üzüntülər, dözdüyümüz bu itkilər içərisində böyük bir düşüncə doğmuşdur: Bağımsızlıq düşüncəsi!

BAĞIMSIZ AZƏRBAYCAN bu gün maddi olaraq Rusiyaya zincirlə bağlansa da, mənən yaşayır. Azərbaycanın bağımsız-

lığı bir düşüncə olaraq vardır!

Bolşeviklərə Qafqazda elliklə səsvermə keçirmək önərilsə, kəsinliklə qarşı çıxarlar, axı, bütün ulusun bir anda bağımsızlığa səs verəcəyini bilirlər.

Bu boyda itkilərin sonunda Azərbaycanın əldə etdiyi bir qazanc varsa, o da bu bağımsızlıq düşüncəsinin güclənməsidir.

İndi bağımsızlıq, Ulusal Ağalığ sevdası ilə yaşayan, ÇK-nin amansız öldürmələrinə baxmayaraq, gecə-gündüz çalışaraq ilk olanağı bəkləyib duran bir Azərbaycan yaşılı vardır. O bu olanaq gəlincə ortaya çıxacaq, o çağda yanıq könlünə alovlu cizgilərlə mənən çəkilməmiş bayrağı gerçəkdə yüksəldərək deyəcək:

– Hə, bir yol yüksələn bayraq bir daha enməz!

Hə, böyük ağrı-acılar, böyük sarsıntılar, toplumsal çalışmaları yüzilində yaşayan Azərbaycan yaşılı üçün bağımsız yaşamaq ulusal anddır. O, «Ulusal and»-in gözlənilməzliklər yaratdığını Doğu ulusalçılığının bayraqçısı, böyük qardaşı Türkiyənin göstərdiyi ölanüstüdən öyrənmişdir.

Birinci Dünya Savaşı ilə başlayan dünya olayları daha sonuca varmamışdır. Bu sonuc ulusların ağalığ haqlarını almaları ilə olacaqdır. Bayrağındakı boyaların anlamı kimi¹

1 Azərbaycan bayrağındakı mavi boya türklüyü, yaşıl boya müsəlmanlığı, al boya da yenilik, devrim göstəricisi olmaqla çağdaşlığı göstərib, saygılı Ziya Göy Alp bəyin «Türk ulusundanam, İslam topluluğundanam, Batı kultüründənəm» anlayışını anlatmış olur [Məhəmməd Əmin bəy burada alçaqkönlülük etmişdir. Bu çağırışı ilk yol Əli bəy Hüseynzadə 1906-cı ildə «Türk qanlı, İslam imanlı, Firəng qiyafəli», 1907-ci ildə «Füyuzat» jurnalının 10 iyul sayında «Türk hissiyatlı, İslam etiqadlı, Firəng qiyafəli» kimi işlədib. Məhəmməd Əmin bəy yazır: «Mərhumun (Ziya Göyalpın) «Türk yurdu»nda yayımlanan «Türkləşmək, islamaşmaq, çağdaşlaşmaq» yazıları məni çox qıcıqlandırdı. Bakıya geri döndüm.

çağdaş bir Türk, İslam politik varlığına yenidən qovuşmaq umudunu dördgözlə gözləyən ulusalçı Azərbaycan indi çox acınacaqlı dönmə keçirir.

Azərbaycan böyük ağrı-acılar, çəkilməz basqılar içərisində yaşanan bu çağda, Türkiyənin saldırgan Rusiya ilə uzlaşmada bulunmalı olduğu sürədə çox acı bir yükə dözəcəyini duyur, anlayır. Ancaq bu qaçılmaz tarixi gerçəkliyə umudla qatlanırkən, «Misaqi-Milli»silə yalnız özünün deyil, bütün doğuluların «insan hüquqları»nı bildirən yeni Türkiyənin indiki Rusiya İmperializmini qızıl sözlərilə deyil, qara işlərilə dəyərləndirməsini çox istəyir.

SON

Basın dil sorunu ilə uğraşır. Bu sorunda Ziya yolunun savunucusu oldum. Türkcülüyü yarmaq üçün Dünya Savaşı çağında çıxardığımız «Açıq söz» qəzetinin başına Ziyanın qutsal deyimini bir çağırış olaraq qoyduq. [«Açıq söz» qəzeti, 1915-ci il 2 oktyabr, №1,2. «Tutacağımız yol» yazısı: «Türkləşmək, çağdaşlaşmaq, islamaşmaq»]. Daha sonra Ziyanın son çağlarda «Türk ulusundanam, islam topluluğundanam, Batı kultüründənəm» biçiminə saldığı bu çağırış türkcülük, xalqçılıq dayaları üzərində qurulan ulusalçı «Müsavat» Partiyasının proqramının girişində yer tutdu. Rus çarizmi əlindən dağılmış xanlıqlar kimi deyil, bütöv, ulusal bir toplum kimi qurtuluş arayan Azərbaycan türklüyü bu bağımsızlığını ucaldacaq bayrağa çağdaş idealına uyğun bir anlam vermək istəyirdi. Bu anlamı da «Türkləşmək, islamaşmaq, çağdaşlaşmaq» anlamlarında tapdı: bayrağı mavi, yaşıl, al (mavi, al, yaşıl) boyalı qumaşlardan düzəldildi. Məhəmməd Əmin bəy Azərbaycanın İngilislərin yasaqladığı səkkizbucaqlı ay-ulduzlu al bayrağı yaradılarkən Orta Avropa Ölkələrinin Toplantısına qatılmaq üçün getdiyi İstanbulda, Bakanlar Qurulu noyabrın 9-da üçboyalı, ay-ulduzlu bayrağı yaradarkən isə Bakıda idi. Azərbaycan Cümhuriyyətinin üçboyalı, ay-ulduzlu bayrağındakı boyaların anlam düzümü, ideyaların Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin sıralayıb düşüncələrə yeritdiyi: türkcülük, çağdaşlıq, islamçılıq ardıcılığındadır].

AZƏRBAYCAN QURBANLARINDAN BİR SIRA

Bitiyimizin içində deyilən İstiqlal şəhidlərindən başqa Bolşeviklərin qurşuna düzdüyü Azərbaycan qurbanlarının sırasını bütünlüklə bildirəcək olursaq, bu yöndə ayrıca bir bitik çap etməli olarıq. Bununla belə, bu adamların nə kimi bir istəyə, amaca yönəldiyinə örnək olmaq üçün bağımsızlığı qorumaq yolunda canını qurban edənlərin adlarını az da olsa içinə alan bir sıranı burada veririk.

Ordu başçılarından, subaylardan

1. [Şahsoylu] general-leytenant Süleyman bəy Sulkeviç [Sulkeviç Polşa türklərindəndir. Adı Maçey bəydir. 1918-ci ildə Krım Respublikasının baş bakanı olarkən onu Sultan Süleymantək öyüb, «Süleyman paşa» demişlər. Ordu bakanı, artilleriya generalı Səməd bəy Mehmandarovun 1919-cu il martın 26-da verdiyi 147 №-li Buyuruqla Məmməd bəy adı ilə Azərbaycan Ordusu Baş Qərargahının başçısı qoyulmuşdur: «1. Keçmiş 1-ci Müsəlman Korpusunun komandiri, general-leytenant Məmməd bəy Sulkeviç martın 19-dan Baş Qərargahın başçısı görəvinə qoyulur». O çağda Maçey bəy adını dəyişib Məmməd bəy qoyub. Azərbaycan Ordusu Baş Qərargahının başçısı qoyularkən diləkçəsində yazıb: «Dinim müsəlman, adım Məmməd bəy, rütbəm general-leytenantdır. Azərbaycan yurddaşlığına keçirəm!»].

2. General-mayor Əbdülhəmid bəy Qaytabaşı.
3. General-mayor Murad Gəray bəy Tlexas.
4. General-mayor Həbib bəy Səlimov.
5. General-mayor İbrahim ağa Usubov.
6. Şahsoylu Əmir Kazım Mirzə Qacar [Rus-erməni-so-

vet-mason bolşefəşistləri Abbas Mirzənin soyundan olan daha iki general-mayoru Mirzə Qacarı – Feyzulla ilə Məhəmədi də güllələyiblər].

7. General-mayor, knyaz A. Makayev (Gürcü) [«Azərbaycan Ordusunun sevimlisi» El sevgisini də qazanmışdır].
8. Albay [polkovnik] [Daniyal] Qalacov.
9. Albay Saymanov.
10. Albay Xazen.
11. Albay Cəlayev.
12. Albay Kodin (Rus).
13. Polkovnik-leytenant, şahsoylu Sədrəddin Mirzə Qacar.
14. Polkovnik-leytenant Boris Konstantinoviç Bekov.
15. Polkovnik-leytenant Fərhad bəy Ağalarov.
16. Kapitan Xuduş Xudaverdiyev.
17. Yüzbaşı Yaqub bəy Əhmədzadə.
18. Sancaq başçısı Nağı bəy Əlizadə.
19. Baş leytenant İbrahim bəy Fəttahov.
20. Baş leytenant Cəfər bəy Axundzadə.
21. Baş leytenant Hüseyn bəy Mirizadə.
22. Baş leytenant Mehdizadə.
23. Kiçik leytenant İlyas bəy Talışxanlı.

Parlament elçilərindən

24. Abuzər bəy Rzayev (mühəndis).
25. Məhəmmədbağır bəy Şeyxzamanlı.
26. Murtuza bəy Axundzadə.
27. Müseyib bəy Əlicanov (Hüququ bitirmiş).
28. İsmayıl xan Ziyadxanlı (Keçmiş Duma elçilərindən).

Yazıçı, bilimçi, mollalardan

29. Firidun bəy Köçərli. Mərhum [Firidun bəy] Köçərli Azərbaycan ədəbiyyat tarixini araşdıran, tək, dəyərli bir yazıçı, öyrətmən, bilimçi idi.

30. Professor [Lev Aleksandroviç] Zimin. Bakı Universiteti Tarix-ədəbiyyat bölməsi başçısı bulunan bu adam tanınmış Doğu bilimçilərindən idi. Azərbaycan Universitetində Doğu tarixini, Ərəb dili-ədəbiyyatını öyrədir, bundan başqa Doğunu öyrənən qurumun başçısı idi [Professor Lev Zimin 1919-cu ilin noyabrında Bakıya gələrək Bakı Universitetində işləməyə başlayıb. Rus-erməni-sovet-mason bolşefəşistləri Lev Zimini 1920-ci il mayın 3-də tutub, 10-da ölüm hökmü kəsib, o gün də güllələyiblər. Lev Ziminin adı rusca «Komunist» qəzetinin 11 may 1920-i il, 8-ci sayındakı, güllələnən 21 adamlıq sırada 11-cidir].

31. Piri bəy Mürsəlzadə. «Azərbaycan» qəzetinin yazarlarından.

32. İslam bəy Qəbulzadə. Zaqatalanın ulussevərliyiylə seçilən dəyərli öyrətmənlərindən.

33. Mirzə Abbas. Pedaqoji alanda əməklərilə tanınan öyrətmənlərdən.

34. Öyrətmənlərdən Musabəyov.

35. Öyrətmənlərdən Məsumə xanım Musabəyova.

36. Yüksək Alver Məktəbinin öyrəncilərindən Qasım bəy Qasımzadə.

Mülki görəvlilər, eləcə də yaşayanların başqa siniflərindən

37. Gəncənin general-qubernatoru Xudadad bəy Rəfi-bəyli (doktor-cərrah).

38. Bakı bölgəsinin qubernatoru [Quda] Qudiyev.

39. Bakı polisinin başçısı Rüstəm bəy Mirzəzadə.

40. Gəncə ayaqlanması döyüşçülərindən Qaçaq Qənbar.

41. Nuxa Bələdiyyəsinin başçısı Azaq bəy.

42. Ağdaşlı Məhərrəm Əfəndi.

43. Camal Çavuş. Bolşevik aləmində Camal Paşa adı ilə tanınan bu adam çevrilişdən sonra tutulmuşdu. Türmədən buraxıldıqdan sonra Lənkəran Sancağına qaçmış, orada yaşayanları başına toplayaraq Bolşeviklərlə aylarla savaşırdı. Mərhum Yusif Camal bəy Doğu Anadolu türklərindən olub, bütün varlığı ilə Azərbaycanın bağımsızlığına, Ağalığına ürəkdən bağlı olan dönməz bir döyüşçü idi. Azərbaycan türklərinin könlündə yaşayır!

44. Hüseyn Müzəffərov. Volqaboyu türklərindən Bakı Türk İşçi Birliyinin katibi.

45. Zərif Əfəndi. Volqaboyu türklərindən.

46. Mustafa bəy Rüstəmbəyli. Ağdaş varlıklarından

[Bir sıra Azərbaycan şəhidinin adı-soyadı, ordu rütbəsi düzəldilib, yerləri buna uyğun dəyişdirilmişdir. Güllələnənlərin bir çoxundan soraq tutamдық].

YADİGAR TÜRKEL

1951-ci il aprelin 28-də Biləsuvar rayonunun Bəydili köyündə doğulub.

1969-76-cı illərdə Nəriman Nərimanov adına ADTİ-də oxuyub.

1993-cü ildə «Ekoloji mədəniyyətin formalaşmasının sosial-fəlsəfi və tibbi aspektləri»ndən namizədlik, 2005-ci ildə «İnsan, təbiət, cəmiyyət münasibətləri (Biososial və fəlsəfi aspektlər)» konusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə edib.

1999-cu iyulun 1-dən AMEA Milli Münasibətlər İnstitutunda, 2003-cü ildən Fəlsəfə-Hüquq İnstitutunun Politologiya şöbəsində işləyir, baş elmi işçidir.

«İnsan, təbiət, cəmiyyət», «Biləsuvar», «Dünyanın mahiyyəti və dərki haqqında», «İnsan, təbiət, cəmiyyət münasibətləri (Biososial və fəlsəfi aspektlər)», «Yazışma və kargüzarlıq» (1997, 1999, 2007), «Demokratik cəmiyyətin milli-mənəvi problemləri», «Azərbaycan və Azərbaycançılıq», «Politologiya (açıqlamalarla sözlük)», «Politologiya (açıqlamalarla sözlük və ya milli kimlik dərsləri)», «Nizami Gəncəvinin siyasi və dini-ideoloji baxışları» kitablarını yazmış, respublika basınında ulusal çıxarları qoruyan yüzlərlə elmi-publisistik yazısı çap olunmuşdur.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin «Azərbaycan şairi Nizami», «Milli birlik», «Azərbaycan şairi Nizami» (Bitkin çapı), «Qafqaz türkləri», «Panturanizm. Qafqaz sorunu», «İran türkləri», «Çağımızın Siyavuşu», Əlimərdan bəy Topçubaşının «Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaradılması» kitablarını yenidən işləyib çap etmişdir.

İÇİNDƏKİLƏR

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə	3
2015-Ci il çapına ön söz	6
Bir mütalifə	10
Giriş	12
I. Azərbaycan ulusu	16
II. Ədəbi, ulusal oyanış	19
III. Birinci dünya savaşı, böyük devrim	36
IV. Qardaş Türkiyənin haraya yetməsi	50
V. Mudros barışının Qafqazdakı sonucları	61
VI. Parlament, etdikləri	64
VII. Önəmli olaylar qarşısında	93
VIII. Bolşevik saldırısı	101
IX. İndiki durum	122
X. Qızıl imperializm	132
XI. Bağımsızlıq ideali	142
Azərbaycan qurbanlarından bir sıra	146

10m

Çapa imzalanmışdır: 12.01.2015
Kitabın formatı: 60x84 1/16. Həcm: 9,5 ç.v.
Sifariş: 23. Tiraj: 300

Ar $\frac{2015}{1825}$